

Топола: часопис ЈУ
Спомен-подручја Доња Градина

Година IV, број 4

Уредник:

Тања Тулековић

Редакција:

Тања Тулековић
Дејан Мотл
Драган Тркуља
мр Владан Вуклиш
мр Маријана Тодоровић Билић
мр Драган Давидовић

Рецензенти:

мр Жељко Вујадиновић
мр Јанко Врачар

Лектура:

Татјана Атлагић Остојић

Издавач:

ЈУ Спомен-подручје Доња Градина

За издавача:

Тања Тулековић

Припрема за штампу: Владан Вуклиш

Тираж: 300

Штампа: Графид д. о. о. Бањалука

Рјешењем Министарства просвјете и културе Републике Српске број 07.06/053-8/2015-4 од 29. 5. 2015. године, стручни часопис „Топола“, Демировац, уписан је у Регистар јавних гласила под редним бројем 660.

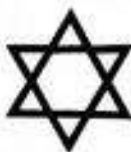
Топола

часопис ЈУ Спомен-подручја

Доња Градина

Година IV, број 4.

Доња Градина 2018.

Topola*

Journal of the Memorial Zone

Donja Gradina

Year IV, issue 4.

Donja Gradina 2018.

* **Topola (Топола)**, noun — **Poplar** [Lat. *Populus*]; the “Poplar of Horror” was a poplar tree located at the bank of Sava and Una rivers, used as gallows by the executioners from the Jasenovac concentration camp.

Напомена: Ставови изражени у објављеним текстовима не одражавају нужно ставове или вриједности редакције или њених појединих чланова. За садржај текстова одговорни су искључиво аутори.

Disclaimer: Statements formulated in the following texts do not necessarily reflect the opinions and values of the editorial board and its individual members. The authors are exclusively responsible for the content of their papers.

Садржај

Студије о рату и геноциду

Дејан Мотл: „Јасеновачки крематоријум“	11
Милош М. Дамјановић: „Др Нехемије Шенфајн - Биографија жртве Холокауста“	32
Ana Ćirić Pavlović: “Genocide in the Age of Post-Truth: A Brief Introduction to Semantics”	51
Мирко Димић: „Православно гробље Урије у Босанској Дубици - стратиште српског становништва за вријеме НДХ“	62
Силвија Крејаковић: „Краљево, октобра 1941: жртве масовне одмазде пореклом са подручја које гравитира Доњој Градини“	77
Ведрана Адамовић: „Страдање Јевреја у Приједору 1941/1942“	97
Salamon Jazbec: „Koričan“	122

Документи и сјећања

Тања Тулековић: „Сјећање Милке Сумрак“	143
Марина Љубичић: „Сјећање Драгутина Челице“	156
Мирко Димић: „Документ Независне Државе Хрватске о логорисању српског становништва села Кукуњевац у Концентрациони логор Јасеновац“	164
Борис Радаковић: „Један документ Обласног комитета КПЈ за Босанску Крајину“	171

Ставови

Gavro Burazor: „Grobno polje 142“	183
-----------------------------------	-----

Прилози

Дејан Мотл: „Жути знак“	193
Никола Ожеговић, приказ књиге: Slavko Goldstein, Ivo Goldstein (koautor), <i>Jasenovac; Tragika, mitomanija, istina, Fraktura</i> , Zagreb 2016	199
Тања Тулековић: „Иницијатива за прикупљање фотографија, докумената и предмета који свједоче о страдању цивилног становништва за вријеме Независне Државе Хрватске“	203
Упутство сарадницима / Instructions for authors	211

Contents

Studies of War and Genocide

Dejan Motl: "Crematorium in Jasenovac"	11
Miloš M. Damjanović: "Dr. Nehemiah Schönfein – Holocaust victim biography"	32
Ана Ђирић Павловић: „Геноцид у времену постистине: кратак увод у семантику“	51
Mirko Dimić: "Orthodox Christian cemetery Urije in Bosanska Dubica – the death site for the Serbs under the Independent State of Croatia"	62
Silvija Krejaković: "Kraljevo, October 1941: the Victims of the Mass Retaliation who originated from the area gravitating towards Donja Gradina"	77
Vedrana Adamović: "The Demise of Prijedor's Jewry, 1941-1942"	97
Salamon Jazbec: "Koričan"	122

Documents and Testimonies

Tanja Tuleković: "The Testimony of Milka Sumrak"	143
Marina Ljubičić: "The Testimony of Dragutin Čelica"	156
Mirko Dimić: "A Document of the Independent State of Croatia on the imprisonment of the Serb population of the village of Kuknjevac in the Jasenovac concentration camp"	164
Boris Radaković: "A Document of the Regional Committee of the Communist Party of Yugoslavia for Bosanska Krajina"	171

Perspectives

Gavro Burazor: "Burial Field No. 142"	183
---------------------------------------	-----

Contributions

Dejan Motl: "The <i>Yellow Sign</i> "	193
---------------------------------------	-----

Nikola Ožegović, review: Slavko Goldstein, Ivo Goldstein (coauthor), <i>Jasenovac; Tragika, mitomanija, istina</i> , Fraktura, Zagreb 2016	199
--	-----

Tanja Tuleković: "An initiative for collection of photographs, documents and objects that testify about the victimization of civilian population under the Independent State of Croatia"	203
--	-----

Instructions for authors / Упутство сарадницима	211
--	-----

Студије о рату и геноциду

Studies of War and Genocide

Јасеновачки крематоријум

Дејан Мотл

УДК 343.819.5:341.322.5(497.13)“1941/1945

ЈУСП Доња Градина;
виши кустос – историчар;
dejanmotl@jusp-donjagradina.org

Апстракт: Највећи јасеновачки логор носио је назив логор III Циглана. Име је добио по постојећој фабрици за израду цигле и црепова. Сама циглана, осим што је производила поменуте производе, у једном периоду логора се наводи и као стратиште. У појединим изјавама логораша, као и каснијим мемоарским дјелима, ова фабрика се помиње и као мјесто гдје су усташе вршиле кремирање убијених логораша, па чак и као мјесто гдје су жртве живе спаљиване. Аутор је одлучио да у овом раду анализира постојеће изворе као и мемоаристику и литературу у којој се помиње кремирање тијела као и спаљивање живих људи. Иако преживјели логорашаи помињу и градњу крематоријума у селу Доња Градина, због чињенице да он није стављен у функцију, није разматран у овом раду.

Кључне ријечи: Јасеновац, логор, крематоријум, Пићили, спаљивање

Увод

Јасеновачка циглана у власништву српске породице Бачић започела је рад најкасније 1924, када се помиње у књизи *Индустрија Хрватске и Славоније*.¹ Цигла је печена у кружној Хофмановој (Hoffman) пећи, која су тада сматрана модерном технологијом у производњи цигле. Ове пећи су, зависно од величине, могле имати 10, 12, 16, 18 или чак и више комора смјештених око заједничког димног канала, у којима се уз помоћ врелог ваздуха вршила термичка обрада цигле. Као гориво употребљавано је дрво или угаљ. Зову се још и континуалне јер раде непрекидно.² Предмети су непокретни, смјештени у коморама, а

¹ Joso Lakatoš, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, 1924, стр. 571.

² Berislav Šebečić, „O poduzetništvu na glavnim gliništima i ciglanama središnje Hrvatske krajem XIX. i početkom XX. stoljeća“, у: *Rudarsko-geološki naftni zbornik*, Vol. 15, Zagreb, 2003, стр. 82.

ватра се пребацује из једне коморе у другу тако да имамо увијек коморе с највишом температуром, коморе које се хладе и коморе које се празне, пуне и подгријавају. У коморама које су најтоплије температура је од 900 до 1.080 °C.³

Циглана у Јасеновцу била је једноспратница са два димњака покривена кровом. На основу фотографија насталих након завршетка Другог свјетског рата можемо закључити да је кружна пећ била средње величине са 16 комора.⁴

Након формирања Независне Државе Хрватске, у славонском селу Јасеновац, на простору гдје се налазила циглана, усташе су основали логор који је назван логор III Циглана. Зграда циглане се у једном периоду логора наводи и као стратиште тј. мјесто гдје су кремирани остаци жртава али према неким сјећањима и мјесто гдје су спаљивани живи људи.

Логораши су овај крематоријум назвали Пићилијева пећ по њеном творцу. Доминик Хинко Пићили (Pisili) рођен је у Славонској Пожеги. Као грађевински инжењер неколико пута је у својству савјетника Макса Лубурића посјеђивао логор. Почетком 1942. дошао је у Јасеновац и убрзо постао заповједник радне службе логора.⁵ Осим по крематоријуму, остао је упамћен по незаобилазном жељезном бичу којим је садистички тукао заточенике.⁶ Од краја септембра 1944. до посљедњег дана постојања логора био је управник логора у чину усташког пуковника. На крају рата повлачи се према Аустрији, гдје му се изгубио сваки траг.⁷ Једна од тачака оптужнице која је након рата против њега

³ Biljak, Römer, *Staklo, keramika i građevinski materijal*, Zagreb, 1965, стр. 39, 59.

⁴ Đorđe Mihovilović, *Jasenovac 1945–1947, Fotomonografija*, Jasenovac, 2016. стр. 98, 109.

⁵ На том мјесту је наслиједио Љубу Милоша. Заповједник радне службе имао је у својој надлежности рад у логору, исхрану, смјештај, здравствену бригу о логорашима. Имао је шире надлежности од заповједника логора, који је у надлежности имао војне јединице које су осигуравале логор, осигурање логораша за вријеме рада ван логора и ликвидације (прим. аут.).

⁶ Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd, 2001, стр. 516–518.

⁷ JUSP Jasenovac, A-SPJ-1287, *Iskaz Ljube Miloša o logoru Jasenovac*. Љубо Милош у изјави са саслушања наводи да се у усташкој емиграцији причало да је Доминик Хинко Пићили ухапшен у Аустрији од стране енглеских војних власти и изручен Југославији негдје код Дравограда.

подигнута јесте ликвидација неутврђеног броја мушкараца, жена и дјеце спаљивањем у пећи у периоду фебруар-мај 1942.⁸

Крематоријум у литератури

У литератури о логору Јасеновац Пићилијева пећ се најчешће помиње успутно, као феномен који је неко вријеме постојао у логору али нико се није озбиљније бавио овим питањем. Поједини аутори углавном цитирају логораше који су преживјели логор, а исту помињу у својим изјавама. Ти цитати су у односу један наспрам другог често искључујући. Овдје ће се поменути дио литературе који показује досадашњи модел писања о крематоријуму.

Земаљска комисија Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, описујући логор, наводи да се у близини кружне пећи за печење цигле налазила посебна пећ за спаљивање људи, која је радила три мјесеца.⁹ У посебном поглављу, које се зове „Spaljivanje zatočenika“, тврди се да је пећ саграђена по узору на нацистичке господаре. Послом изградње је руководио инж. Пићили, који је због заштите тајности наредио да се убију сви логораша који су учествовали у изградњи крематоријума. За вријеме постојања крематоријума у њему су убијени жене и дјеса из логора у Старој Градишци али и стари логораша који су убијани у мањем броју. Комисија наводи да само један логораш, Бранко Балија, од оних који су свједочили о спаљивању, наводи да су живи људи убацивани у пећ.¹⁰

Мирко Першен у књизи *Ustaški logori* пише како поједини говоре о постојању пећи за спаљивање жртава али да нема вјеродостојних података о томе. Ту доноси цитат Драгана Ролера (Roller), који је у логор доведен 18. фебруара 1942. Першен у својој књизи нема научни апарат па нам је непознато одакле је преузео Ролерову изјаву у којој се наводи да је дио логора због поплаве био исељен у Стару Градишку. Прије одласка за Стару Градишку у логору се осјећао смрад који је долазио из керамичке пећи. Објаснио је и да је керамичка пећ подешена за крематоријум јер се због поплаве није могло убијати на главном стратишту у Доњој Градини. Када се вратио у логор Циглана 1944.

⁸ HDA, Fond 306, ZKRZ-Zh br. 9967-10035, *Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača*.

⁹ Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, *Zločini u logoru Jasenovac*, Donja Gradina, 2013, стр. 12.

¹⁰ Исто, стр. 51-52.

њему су други логораши причали како је било покушаја спаљивања али је пећ била примитивна па се смрад осјећао у самом Јасеновцу и околним селима. Ролер сматра и да је пећ била мала док је у самој пећи циглане технолошки било немогуће истовремено палити људе и циглу па се престало с том праксом.¹¹

Бивши јасеновачки логораш Шимо Клаић одбацује тврдње да се спаљивање догодило у пећима циглане, наводећи да је непотребно било шта додавати и измишљати о паклу Јасеновца. Он посебно истиче да су измишљене приче о претварању циглане у крематоријум. Тврди да нико од преживјелих логораша који су радили на циглани такве приче неће потврдити јер је било немогуће бацати лешеве у пећ циглане. Међутим, у даљем тексту свог сјећања он не одбацује тврдње о спаљивању већ напомиње да је у фебруару или марту била велика смртност од болести, глади, изнемоглости, а земља смрзнута и терен је подводан па су усташе дошле на идеју да лешеве спаљују у керамичкој пећи која се налазила поред циглане и чији је димњак користила. У пећ је могло стати до 30 лешева.¹²

„Pićilijev krematorijum“ назив је поглавља које на десет страна доноси Милан Булајић. Оно започиње с констатацијом да су усташе, по нацистичком узору, а због немогућности да се копају гробнице услед поплава, изградили крематоријум. Највећи дио овог поглавља чине већ раније објављена сјећања и свједочења бивших јасеновачких логораша које аутор доноси у краћим или дужим цитатима.¹³ Међутим, цитирана сјећања разликују се у опису саме пећи, начина убијања и спаљивања без икаквог ауторовог коментара или покушаја да се било шта поближе сазна о самом процесу.

Ауторка двију књига о Јасеновцу, Наташа Матаушић, позивајући се на Земаљску комисију Хрватске, пише да се у близини зграде циглане налазила посебна пећ за спаљивање људи, коју су усташе након

¹¹ Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb, 1990. стр. 170-171. Ролер наводи како су логораши због поплаве одведени из барака на таван циглане, гдје су спавали. Наводи да је на тавану било хладно али сухо. Након кратког времена су болесне и немоћне морали спустити с тавана у приземље. Прошли су кроз тунел циглане и стигли до мале керамичке пећи која се налазила уз саму пећ циглане.

¹² Šimo Klaić, *Sjećanje jednog logoraša*, у: Ljubo Boban, *Kontroverze iz povjesti Jugoslavije 2*, Zagreb, 1989, стр. 414-415.

¹³ Milan Bulajić, *Jasenovac, ustaški logori smrti. Srpski mit?*, Beograd, 1990, стр. 106-116.

три мјесеца рада порушили.¹⁴ У свом другом дјелу о логору Јасеновац доноси готово исту реченису, коју допуњује са „рећ била је primitivna varijanta masovnih krematorija nacističke kulture ,a pokušaji spaljivanja leševa pokazali su se prilično neuspješnim. Nema nikakvih vjerodostojnih dokumenata koji bi potvrdili teze preuzete iz sjećanja nekih logoraša da je u njoj spaljeno preko desetak tisuća leševa, ali i živih zatočenika“.¹⁵

У књизи *Zašto Jasenovac*, Марко Ручнов има поднаслов под називом „Spaljivanje logoraša“. За крематоријум наводи да је био у склопу ринга¹⁶ и његових двадесетак кабина за сушење цигле. Крематоријум је, по њему, била просторија од дванаест квадратних метара са подом од жељезних решетки испод које је била друга просторија у којој је ватра била стална. Ватра се положила дрвима и коксом. Наводи да су у горњу просторију бацани мртви али и живи заточеници. За те тврдње аутор се не позива ни на какве изворе или литературу док се код датирања периода у којем је крематоријум радио позива на бивше логораше Егона Бергера, Ота Брејера (Breyer) и Милана Дуземлића.¹⁷ Они су навели да је крематоријум спаљивао мртве али и живе логораше у периоду од фебруара до краја маја 1942. Међутим, поузданост Милана Дуземлића као извора за ову тврдњу јако је упитна пошто исти није у том периоду боравио у логору јер је логорисан 1943. Аутор без икаквих аргумената наводи и да је крематоријум највјероватније срушен на захтјев Нијемаца крајем маја, сматрајући да је он и направљен уз њихову инструкцију. Он закључује да, иако су усташе вјешто скривале постојање крематоријума, вјетар је разносио смрад па је тајна откривена.¹⁸

Спаљивање у Пићилијевој пећи као једном од начина убијања помиње и Антун Милетић. Он пише да су и они који су при уласку у логор били распоређени на рад касније били убијени или спаљени у циглани, тзв. „Пићилијевој“ пећи.¹⁹ Милетић ништа поближе није рекао о самој пећи као и начину спаљивања. Треба напоменути да ни ова

¹⁴ Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941-1945, Logor smrti i radni logor*, Jasenovac-Zagreb, 2003, str. 135.

¹⁵ Nataša Mataušić, *Jasenovac, Fotomonografija*, Jasenovac-Zagreb, 2008, стр. 108-109.

¹⁶ Кружне пећи.

¹⁷ Marko Ručnov, н. д., 89,90.

¹⁸ Исто, стр. 90.

¹⁹ Antun Miletić, *NDH - koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945*, Beograd, 2010, стр. 81-82.

књига нема научни апарат па не знамо одакле је Милетић црпио овакве податке.

Иако није релевантна литература, поменућемо и књигу ревизиониста Владимира Мркоција и Владимира Хорвата. Управо једно поглавље њихове књиге носи наслов „Picilijeva peć – 10 do 40 tisuća spaljenih!“ Аутор²⁰ ово поглавље користи да би „раскринкао“ тротомну књигу Антуна Милетића *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945: Dokumenta*. Испод поднаслоа се налази следећи текст: „Da se покаже koliko je ta tvrdnja apsurdna, dovoljno je samo citirati izjave svjedoka koji o njoj govore i iz kojih se vidi gdje je peć bila, kakva je bila, tko je spaljivao i na koji način. Miletićeva nesposobnost kritičke analize ima patološke razmjere; uporno iznosi tvrdnje koje su suprotne dokumentima“.²¹ Мркоци је злоупотребио објављене изјаве извлачећи из контекста само оно што би могло потврдити његову тезу о измишљеној подвали званој крематоријум. Тако кратко цитира супротстављене дијелове изјава бивших логораша о крематоријуму, наводећи читаоца на жељену слику да се заправо ради о једној великој лажи.²²

Прегледом литературе јасно можемо видјети да само питање крематоријума није истражено. Аутори га углавном не негирају али о њему и не могу нешто више рећи. Његов рад стављају у период фебруар–мај 1942. О питањима његовог изгледа, начина спаљивања и убијања углавном се, без критичког приступа, ослањају на сјећања и изјаве бивших логораша који су нам уједно и једини извор по овом питању. Аутор сматра потпуно нетачном тврдњу о крематоријуму насталом по нацистичком моделу. Осим што је нацистичким војницима био забрањен улазак у логор, у прилог те тврдње стоји и чињеница да су и нацисти у том периоду још увијек експериментисали са начинима уклањања тијела убијених. Тако су у првим логорима смрти Белзец, Собибор и Треблинка, нацисти тијела убијених бацали у велике масовне гробнице. У јесен 1942. у логорима Белзец и Собибор започели су са спаљивањем лешева, а у логору Треблинка тек од 1943.²³

²⁰ Аутор дијела књиге гдје се налази ово поглавље је Владимир Мркоци.

²¹ Мркоци потпуно занемарује чињеницу да су наведене Милетићеве књиге зборници докумената без критичке анализе истих.

²² Vladimir Mrkoci, Vladimir Horvat, *Ogoljela laž logora Jasenovac*, Zagreb, 2008, стр. 34–37.

²³ Yitzhak Arad, „Operation Reinhard“: *Extermination Camps of Belzec, Sobibor and Treblinka*, стр. 26 <www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%203576.pdf> (посјећено 2. 4. 2018).

Крематоријум у мемоарима

Слична ситуација је и по питању мемоара преживјелих. Прво објављено мемоарско дјело неког од преживјелих јасеновачких логораша је оно Ђорђа Милише²⁴ из 1945. Он градњу крематоријума ставља у почетак 1942, а његово стављање у функцију крајем фебруара исте године. По њему се кружна пећ циглане састојала од 15 до 20 комора за сушење цигле и велике ложioniце са 20 рупа кроз које је пролазио топли ваздух за сушење цигле. Крематоријум је лоцирао поред зграде циглане. То је била просторија величине 3 x 4 м, с подом од жељезних решетки. У просторији испод ложио се кокс и дрва, а у горњу просторију су бацани мртви и живи. Почетком лjeta крематоријум је преуређен за сушење цигле јер се у јавности прочуло о спаљивању.²⁵

Своје сјећање на боравак у логору написао је и Драго Хаџи Чолаковић. Његови мемоари су објављени 1948. и по питању крематоријума се не разликују много у односу на изјаву коју је дао Комесаријату за избјеглице и пресељенике у Београду априла 1942.²⁶ Он наводи да је 24. фебруара, два дана прије него што ће сазнати да ће бити пуштен, осјетио смрад изгорјелог меса и видео густе црне дим који је излазио из димњака циглане. Када је у марту логор био поплављен, логораша су из нижих поплављених дјелова одведени на циглану. Ту су одвојени болесни, који су сутрадан убијени, а њихова тијела су спаљена.²⁷ У поплављеном логору остаје неколико стотина логораша, док су остали 25. марта одведени у логор Стара Градишка. Група од 13 Срба која треба бити пуштена након неколико дана је поново враћена у логор Циглану. Ту је Хаџи Чолаковић имао прилике да разговара са логорашем Слободаном Мићићем који је био у унутрашњој управи логора и који је због тога био упућен у многе тајне јасеновачког логора. Од њега је сазнао да усташе жицом даве људе из пристиглих транспорта а затим тијела спаљују, као и да су 25. марта, када су логораша одведени у Стару Градишку, из супротног смјера доведене 42 Српкиње, од којих је

²⁴ У логору III Циглана Милиша је био у периоду децембар 1941. до јануара 1942. Сам аутор каже да је ту провео 33 дана, након чега је одведен у логор Стара Градишка.

²⁵ Ђорђе Милиша, *U mučilištu-paklu Jasenovac*, Zagreb, 1945, стр. 134-136.

²⁶ Види стр. 10.

²⁷ Драго Х. Чолаковић, *Јасеновац 21 VII 1941/31 III 1942*, Сарајево, 1948, стр. 98-100.

22 задављене и спаљене. Након тога су полицијским комбијем (марицом) довођене Јеврејке с дјецом из Ђакова.²⁸

Бивши јасеновачки логораш др Никола Николић у својој књизи из 1948. има поднаслов „Термичка средства убијања људи – спаљивање живих људи“. Важно је напоменути да је Николић у јасеновачки логор III Циглану интерниран у лето 1942, дакле у вријеме када се престало с праксом спаљивања. Он наводи да је по пројекту инж. Пићилија велика пећ за печење цигле преграђена у више пећи које су имале заједнички димњак. Дневни капацитет крематоријума био је 450–600 људи. Усташе су своје будуће жртве држали до ноћи у „тунелу“²⁹ који је био прислоњен на циглану. Ту су убијани а потом су други логорашаи³⁰ носили тијела или возили вагонетима до крематоријума тј. до његових жељезних врата. Николић пластично описује и спаљивање живих људи као и проблеме усташа да своје жртве утјерају у ватрену буктињу. Он наводи и димензије пећи. Оне су велике и простране, величине 3 x 4 x 3, али слабо херметички грађене и вентилиране па се смрад ширио по околини Јасеновца.³¹ У другом издању Николићеве књиге из 1975, поред горе наведеног, појављује се и нови поднаслов „Крематориј-керамика“, у којем стоји да је у јануару 1942. преуређена једна пећ циглане за спаљивање лешева. Капацитет јој је био 40 лешева. Логорашима је од стране усташа били речено да ће пећ служити за печење глинених рукотворина које ће неки логорашаи да израђују. Николић описује неколико покушаја усташа да живе људе утјерају у ужарену пећ. Због отпора су одустали од тога па су жртве прво убили а тијела затим предали гробарима који су их стављали у пећ коју би потом потпаљивали.³²

О крематоријуму пише и Егон Бергер, који је од првог до посљедњег дана постојања провео у логору Јасеновац.³³ Хладну зиму и немогућност да се копају гробнице наводи као разлог за изградњу крематоријума. Логорашаи који су одређени да раде на изградњи нису имали контакт са осталим логорашима. Крематоријум је лоцирао на спрат зграде циглане гдје се, по њему, налазила просторија величине око 3 м², чије је дно састављено од жељезних шипки. Доњи дио просторије се

²⁸ Исто, стр. 105–106.

²⁹ Објекат без бочних зидова који је служио за сушење цигле.

³⁰ Николић их назива „чистачима“ и „спаљивачима“.

³¹ Никола Николић, *Јасеновачки лојори*, Београд, 2015, стр. 115–121.

³² Nikola Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, Sarajevo, 1975, стр. 50–53.

³³ Почетком марта 1942. из логора III Циглана прешао је у Логор IV Кожара, гдје је остао све до пробоја.

ложио а пламен је пролазио кроз шипке. Прве жртве су били они логораши који су градили крематоријум док је касније у крематоријуму извршена ликвидација жена и дјеце из логора у Ђакову.³⁴

Потпуно другачије виђење крематоријума налазимо у мемоарима под насловом *Sasječeno stablo Danonovih*. Аутор Цадик Данон пише како је почетком априла 1942. у току ноћи осјетио мирис мяса који га је посјетио на роштиљ.³⁵ Ујутро је од других логораша сазнао да су усташе живе људе бацили у ужалену пећ а да је он заправо осјетио мирис људског мяса. Он пише и о сусрету са једним логорашем који је успио побјећи из крематоријума. Мордехај, који је био из Сарајева, тада му је испричао да је с групом логораша ноћу одведен на спрат циглане. Морали су се скинути а из великог отвора на поду је избијала топлина ужалене пећи. Усташе су дугачком летвом гурале логораше у ужалену пећ. Мордехај је успио да се сакрије у ћошак који није био освијетљен и тако је успио изаћи.³⁶

У зборнику сјећања под називом *Sjećanje Jevreja na logor Jasenovac* четворица бивших јасеновачких логораша спомињу крематоријум и спаљивање. Наведени описи се разликују. Тако се у овом зборнику наводи да је једнога дана спаљено неколико стотина дјеце³⁷, затим да је због температуре од -30 °C група логораша у жељи да се угрије ушла у једну просторију циглане коју су усташе потом зазидали а несрећнике спалили, што је касније постала пракса усташа.³⁸ О крематоријуму се говори и у сјећању Сада Коена Давка, који почетак спаљивања тј. рада крематоријума ставља у прољеће 1942. По њему су прве жртве били жене и дјеца Ђакова. Касније су стизали бројни жељезнички транспорти из других логора. Жртве су у вагонима чекале по неколико дана, након чега би им се рекло да иду на купање и дезинфекцију у један

³⁴ Egon Berger, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb, 1966, стр. 54-55. Треба навести и да је Бергер 2. марта 1942. прешао у логор IV Кожару која се налазила у самом селу Јасеновац, дакле изван логора III Циглана.

³⁵ Аутор би ово датирао у мјесец март јер је Цадик Данон 25. марта са дијелом логораша, због поплаве, пребачен у логор Стара Градишка, одакле се није враћао у Јасеновац.

³⁶ Cadik Danon, *Sasječeno stablo Danonovih*, Beograd, 2007, стр. 137-138.

³⁷ „Sjećanje Salamona Monike Mysafije“, у: *Sjećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Beograd, 1985, стр. 23. Он је у логору III Циглана био од његовог оснивања до лета 1943, када је успио побјећи.

³⁸ „Sjećanja Jakova Kabilja“, у: *Sjećanja Jevreja...*, стр. 88; Јаков Кабиљо у наведеном периоду није био у логору Циглана јер је 29. јануара 1942. одведен у логор Стара Градишка.

објекат који се налазио поред циглане. Ту су убијани ударцима маља у главу, а затим спаљени. Неки су ударцем били само ошамућени па су тако живи бачени у пећ.³⁹ Алберт Маестро у свом сјећању износи двије супротне тврдње везане за почетак рада крематоријума. Прво спомиње да је због времена које се прољепшало дошло до излијевања Лоње и Саве из својих корита, што је резултирало немогућношћу копања гробница око логора. У то вријеме он ставља и долазак у логор инж. Пићилија, по чијим нацртима је направљена пећ за спаљивање. Затим наводи да је ријека Сава била залеђена па није било могуће у њу бацати лешеве умрлих и убијених. О спаљивању у пећи сазнао је од логораша гробара који су мртве током ноћи односили до циглане.⁴⁰

Треба истаћи сјећање Љубана Марјановића објављено, у едицији „Kozara u NOV-u“. Иако је Марјановић у логор Циглана депортован у љето 1942, дакле у периоду када крематоријум, према свим изјавама и сјећањима, није више постојао, он описује један догађај гдје су усташе живе људе тјерали и бацали у пећ циглане. Наводи да је гледао како усташе око 200 логораша утјерују у отворе у пећима⁴¹ и закључује да су живи људи бачени у ватру.⁴²

Колико је Пићилијев крематоријум обликовао сјећања преживјелих свједочи и исповијест Невенке Станковић, преживјелог дјетета логораша са Козаре, објављено у емисији „Живот прича“ на Првој ТВ 11. 4. 2018. Према њеном свједочењу, усташе су у љето 1942. бацале живу дјецу у пећ, а седмогодишња Невенка је преживјела јер је усташа који је њу бацио промашио врата пећи.⁴³

Оно што је на први поглед уочљиво је да многи бивши логорашаи, иако нису били у логору III Циглана у периоду када се говори о раду крематоријума, у својим сјећањима описују пећ и начин на који су усташе убијали и спаљивали тијела али и живе људе. Отуда и долази толико различитих описа. Чињеница је да се за вријеме постојања логора као и након завршетка рата међу логорашима и преживјелима говори-

³⁹ „Sjećanje Sada Koen Davka“ у: *Sjećanja Jevreja ...*, стр. 171; Садо Кoen Давко у наведеном периоду није био у логору Циглана јер је у јануару 1942 одведен у логор Стара Градишка.

⁴⁰ „Sjećanje Alberta Maestra“, у: *Sjećanja Jevreja...*, стр. 127.

⁴¹ Вјероватно мисли на коморе у којима се пекла цигла.

⁴² Ljuban Marjanović, „Strahote jasenovačkog logora“, у: *Kozara u Narodnooslobodilačkom ratu, Zapisi i sjećanja*, knjiga 3, Beograd, 1971, стр. 647.

⁴³ <www.prva.rs/web-tv/emisija/zivot-prica/40148/zivot-prica-lice-zla.html> (posjećeno 14. 5. 2018).

ло о спаљивању, па су највјероватније приче о крематоријуму постале саставни дио сјећања које су поједини унијели у своје мемоаре.

Извори о крематоријуму

До данас није познат ни један усташки докуменат који би директно свједочио о спаљивању живих или тијела убијених. Међутим, то не треба да значи да исти не постоји или да се злочини такве врсте нису догодили у логору. Познато је да су усташе у два наврата, 1943. и 1945, спалили већи дио документације настале радом логорске управе. Исто тако, чињеница је да архиве који садрже грађу НДХ још увијек нису у задовољавајућој мјери истражени. Од осталих извора о крематоријуму најзаступљеније су изјаве које су дали бивши логораши. Међутим, ту треба бити опрезан и критичан. Најчешће истраживачи не воде рачуна о времену давања изјаве као и о томе да ли је онај који је изјаву дао боравио у логору у периоду који се везује за рад крематоријума. Посебно важан извор је Изјава са саслушања Љубе Милоша, заповједника радне службе логора, дата правосудним органима Југославије након хапшења, 1947.

Од посредних докумената аутору је познат један датиран од 3. маја 1942. У њему заповједник радне службе логора одговора на допис од 29. априла Мјешовите пучке школе из Јасеновца да ће школа добити цријеп и циглу са срушене православне цркве из Јасеновца и срушених кућа из сусједног села Градина. Оно што је важно у овоме документу је да се наводи: „Novog crijера i cigle vam ne možemo prodati, jer istog nemamo na skladištu”.⁴⁴ Ова реченица нам говори да се у наведеном периоду у циглани највјероватније нису производили цигла и цријеп тј. да сама циглана није служила за производњу истих.

Зачетак идеје о крематоријуму можемо наћи у јануару 1942. У том периоду су усташе у Градину⁴⁵ довеле двије групе људи. Прва је била од око 120 српских жена и дјеце, а друга између 300 и 400 мушкараца. Сви су најприје убијени а њихова тијела су затим спаљена у напуштеним сеоским кућама Градине.⁴⁶ Иако их је јака зима и немогу-

⁴⁴ ЈУСП Доња Градина: рег. 4/16, фасц. 5, док. 19.

⁴⁵ Село је почетком јануара 1942. прикључено логору Циглана, а његово становништво је или протјерано или убијено. У наредном периоду територија Градине постаће главно стратиште логора.

⁴⁶ „Izvod iz Zapisnika od 13. aprila. 1942. sastavljenog u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu, izjava Hadži-Čolaković Drage i Save, Čolaković Joce,

ћност копања гробница навела да се на овај начин рјешавају тијела убијених, можемо претпоставити да су усташе увидјеле предности спаљивања тијела убијених па би слједећи корак био посебан објект направљен искључиво за ту намјену.

Први подаци о крематоријуму у Јасеновцу датирају из априла 1942, дакле у периоду када је, према свједоцима, крематоријум још постојао. Након посјете Међународне комисије⁴⁷ Јасеновцу пуштено је из логора 13 логораша⁴⁸ који су у току прве половине априла дали изјаве у Комесаријату за избјеглице и пресељенике у Београду. У изјавама се издвајају два момента. Први је промјена у начину ликвидирања након посјете логору Међународне комисије јер су од тада усташе престале са праксом јавног убијања у логору. А други моменат је поплава која је у мјесецу марту захватила логор па се мртви нису могли закопавати. Због подземних вода није било могуће ископати јаму јер док се ископа лопата или двије, вода би одмах напунила ископану рупу. У логору се тада почело шапутати о крематоријуму који је направљен у циглани. Око прилаза згради постављена је стража, што раније усташе нису чиниле, тако да нико од логораша није смио да приђе близу циглане.⁴⁹ Према свједочењима ових бивших логораша, жртве су убија-

---

Тomić Dike i Petrović Pane“, у: Antyn Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta*, књига 1. Београд, 1986, стр. 242; Исто су потврдили и 35 Срба избјеглих из Јасеновца који су 2. јула 1942. дали изјаву у Комесаријату за избјеглице и пресељенике. Разлика је само у томе што се у овој изјави говори о већем броју убијених али и они наводе да су тијела спаљена (види: Атанасије Јевтић, *Вечан ђомен, Јасеновац, месџо нашојљено крвљу невиних*, Београд, 1990, стр. 87–88).

⁴⁷ Ова комисија састављена од земаља савезница НДХ обишла је логор 6. фебруара 1942. Дана 26. фебруара усташе су прочитале имена 13 логораша који су поштеђени рада и који су од тог момента добијали бољу храну. Они су 30. марта 1942. пуштени из логора и преко Земуна спроведени у Београд.

⁴⁸ Пуштени су: Драго Хаци Чолаковић, Јоца Чолаковић, Саво Чолаковић, Вукашин Жегарац, Ђуро Медић, Бранко Поповић, Стево Симић, Дико Томић, Пане Петровић, Реља Милановић, Мирко Пајкић, Миливој Николић и Војислав Прњатовић.

⁴⁹ ЈУСП Доња Градина: рег. 3/18, фасц. 1, док. 1, „Po kazivanju jednog logoraša koji je sve preživeo i doveden u Beograd - Napšenje i život u logoru Jasenovac“. Оригинал документа налази се у Архиву Србије у Београду.

не у самом објекту циглане и то најчешће дављењем жицом.⁵⁰ Иако у том периоду уопште није било цигле, у логору пећ је страшно горјела.⁵¹

Од злочина у крематоријуму они издвајају три случаја. Први је од 23. марта, када је због поплаве између 50 и 60 болесних логораша из болнице било пренесено у једну шупу, гдје су жицом задављени, а њихова тијела спаљена у пећи циглане, која је посебно преуређена за ту сврху. Без прецизног датирања, само уз временску одредницу „и то вгјете“, наводе и двије групе Срба доведених у логор. Једна је из Карловца, њих око 90, и друга око 50 сељака из Босне. Људи из обје групе су уведени у зграду циглане, жицом задављени, а њихова тијела спаљена. За трећи случај су чули од других логораша⁵² а десио се 25. марта. Тада је усташки заставник Алтарац⁵³, полицијским аутом „марица“ из Старе Градишке за Јасеновац довезао 42 Српкиње, од којих је 20 одмах убијено и потом спаљено.⁵⁴

У лето 1942. истој Комисији је изјаву дао и Симо Ђурковић.⁵⁵ И он издваја, као важан, мјесец март, јер се тад прешло на другачији начин ликвидирања тј. тијела убијених су спаљивана. Наводи групу од 120 логораша који су, након што је ријека Сава крајем марта поплавила логор, убијени и спаљени.⁵⁶ Не улази у детаље самог начина спаљи-

⁵⁰ „Izvod iz Zapisnika od 9. aprila, 1942. sastavljenog u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu, izjava Vojislava Prnjatovića, izjava Steve Simića“; „Izvod iz Zapisnika od 10. aprila, 1942... izjava Vukašina Žegarca“ у: A. Miletić, *Koncentracioni logor...*, knj. 1, стр. 209, 217, 228.

⁵¹ Исто, „Izvod iz Zapisnika od 30 aprila, izjave Milivoja Nikolića i Relje Milanović“, стр. 283.

⁵² Види стр. 6.

⁵³ Јакоб Алтарац, усташки заставник. Према налазима Покрајинске комисије Војводине 25. марта 1942. лично је допремио 42 Српкиње из Старе Градишке у логор Циглана. Након што су силоване, њих 20 је исте вечери убијено и спаљено, M. Ručnov, н. д., стр. 202.

⁵⁴ „Izvod iz Zapisnika od 13. aprila. 1942. sastavljenog u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu, izjava Hadži-Čolaković Drage i Save, Čolaković Joce, Tomić Dike i Petrović Pane A. Miletić“, у: A. Miletić, *Koncentracioni logor...*, knj. 1, стр. 248.

⁵⁵ Симо Ђурковић је 25. маја с групом логораша пребачен у логор Земун, одакле се убрзо успио пребаци у Београд.

⁵⁶ Дио логораша тад је пребачен у Стару Градишку, гдје су остали десетак дана, док је мањи дио остао у логору.

вања јер је, по њему, он био помно скриван од стране усташа и логораша о њему нису могли а ни смјели ништа знати.⁵⁷

Крајем 1942. уводи се нови термин за Пићилијеву пећ, а то је „керамика“. Овај назив се спомиње у брошури *Jasenovački logor – iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora 1942*, коју је крајем 1942. издао пропагандни одсјек АВНОЈ-а. Ту се налазе двије изјаве у којима се помиње крематоријум. Прва је изјава Душана Ђулума, који наводи да је у логор дошао у доба „керамике“, у којој су спаљиване Јеврејке с дјецом из Старе Градишке као и Срби из околних села. Он престанак рада крематоријума ставља крајем априла 1942.⁵⁸ Побјегао је најкасније 1. јула 1942, када је за њим расписана потјерница од стране Заповједништва сабирних логора Јасеновац.⁵⁹ Друга је изјава Габријела Винтера, који своја сазнања о крематоријуму очигледно црпи из онога што је чуо од других јер је у логор депортован 29. маја.⁶⁰ Према њему, у циглани су озидане двије пећи које су, умјесто керамике, пекле људе, живе и полуживе. Жртве су задржаване у тунелу до момента када су отпремани у пећ. Свака пећ је могла да прими до 40 људи. Густ дим је излазио кроз фабрички димњак, а смрад се ширио околином. Дневни капацитет пећи је био 160 људи а пећ је радила до маја исте године. Обојица наводе да су жртве довођене комбијеммарицом, која је прије претварања у полицијски ауто коришћена као покретна авио-радионица.⁶¹

Назив „керамика“ потиче од пећи саграђене унутар комора циглане. Усташе су логорашима говориле да ће се ту пећи керамички предмети израђени у логорској радионици. Пећ је имала двоје жељезних врата, од којих доња служе за ложење а горња за стављање жртве.⁶² И сам заповједник радне службе логора Циглане Љубо Милош помиње пећ која је изграђена у самој циглани на принципу пекарских пећи.⁶³

⁵⁷ „Zapisnik od 12. juna 1942. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu na osnovu izjave Đurković Sime Miletić“, у: А. Милетић, *Koncentracioni logor...*, knj. 1, str. 316-317.

⁵⁸ Исто, стр. 560.

⁵⁹ Исто, стр. 424.

⁶⁰ А. Милетић, *Koncentracioni logor...*, knj. 3, стр. 227.

⁶¹ „Zapisnik broj 57 od 25. travnja 1945. sastavljen kod Okružne komisije za utvrđivanje ratnih zločina Banije, izjava Ota Brejera“, у: А. Милетић, *Koncentracioni logor...*, knj. 1, стр. 550, 557-558.

⁶² А. Милетић, *Koncentracioni logor...*, knj. 2, стр. 905.

⁶³ Значајна потврда рада крематоријума је и Записник од 25. јуна 1945. са саслушања усташког бојника Мирослава Филиповића Мајсторовића који је у

Саграђена је тако да је могла постићи високу температуру. Ликвидирање се вршило ноћу, а њоме је непосредно руководио Љубо Матковић.⁶⁴ Иако прво каже да је пећ радила у лето 1942, Милош касније спаљивање ставља у период зиме и прољећа 1941/1942, наводећи да се због поплава нису могле копати гробнице. По његовом мишљењу, она је порушена након што је прошла опасност од поплаве.⁶⁵ Жртве су били сами логораши, углавном исцрпљени и болесни, као и жене и дјеца допремљени из Старе Градишке.⁶⁶

Један од логораша који је био упућен у логорска догађања, а који је након рата био чиновник Земаљске комисије за истраживање злочина окупатора и њихових помагача, Јакоб Данон, у својој изјави од 26. маја 1945. наводи да су до маја 1942. довођени жене и дјеца из Старе Градишке, као и људи из разних мјеста. Они који нису били способни за рад или њихове вјештине нису биле потребне усташама убијани су, а њихова тијела потом спаљена. Он не улази у детаље спаљивања али наводи да је знао по црном диму који је излазио из димњака као и „мирису“ који се осјећао у логору.⁶⁷

Из ових изјава сазнајемо неколико ствари. Прва спаљивања вршена су почетком 1942. у селу Доња Градина. Због изузетно хладне зиме и смрзнуте земље тијела убијених су спаљивана у напуштеним градинским кућама и помоћним објектима. Ипак, простор села Доња Градина још увијек није постао главно стратиште логора јер су се убијања још увијек чинила и у самом његовом кругу. Након посјете Међународне комисије логору, јавила се потреба да се потпуно сакрију злочини који су усташе чиниле. Тај период се поклапа и с доласком у

логор стигао 10. јуна 1942. Иако није био у логору у периоду када се наводи постојање крематоријума, његова изјава правосудним органима ДНФ Југославије допуњује раније изјаве. Он је чуо да је постојао крематоријум у циглани који је направљен по нацрту инж. Пићилија. Лешеви убијених убацивани су у пећ али је након два до три мјесеца из Загреба стигла наредба да се обустави даље спаљивање лешева. Наводи да је пећ имала недостатке али не каже који су и не доводи их у директну везу са престанком спаљивања лешева (Види: А. Miletić, *Koncentracioni logor...*, knj. 2, str. 1035-1036).

⁶⁴ У питању је Љубо Матковић звани Дулфо, рођени брат Ивице Матковића који је био замјеник Макса Лубурића.

⁶⁵ JUSP Jasenovac, A-SPJ-1286, Iskaz Ljube Miloša o logoru Jasenovac.

⁶⁶ „Zapisnik broj 57 od 25. travnja 1945..., izjava Ota Brejera“ у : А. Miletić, *Koncentracioni logor...*, knj. 2, стр. 906.

⁶⁷ А. Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta*, knj. 3, стр. 529-530.

логор инж. Пићилија као и с порастом температуре која ће довести до пораста ријека Саве и Струга и поплаве логора у марту 1942. Усташе су тада у самом објекту циглане, у комори која се користи за смјештај и печење сирове цигле,⁶⁸ озидале пећ с намјером да се ту рјешавају тијела убијених. О намјери усташа да се све држи у тајности свједочи стража која се налазила око зграде циглане. Убијање и спаљивање се вршило углавном ноћу, а логорашима су говорили да ће нова пећ да се користи за печење умјетничких предмета. Период када је ова пећ била у потпуности била у употреби је март-април 1942. Аутор сматра да усташе нису срушиле пећ само из разлога ширења смрада околином и негодовања хрватског становништва које је ту живјело. То је можда један од разлога. По мишљењу аутора, други и битнији разлог је тај што је пећ била примитивна и малог капацитета па није могла да одговори великим захтјевима. У наредном периоду, у љето 1942, у логору ће се десити геноцид над Ромима као и Србима са подручја Козаре а рјешавање тијела великог броја убијених у таквој примитивној пећи није био могуће. Усташе ће одустати од крематоријума, а злочине ће потпуно пребацити на подручје пустог села Доња Градина, које је преузело улогу главног јасеновачког стратишта.

* * *

За разлику од првих свједочења о крематоријуму, која су доста штура, касније изјаве и свједочења добијају једну потпуно другачију димензију. У изјавама из 1942. логораша не улазе у детаље пећи и спаљивања, наводећи да је све држано у строгој тајности од стране усташа. Са временским одмаком преживјели детаљно описују пећ, сам начин ликвидације као и детаљне описе бацања живих људи у исту. Треба навести да неки од бивших логораша који доносе детаљне описе нису били у логору у периоду када је пећ функционисала, него су о истом сазнали од старих логораша. Карактеристично је и да се, осим првих, касније изјаве умногоме разликују једна од друге. То је вјероватно посљедица подсвјесног зграђавања на саму чињеницу да се тијела спаљу-

---

⁶⁸ Према мишљењу аутора, ово мјесто за пећ изабрано је да би се сам чин спаљивања сакрио од логораша.

ју као и неописиви страх који је због тога настао. Можда отуда и долазе поједина сјећања у којима се говори о спаљивању живих људи.⁶⁹

Тако је Душан Ратковић⁷⁰, иако није био у логору 1942, прилично детаљно описао начин спаљивања у својој изјави датој Комисији за пресељенике и избјеглице 8. марта 1944. Он је напоменуо да није био у логору у том периоду али да је чуо од других заточеника да је у просторији изнад саме пећи циглане била постављена бетонска плоча која је лежала водоравно на жељезној осовини. Уласком у наведену просторију стајало се на плочу која би се под теретом окретала у вертикални положај, а жртва би жива упала директно у ватру.⁷¹ Иако је прилично непоуздана, с обзиром на чињеницу да у периоду постојања пећи није био у логору, његова изјава је често преузимања у литератури.⁷²

Ристо Стјепановић, логораш који је био у логору од оснивања до пробоја, у изјави Земаљској комисији од 5. јула 1945. за крематоријум је навео пећ циглане која је била преправљена. Према њему, крематоријум је „imela naročitu spravu koja je slična na onu 'Vagu' koju djeca upotrebljavaju kao ljuljašku /vaga/. Jedna strana te vage spustila se i na nju je podešena sprava i kad je ta vaga spuštена i digla se, žrtva je niz nju klisnula u vatru.“ Као специјалисту за спаљивање живих људи Стјепановић наводи усташу Матковића званог Франкенштајн⁷³ и старог Лубурића којег назива Брко⁷⁴ који су по логору хватали логораше који су им запали за око. „Frankenštajn je dovodio svoje žrtve pred peć, tamo ih udarao kakvim tvrdim predmetom po glavi da ih omami, onda ih je metnuo na tu spravu i spustio u vatru.“⁷⁵

⁶⁹ Бивши јасеновачки логораш др Никола Николић у својој књизи описује и душевна обољења (психонеурозе) којима су били подложни јасеновачки логораша. Међу набројанима налази се и психоза ужаса од спаљивања.

⁷⁰ Душан Ратковић ухапшен је октобра 1943, након чега је депортиран у логор Јасеновац, из којег је успио побјећи 30. јануара 1944.

⁷¹ „Izvod iz Zapisnika od 8. marta 1944. sastavljenog u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu“, izjava Dušana Ratkovca, у: A. Miletić, *Koncentracioni logor...*, knj. 2, str. 715.

⁷² Од напријед наведене литературе цитирали су га и Марко Ручнов и Милан Булајић као и Владимир Мркоци.

⁷³ Види напомену 64.

⁷⁴ Фрањо Лубурић звани Брко, стар око 50 година, био је ближи рођак Макса Лубурића.

⁷⁵ A. Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, knj. 4, str. 299.

Интересантно је упоредити изјаву Егона Бергера од 10. маја 1945. са његовим мемоарима објављеним 21 годину касније.⁷⁶ Иако су сјећања у основи иста, Бергер у изјави не покушава описати пећ, већ напомиње да њен тачан састав нико не зна јер су њени градитељи убијени. Мада је и сам радио пола дана на њеној изградњи и то први дан градње, он наводи само то да је у циглани изграђена једна пећ од цигле. Када је пећ прорадила, камионима су довожени жене и дјеца из Старе Градишке, за разлику од мемоара, гдје наводи жене и дјецу из Ђакова. Током ноћи је понекад чуо крикове и запомагање жена, те звук који је сличио на отварање великих жељезних врата а потом је наступила тишина, док у мемоарима он пише да су усташе бацале живе жене и дјецу у просторију с решеткама из којих је излазила ватра.⁷⁷

Оваква свједочења, иако се потпуно разликују, доказују да логораша нису могли видјети сам начин спаљивања и да је тај процес од стране усташа држан у тајности али и да се за њега, међу самим логорашима, ипак знало. То потврђује и констатација од стране Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у одлуци о утврђивању злочина др Анте Павелића да се не може утврдити начин на који су жртве спаљиване јер нема живих логораша који су били присутни при спаљивању.⁷⁸

Закључак

Феномен јасеновачког крематоријума јесте постојао у логору Циглана у периоду од два мјесеца. Он је у потпуности самосталан производ јасеновачких усташа, а не нешто што је настало као инструкција нацистичких савезника, како се то често наводи у литератури. У недостатку писаних докумената, историчари и истраживачи су приморани да се ослоне на писане изјаве преживјелих логораша као једини извор сазнања. Међутим, некритички однос према изјавама довео је до многих контрадикторних тврдњи у погледу самог крематоријума. Оне се крећу од негације истог па до невјероватних описа спаљивања живих особа. Чињенице које се могу утврдити је да је пећ настала из жеље усташа да прикрију злочин као и да је пећ постојала у периоду март –

⁷⁶ Види на стр. 7.

⁷⁷ „Zapisnik o saslušanju Egon Bergera pred Okružnom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Novoj Gradiški od 10. 5. 1945“, у: Motl, Mihovilović, н. д., стр. 506.

⁷⁸ Milan Bulajić, *Jasenovac, ustaški logori smrti...*, стр. 106.

почетак маја. Иако се као разлог за његово рушење углавном наводи противљење околног становништва због смрада који је долазио из пећи, аутор сматра да је главни разлог био мали капацитет пећи, који није могао да одговори великом броју жртава. Изјаве у којима се говори о спаљивању живих особа сматрамо за производ невјерице, страха и згражавања на саму чињеницу о кремирању али и саму грозоту коју су преживјели видјели и осјетили у јасеновачким логорима.

Извори и литература

Необјављени извори:

ЈУ Спомен-подручје Доња Градина (ЈУСП Доња Градина)

— Збирка докумената

ЈУ Spomen-područje Jasenovac (JUSP Jasenovac)

— Zbirka dokumenata

Hrvatski državni arhiv (HDA)

— Fond 306, Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača

Објављени извори:

Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, Dokumenta*, knjiga 1-3, Spomen-područje Jasenovac i Narodna knjiga, Beograd, 1986-1987.

Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, knjiga IV, Gambit, Jagodina, 2007.

Dejan Motl, Đorđe Mihovilović, *Zaboravljeni - Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, Spomen-područje Donja Gradina, Donja Gradina, 2015.

Đorđe Mihovilović, *Jasenovac 1945-1947, Fotomonografija*, Spomen-područje Jasenovac, 2016.

Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, *Zločini u logoru Jasenovac*, Spomen-područje Donja Gradina, reprint, 2013.

Литература и зборници:

- Joso Lakatoš, *Industrija Hrvatske i Slavonije*, Naklada Jugoslovenskog Lloyd-a, Zagreb, 1924.
- Rudarsko-geološki naftni zbornik*, Vol. 15, Zagreb, 2003.
- Štefica Biljak, Bela Römer, *Staklo, keramika i građevinski materijal*, Školska knjiga, Zagreb, 1965.
- Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, IKP Nikola Pašić, Beograd, 2001.
- Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Globus, Zagreb, 1990.
- Ljubo Boban, *Kontroverze iz povjesti Jugoslavije 2*, Školska knjiga, Zagreb, 1989.
- Milan Bulajić, *Jasenovac, ustaški logori smrti. Srpski mit?*, Stručna knjiga, Muzej žrtava genocida, Beograd, 1999.
- Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941–1945, Logor smrti i radni logor*, Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac-Zagreb, 2003.
- Nataša Mataušić, *Jasenovac, Fotomonografija*, Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac-Zagreb, 2008.
- Antun Miletić, *NDH – koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945; genocid, holokaust i ratni zločin*, Alfa tim print, Beograd, 2010.
- Vladimir Mrkoci, Vladimir Horvat, *Ogoljela laž logora Jasenovac*, Naklada Emil Čić, Zagreb, 2008.
- Đorđe Miliša, *U mučilištu-paklu Jasenovac*, Naklada piščeva, Zagreb, 1945.
- Драго Х. Чолаковић, *Јасеновац 21 VII 1941 / 31 III 1942*, Свјетлост, Сарајево, 1948.
- Никола Николић, *Јасеновачки логори*, Жагор, Београд, 2015.
- Nikola Nikolić, *Jasenovački logori smrti*, Oslobođenje, Sarajevo, 1975.
- Egon Berger, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1966.
- Cadik Danon, *Sasječeno stablo Danonovih*, Dosije, Beograd, 2007.
- Sjećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1985.
- Kozara u Narodno oslobodilačkom ratu, Zapisi i sjećanja*, knj. 3, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1971.
- Атанасије Јевтић, *Вечан помен, Јасеновац, место натопљено крвљу невиних*, Свети архијерејски Синод Српске православне цркве, Београд, 1990.

Интернет:

<<http://www.yadvashem.org>>

<<http://www.prva.rs>>

Dejan Motl**Crematorium in Jasenovac**

The largest camp in Jasenovac was called “Ciglana III” (Brickyard no. 3). This name comes from the brick and roof tile factory that existed there. The “Ciglana III” area, although it was primarily known for the making of these products, is also mentioned as a death site during a certain period of time. In several prisoners’ testimonies, as well as in later memoirs, this factory is mentioned as a place where the ustaše were performing cremation of the executed prisoners, and sometimes even as a site of execution by cremation. The author analyzes the existing archival sources, as well as memoirs and other literature, in which human cremation is mentioned, whether with dead or living bodies. Even though some of the survivors mention the construction of a crematorium in the village of Donja Gradina, because it was not put to use, it was not further debated in this paper.

Др Нехемије Шенфајн — Биографија жртве Холокауста

Милош М. Дамјановић

УДК 341.322.5:341.485]:929

Докторанд; Универзитет у Приштини,
Филозофски факултет – Косовска Митровица
milos_damjanovic@yahoo.com

Апстракт: Нехемије Шенфајн, лекар у Косовској Митровици између два светска рата, представљао је прави пример хуманости који оличава тај позив. Целог себе уложио је у развој и пружање медицинских услуга становништву ширег подручја града, у који је дошао и настанио се, искључиво из разлога здравствене помоћи угроженом народу. Овај руски Јеврејин, насељен у неутралној Швајцарској током Првог светског рата, сусрео се са члановима једне српске делегације која га је упознала са општим приликама у ратом опустошеној земљи. Заинтересован за лични допринос санирању здравствених прилика у заборављеним и забаченим европским пределима, Шенфајн се ставио на располагање својим саговорницима и, по завршетку Великог рата, дошао на Космет. Боравећи кратко време у Приштини, трајно се настанио у Косовској Митровици, где се бавио лекарском праксом у приватној режији, али и државној служби. Са супругом протестантске вероисповести и две ћерке, живео је у граду на Ибру све до нацистичке окупације и њиховог „коначног решења јеврејског питања“. Поред свог главног занимања, по коме је био препознатљив и на ширем географском тлу, и упамћен на временском растојању далеко иза смрти, др Шенфајн је био један од ретких индустријалаца у граду. Један од ретких Ашкеназа у граду, поделио је судбину осталог локалног јеврејског становништва, које је било сефардског порекла. Без изузетка, све који су им били доступни, нацисти су лишили слободе и депортовали железницом до логора на Старом Сајмишту, где су их на језив начин ликвидирали уз већину осталих заточеника. Тако се трагично окончао и живот др Нехемија Шенфајна који је несебично и пожртвовано лечио од болести и спасавао смрти људе без икаквог ексклузивитета без обзира на њихове верске, економске, националне или које друге разлике. Супруга и деца успели су да преживе рат, захваљујући интервенцији швајцарских дипломатских представника, који су им издали документа о аријевском пореклу. У раду ће се покушати реконструисати богата биографија овог знаменитог, угледног и поштованог Митровчанина,

чији је интензитет и разноврсност социјалног активизма оставио незабораван траг у животу грађана.

Кључне речи: Шенфајн, Косовска Митровица, здравство, Јевреји, Холокауст, Швајцарска, Ашкенази, Косово и Метохија

Србија је из Првог светског рата изашла окићена лавровим венцем победника, али су иза коначног војног и политичког успеха остали ненадокнадиви и незамисливо огромни губици у људству, привреди и здрављу нације. У том су погледу посебно били осетљиви и угрожени они крајеви нове, проширене државе, који су и пре избијања Великог рата важили за неразвијена и сиромашна подручја. Јужни предели земље, укључујући и Косово и Метохију, суочавали су се са последицама традиционалне економске пасивности и свеопштег пустошења које је рат оставио иза себе. Само становништво, поред заоштрених међуетничких односа и верског анимозитета, погђале су и тешке здравствене прилике. Оне су биле оличене у одсуству хигијенских навика код већине, претежно сеоског становништва и њиховој примитивној медицинској едукованости; недостатку професионалног лечничког кадра и техничке опремљености, као и општих услова за хоспитализовање болесника.

Послератне власти нове државе решење за ову врсту социјалног изазова пронашле су у појачаном развоју овог сектора и подизању капацитета и оспособљености здравствених објеката и радника. С тим у вези, у ове крајеве, где су наизменично још увек харале епидемије заразних болести, упућивале су стручно медицинско особље у циљу њиховог локализовања и уклањања опасности. Међу болничким екипама које су биле задужене за санирање лоших здравствених прилика на Косову и Метохији било је и јеврејских доктора из других крајева јужнословенске државе, како Сефарда, тако и Ашкеназа. Њима су се придруживали и они лекари пореклом из иностранства који су се одазвали позиву и потребама младе и сиромашне државе, којој је била добродошла свака врста помоћи и улагања. На тај начин, на Космет је доспео и швајцарски лекар Нехемије Шенфајн, кога је животни пут ту и зауставио.

У таквој новој, потпуно непознатој и туђој средини, обрео се др Шенфајн и с лакоћом и симпатијама пребродио све препреке и разлике које су стајале на путу између њега и заједнице. Разлика је

било неупоредиво више него сродности, али ниједна од њих није зауставила или успорила његову интеграцију у средину, која ће му постати нови завичај. Језичке, менталитетске, социјалне, религиозне, националне, класне и друге потенцијалне баријере успешно је отклањао. Брзо се сродио са локалном популацијом, с којом је долазио у учестали однос, коју је заволео, разумео и подржавао. Хуманистичке побуде су га довеле међу тај свет, и исте су га за њега везале и задржале. Интересе и потребе народа прихватао је као своје и свесрдно и безрезервно пружао подршку легитимним народним захтевима и тежњама. Шенфајнову отвореност, поистовећеност са широм заједницом, рапидност укључивања у друштвени живот и прихваћеност од стране домаћина, најуверљивије илуструје податак да је у својству хирурга окружне болнице, већ 1. јуна 1924. године подржао локалну иницијативу угледних грађана испољену у молби упућеној министру просвете Краљевине СХС о отварању шесторазредне гимназије у Косовској Митровици. Шенфајн се тако, убрзо по свом досељењу у град, нашао на листи од 141 цењеног и самосвесног грађанина, који су потраживали отварање виших разреда омиљене школе у месту. Молба Митровчана је услышена, ресорни министар је већ 8. јула позитивно одговорио на пристигли допис из Косовске Митровице.¹

* * *

Нехемије Шенфајн се родио 16. фебруара 1886. године у месту Острог, покрај многољудне Одесе, у тадашњем Руском царству, које су потресали учестали антисемитски валови погрома, од оца Леа и мајке Рифке Черниц.² Одеса је била станиште многобројне јеврејске заједнице, која је уживала предности потенцијала које је пружао космополитски црноморски град. Захваљујући томе, јеврејска заједница у Одеси изнедрила је бројне посленике у области културе, класичне музике, књижевности, сликарства и осталих слободних профе-

¹ Архив Југославије (у даљем тексту АЈ), Фонд Министарства просвете Краљевине Југославије, 66-745-1201, Државна реална гимназија Косовска Митровица, Учтиви грађани вароши К. Митровице - министру просвете у Београду, Кос. Митровица, 1. јуна 1924.

² *Ойшїина Краљево*, Матична служба за Косовску Митровицу, Посебна матична књига Косовска Митровица - реконструкције II, стр. 28.

сија.³ Није познато када је и зашто Нехемије напустио родно место и како се обрео у Швајцарској, где је боравио током година Првог светског рата 1914–1918. Судаћи по његовом тадашњем узрасту, могуће је да је у Швајцарској завршио због студија медицине, коју је дипломирао 1917. године.⁴

Нехемије се у протестантској цркви у Берну 1920. године оженио са Хедвигом, рођеном 1897. године у Берну од оца Фрица Шипбаха и мајке Кестли Лујзе. Исте године Нехемије се у Женеви састао са делегацијом српског Црвеног крста и при том изразио жељу да се лично упозна са озбиљношћу здравствених потешкоћа које су погачале нову државу, изграђену на рушевинама недавно протеклог рата. Као члан швајцарске мисије Црвеног крста за пострадале земље у рату, Нехемије долази у Краљевину СХС почетком 1922. године. Годину дана касније, по окончању мисије, Нехемије одлучује да са супругом Хедвигом, швајцарском протестанткињом, остане у Приштини, где је радио као лекар. Крајем те 1923. године напушта Приштину и одлази у Косовску Митровицу, где се трајно наставља, формира породицу и остаје до насилног лишавања живота током нацистичке окупације земље у Другом светском рату.⁵ Подаци о Шенфајновом доласку на Космет изгледа да нису поуздани, јер постоје непобитни докази да је Нехемије у годинама пре назначених већ био на Космету. Наиме, наредбом министра војног и морнарице Краљевине СХС од 9. јула 1921. године Нехемије Шенфајн одређен је по

³ Више о погромима у Одеси и општим приликама јеврејског живота у овој црноморској луци видети: Solomon Grayzel, *A history of the Jews - From the Babylonian exile to the present 5728-1968*, New York - Scarborough - London, 1968, 547-8; Cecil Roth, *A short history of the Jewish people 1600 B.C. - A.D. 1935*, London, 1936, 384-5; Ismar Elbogen, *A century of Jewish life*, Philadelphia, 1946, 53, 63, 200-1, 262, 265, 268, 395, 406, 552.

⁴ Ženi Lebl, *Do „konačnog rešenja“ - Jevreji u Srbiji*, Beograd, 2002, 17; Jaša Romano, *Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941-1945. Žrtve fašističkog terora i učesnici u NOR-u*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1973, 158-9; Jaša Romano, *Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941-1945. Žrtve fašističkog terora i učesnici u NOR-u*, u: Zbornik 2 - studije i građa o učešću Jevreja u narodnooslobodilačkom ratu, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1973, 73-263.

⁵ Pavle Dželetović Ivanov, *Jevreji Kosova i Metohije*, Beograd, 1988, 173; Зоран Ч. Вукадиновић, Милован Ј. Богавац, *Српска просвета и култура у Косовској Митровици 1836-1941*, Лепосавић, 2001, 326-7; Јаша Алмули, *Сипрагање и сипасавање српских Јевреја*, Београд, 2010, 61.

потреби службе, као новопримљен, за контрактуалног војног лекара III класе у сталној војној болници Косовске дивизијске области.⁶

У годинама између два светска рата у Косовској Митровици живело је стотинак сефардских Јевреја. Они су се у најсевернији град на Космету почели досељавати из Приштине и других већих балканских градова, почевши од краја XIX и почетка XX века. Иако су припадали истом народу, Нехемије је, као једини трајно настањени Ашкеназ у граду, остајао по страни од религиозног и друштвеног живота јеврејске заједнице. Услед мешовитог брака, широког световног образовања и усвојених савремених погледа на свет, може се закључити да се асимиловао у већински народ нове домовине. Симптоматична су у том погледу лична имена деце које је добио у браку са Хедвигом. Имали су две ћерке, рођене 20-их година, које су се звале Сузана и Љиљана. Обема су наденули српска имена, односно, кад је реч о Сузани, србизовану верзију јеврејског имена Шошана.⁷ За разлику од Нехемија, староседелачко сефардско становништво у граду било је дубоким патријархалним односима везано за своју религију и традицију, што се огледало и у, изузев неколицине изузетака, непостојању мешовитих бракова. На ступање у брачну заједницу са иновернима сефардска заједница у граду није гледала благонаклоно па је предузимала разне механизме да такав развој спречи још при првом назирању такве љубавне наклоности.⁸

Одмах по доласку у Косовску Митровицу, др Шенфајн се суочава са великом потражњом лечничких услуга у народу, услед оскудице лекарског кадра. Због тога, непрекидно је активан, стижући на све адресе одакле су долазили позиви за помоћ. Шенфајнова мобилност огледала се у његовом ангажовању у ванградским руралним срединама, чијим су житељима медицински радници били још недоступнији. Током 1924. или почетком 1925. године Шенфајн је службено посетио село Слатина у близини Косовске Митровице, које је тада било изложено епидемији неке инфективне болести. Поред

⁶ *Службени војни лист - орјан и издање Министарства војнога и морнарице*, Београд, бр. 27, 23. јули 1921, 1569-1572.

⁷ Čedomir Prlinčević, *Nacionalno-socijalni položaj Jevreja na Kosovu do 1941. godine*, Glasnik Muzeja Kosova, XV-XVI (1987/88), 121-142.

⁸ О мешовитим браковима косметских Јевреја погледати у: Miloš Damjanović, *Rabini na Kosovu i Metohiji i duhovni život Židova Kosova i Metohije*, ESSEHIST - časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti, br. 5 (2013), 60-74.

рада на сузбијању заразе, Шенфајн је у истом селу вршио и медицинске прегледе људи. Присуство доктора на селу добро је дочекано од стране мештана, па су сељани искористили његов боравак и за личне лекарске услуге. Услуге прегледа и уверења о старости др Шенфајн је наплаћивао по 125 динара, од којих је 25 динара одлазило на таксу. Сиромашним сељацима који нису имали да плате Шенфајн је омогућио накнадну исплату преко њиховог учитеља Антонија Вуксановића. О делатности др Шенфајна у Слатини, учитељ Вуксановић казао је следеће: „Што ме оптужују за новац у вези са доктором Шенфајном ствар стоји овако: Г. др Шенфајн дошао је у школу ради констатовања неке епидемије и том приликом пријавило му се неколико људи ради прегледа и давања уверења о престарелости за ослобођење личног пореза. Г. доктор је од свакога наплатио за труд новац, а неколицина нису имали и он је казао да предаду мени доцније те сам ја и примио од њих и новац послао доктору. Доктор је наплаћивао по 100 динара и 25 динара таксе – укупно по 125 дин., а не по 150 дин. како тврде сведоци“.⁹

Током живота и рада у Косовској Митровици, Нехемије је стекао општу популарност и поштовање од свих житеља и града и околине, који су високо ценили његову стручност, поштеност и доброчинство. Суочен са великим сиромаштвом народа, Нехемије је, препознајући њихову немаштину и простодушност, неретко иступао као прави народни лекар и помоћник, бесплатно лечећи пацијенте који нису били у стању да плате лекарске услуге, или лично обезбеђивао медикаменте за сиромашне болеснике. Услед таквог приступа и односа са људима, углађеног држања и пристојног опхођења, грађани свих конфесија и националности узвраћали су му јавним поштовањем и речима захвалности. Од 1932. године руководио је амбулантом Трепче, залажући се за развој здравствене културе на овом подручју.¹⁰

Немогуће је ни приближно установити број људи којима је Нехемије својим медицинским знањем, искуством и вештинама помогао. За здравствену помоћ обраћали су му се сви којима је она била

⁹ АЈ, Фонд Министарства просвете Краљевине Југославије, 66-1631-1733, Начелство среза косовскомитровичког Косовска Митровица, Саслушање Антонија Вуксановића, учитеља у Слатини ср. к.митровичког у округу звечанском по разним кривицама, а у вези предмета бр. 98/25, Косовска Митровица, 17. фебруара 1925.

¹⁰ З. Ч. Вукадиновић, М. Ј. Богавац, *Исшо*, 327.

потребна, и то не само градско становништво, већ и из оближњих и удаљених села. Како је Нехемије дуго био једини професионални, стално радно ангажовани доктор у граду, можемо само претпоставити колика је била навала болесног народа и какво је то преоптерећење било за њега. Дијапазон лица на којима је стручно интервенисао кретао се од оних витално угрожених до безазлено болешљивих. Распон пацијената се у класном погледу такође кретао од оних добростојећих грађана – трговаца, чиновника, индустријалаца и хотелијера до оних најсиромашнијих и платежно неспособних. Без обзира на њихову платежну моћ или тежину здравственог стања, Нехемије је свима подједнако, без икаквог калкулисања и уских интереса, излазио у сусрет и помагао саветима, делима, лековима, хируршким захватима и сл. Поред многобројног, шареноликог обичног света, Нехемије је збрињавао и угледне косовскомитровачке грађане, јавне и познате личности из пословног света, државне службенике и угледна лица. Шенфајн је неуморно лечио познатог националног радника из времена борбе за ослобођење од Османлија, пензионисаног учитеља и некадашњег председника општине Косовска Митровица – Јосифа Поповића, који је након дуже и тешке болести преминуо 25. маја 1933. године. У некрологу, у ком је покојникова супруга Мара изјавила речи захвалности појединцима и грађанству на изјавама саучешћа и учешћу на последњој поворци, истиче се и она упућена чувеном косовскомитровачком лекару: „Захваљујемо на усрдном лечењу г. др Шенфајну који га је стално у болести лечио“.¹¹

Документован је само миноран број случајева које је др Шенфајн медицински збринуо. Реч је углавном о жртвама трагичних збијања, несрећних случајева, повреда на раду итд. Код др Шенфајна завршавале су и особе које су покушавале самоубиство. Он је био последња лука спаса за све безнадежне случајеве, односно оне у критичном стању. У покушају суицида др Шенфајн је указао помоћ локалној кафанској певачици Љубици Спирић, која је уз музику забављала госте хотела „Београд“ у Косовској Митровици. Након хапшења, она је покушала да се отрује раствором лизола који је испила у затвору. У таквом стању пренесена је у бановинску болницу, где јој је Шенфајн указао неопходан медицински третман.¹²

¹¹ Полишика, Београд, 3. јун 1933, стр. 20.

¹² Полишика, Београд, 8. новембар 1934, стр. 9.

Посебно тешки медицински случајеви биле су жртве неретких инцидената који су се збивали у највећем руднику Трепча, покретачу општег развоја града и околине. У рударским јамама дешавали су се несрећни случајеви, нарочито опасни по живот рудара. Услед експлозија мина долазило је до смртних исхода или до тешких рањавања које су животну угрожавале запослене раднике Трепче. Приликом такве једне експлозије у поменутом руднику страдала су четири рудара, од којих је један преминуо убрзо по смештају у болници, двојица су се борила за живот, а један је био ван животне опасности. Повређени рудари довезени су на лечење у бановинску болницу, где се о њима побринуло медицинско особље, укључујући и др Шенфајна. Најтеже повређени радник, Миле Влаисављевић из Дабра, Среза оточког, имао је повреде лица и очију, те прелом леве ноге испод колена, па су му је ампутирали. Приликом хоспитализације унесрећених радника, у граду познатог лекара Шенфајна пацијент Влаисављевић препознао је по гласу, у немогућности да га угледа услед повреда очију које је задобио при експлозији мине. Том приликом му се обратио и замолио реномираног лекара да му спаси вид: „Докторе, спаси ми очи!“¹³ На овом примеру најбоље се може сагледати и спознати општа познатост и респектованост др Шенфајна које је уживао међу својим савременицима.

Са убрзаним демографским, привредним и инфраструктурним развојем града од 30-их година XX века, Косовска Митровица постаје и регионални здравствени центар, у ком је била стационарирана и бановинска болница. Поред др Шенфајна, у граду ординирају и многи други здравствени радници, попут управника болнице др Александра Рафајловића, хирурга др Војислава Стојановића, др Тодора Цветковића и других.¹⁴ Поред цивилних, у посебним случајевима грађанству су били на располагању и бројни војни лекари, пошто је Косовска Митровица била и седиште војног округа. Допринос развоју здравства у граду имао је и рудник Тгерса Mines Limited, који је основао три амбуланте за потребе лечења својих радника – у Старом Тргу, Првом Тунелу и Косовској Митровици. У овој последњој ординирао је др

¹³ *Полиџика*, Београд, 19. јул 1937, стр. 14.

¹⁴ О развоју здравственог система у Косовској Митровици после Првог светског рада погледати: М. Станић, Д. Сташић, Д. Ракић, С. Закић, *Историја и биохемијске службе на Косову и Метохији*, Praxis Medica, vol. 35 (3-4), 123-125.

Шенфајн.¹⁵ Без обзира на повећање бројности лекарског особља у граду, подизање и јачање лабораторијских, амбулантних и болничких капацитета, др Шенфајн је остао најомиљенији градски лекар. Народ је имао највише поверења у њега и у народу је важио за најпозванијег и најмеродавнијег лекара. О томе сведочи Марија Несторовић из села Рударе покрај Звечана: „Оно што ти каже (др Шенфајн, п. а.), иди где год хоћеш, то ти је тапија“.¹⁶

О људској скромности др Шенфајна, његовом одличном познавању српског језика, који је брзо савладао иако му није био матерњи, о добротинству и бесплатном лечењу болесника и професионалној стручности сведочи и Миленко Милосављевић из села Козарева у околини Косовске Митровице, чијег је болесног брата примио на лечење. О непогрешивости др Шенфајна у постављању дијагнозе и третману болести, као и најбољим саветима у вези са болешћу, Милосављевић истиче следеће Шенфајнове речи упућене оцу који му је довео болесног сина: „Ја могу једно да ти кажем, да чекаш шеснаесту годину, ако сам по себе, током узраста, током развоја да то савлада, а лека, у Женеву га води, цабе“.¹⁷ Евоцирајући сећање на своје рано детињство и живот у Косовској Митровици у предратним годинама и током година окупације, доктора Шенфајна се сећа и Албанац Сејди Сулејмани.¹⁸

Осим хуманог лекарског позива, који му је био примарна професија, Нехемије је оставио трага и у историји рударства Косова и Метохије. Наиме, он је у међуратном периоду био један од ретких индустријалаца у граду, и судећи по томе, припадао имућнијем слоју грађанства. Рудник „Дреница“ у околини Косовске Митровице био је својина др Шенфајна и браће Попадића. Док је рудник био у њиховом власништву, до касних 30-их година XX столећа, у њему су откривене велике наслаге аморфног магнезита првокласног квалитета. По открићу богатог налазишта, подигнуте су високе пећи за топљење руде магнезита, а мала количина експлоатисане руде транспортована је за Зеницу, где је у постројењима тамошње индустрије гвожђа

¹⁵ З. Ч. Вукадиновић, М. Ј. Богавац, *Исџо*, 114.

¹⁶ Видео-сведочење Марије Несторовић из села Рударе код Косовске Митровице дато аутору.

¹⁷ Видео-сведочење Миленка Милосављевића из села Козарево у околини Косовске Митровице, дато аутору.

¹⁸ Norman H. Gershman, *Besa - Muslims who saved Jews in World War II*, Syracuse, 2008, 110.

извршено њено тестирање, које је показало да је магнезит са овог налазишта изузетно добар.¹⁹ Убрзо по овом великом открићу, налазиште је прешло у сопственост крупног јеврејског индустријалца из Загреба, Леа Милера. На њему су током 1937. године извођени истражни и припремни радови већег обима и тиме створене могућности за ископавање магнезитове руде, њено калцинирање и млевење.²⁰ Променом власништва над рудником Дреница, изгледа да је и Нехемијина укљученост у локални рударски и индустријски сектор престала, иако за то немамо директну потврду.

Мало се зна о животу Нехемијине супруге и њихове деце током живота у Косовској Митровици пре Априлског рата 1941. Није нам познато чиме се бавила Хедвига и какав је друштвени живот водила. Породица је живела на високој нози, па се да наслутити да су активно узимали учешћа у многим културним, забавним, спортским, музичким, уметничким и другим догађајима, свечаностима и прославама које су се организовале у граду. Родитељи су се свакако трудили да деци приуште и квалитетно образовање, па тако затичемо њихову ћерку Сузану Шенфајн, током тридесетих година, као ученицу Државне потпуне женске реалне гимназије у Скопљу. Школске 1938–39. године, Сузана је похађала 5. разред ове реалке и успешно положила поправни испит, на који је остављена заједно са још 17 ученица из њеног одељења.²¹

Прекретница у животу др Нехемија и породице Шенфајн наступила је по избијању Другог светског рата у Југославији, односно по њеној окупацији и нацистичком спровођењу политике „коначног решења јеврејског питања“. Судбоносан обрт у животу Шенфајнових и осталих Јевреја у Косовској Митровици наступа по уласку окупаторских трупа у град и успостављању локалних власти под контро-

¹⁹ *Правда*, Београд, 9. март 1935, стр. 4.

²⁰ Алекса Јовановић (ур.), *Сјоменица двадесетих година ослобођења Јужне Србије 1912–1937 (са 242 слике у шексџу 3 слике и 1 картом у прилогу)*, Скопље, 1937, 746.

²¹ Државна потпуна женска реална гимназија у Скопљу, *Извештај за школску 1938–39. год.*, Скопље, 1939, 57–61; Milosh M. Damjanovic, *Jewish students in the schools in Skopje during the years before the introduction of Numerus Clausus 1938–1940*, in: *Jews in Macedonia: history, tradition, culture, language and religion – On the occasion of the 70th anniversary of the renewal of the work of the Jewish community in Macedonia after the Second World War (1944–2014)*, Skopje, 2015, 183–195.

лом и менторством окупатора. Од првих дана окупације, у складу са циљевима окупатора, спроводе се све социјалне, економске, физичке и друге мере терора над лицима јеврејског порекла. За разлику од осталих јеврејских мушкараца у граду, изгледа да Нехемије није лишаван слободе и присиљаван на понижавајуће јавне радове, све до хапшења које је уследило фебруара 1942. године. Повлашћени положај у односу на остале своје истовернике имао је да заслужи, могуће, благонаклонијем држању становништва и локалних власти, којима су услуге др Шенфајна још увек биле потребне, или су покушавали да се, барем на тај начин, док је год могуће, одуже за све услуге и добротинства која им је чинио у прошлости, током срећнијих, мирнодопских времена.²²

Нехемија је фебруара 1942. године ухапсио Гестапо, а 5-6 дана касније ухапшене су и Хедвига, и тада 13-годишња ћерка Љиљана. Друга ћерка Сузана, тих фаталних дана за породицу, налазила се у Београду, код породичних пријатеља, те је тако избегла непријатности са којима су се суочили остали чланови породице у Косовској Митровици. Супруга и ћерка др Нехемија ухапшене су упркос показивању докумената о нејеврејском пореклу, које нацисти нису прихватили пошто нису били оригинални. Уз то су Хедвигу током саслушања вређали због брака са Јеврејином, а шеф локалне СД полиције Хауздинг приметио је на њеној руци брилијантски прстен, који је на његов захтев морала да му преда. У породичној кући Шенфајнових извршена је преметачина и опљачкани су сви драгоцени предмети. Том приликом отуђили су златан накит, уметничке слике, сребрни есцајг и пола милиона динара у готовини. Тако су Шенфајнови доспели у касарну, одакле су са осталим још одавно ухапшеним косовскомитровачким Јеврејима, у првој половини марта 1942. године, транспортовани железницом до Земуна, да би одатле пешице били спроведени до логора на Старом Сајмишту. Заточенике су логорске власти убацивале у специјално дизајниран камион Saueg, који је служио као покретно возило смрти. Током транспорта, у комору камиона у којој су били смештени јеврејски путници, убациван је ауспих, па су несрећници проналазили смрт у гушењу и највећим мукама. Претпоследњим транспортом, 8. или 9. маја 1942. године, у

²² Милош М. Дамјановић, *Холокауст на Космету - студија случаја: Косовска Митровица*, Топола - часопис ЈУ Спомен-подручја Доња Градина, 2 (2016), 112-139.

смрт је отпутовао и др Нехемије. При растанку са супругом и ћерком, којима је бранио да му се придруже у превозу, посаветовао је жену да се обрати швајцарском посланству за ослобођење из логора. На њихову интервенцију, пружајући доказе о нејеврејском пореклу Хедвиге, ослобођене су 15. маја, и по пуштању на слободу успеле су да дођу и до друге ћерке Сузанае. Већ два дана касније, окупационе власти су их све ухапсиле и одвеле у логор на Бањици. На слободу су пуштене тек након што је Хедвига потписала изјаву да никоме неће причати о збивањима на Сајмишту које је искусила.²³

Док је био заточен у логору на Сајмишту, Нехемије је служио као логорски лекар.²⁴ С обзиром на неподношљиве хигијенске, временске, прехранбене и стамбене услове који су владали у логору, односно целокупан режим управе, мора да је уз остале затворене јеврејске лекаре Нехемије имао пуне руке посла. И у тим крајње нељудским приликама дошла је до изражаја његова карактерна црта и морална узвишеност коју је демонстрирао као и раније у редовним околностима. У међувремену, породична кућа Шенфајнових у Косовској Митровици преотета је од окупатора, који ју је учинио седиштем локалног Гестапа.²⁵ С друге стране, у литератури се може пронаћи податак да је пре хапшења др Шенфајна, још септембра 1941. године, Месни комитет КПЈ преко свог секретара Алија Шукрије, понудио доктору пребацивање на Копаоник, где би служио као лекар у Копаоничком партизанском одреду. Према истом источнику, Нехемије је понуду одбио, уздајући се у обећање Џафера Деве и других високопозиционираних албанских сарадника окупатора да ће га сачувати од прогона и ликвидације.²⁶

²³ З. Ч. Вукадиновић, М. Ј. Богавац, *Истѡо*, 327; Р. Дž. Ivanov, *Isto*, 173-6; Zdenko Levntal (ur.), *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd, 1952, 29-31; Небојша Озимић, *Јевреји у лоіору на Црвеном крстѡу*, Ниш, 2014, 19; Ženi Lebl, *O Jevrejima na Kosovu i u Sandžaku*, Jevrejski almanah 1971-1996, Beograd, 2000, 209-224.

²⁴ Jovan Rajs, Kristina Hjertén von Gedda, *Opunomoćenik učutkanih*, Beograd, 2004, 76-7.

²⁵ Драган Фртунић, *Шехер-Мишровица ѡод Звечаном*, Београд, 2010, 153; Милован Ј. Богавац, *Виша српска ѡмназија у Косовској Мишровици 1941-1944 - једина српска средња школа на Косову и Мешѡхији за време немачке окупаиције*, Београд, 2012, 15.

²⁶ Милорад Вавић, *Косовски Јевреји за време окупаиције 1941-1944*, Обележја - часопис за друштвена питања, науку и културу, бр. 5 (1983), 141-155.

Захваљујући томе што су преживеле Други светски рат, Хедвига и Љиљана су као сведоци дешавања на Сајмишту пружиле сазнање о последњим данима живота др Шенфајна и својим искуствима боравка на том језивом подручју. Осим тога, Хедвирино сведочење које је после рата, 19. априла 1947. године, дала пред Државном комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, детаљан је и богат извор података о општим приликама које су владале у логору током последњих месеци боравка српских Јевреја у њему. Као такво, послужило је многим истраживачима који су обрађивали тему страдања српских Јевреја и оних који су се бавили логором на Сајмишту, па је у потпуности или делимично расуто на страницама многих публикација које су се дотакле овог логора и трагичних збивања у њему током ратних година или искоришћено као материјал за реконструкцију логорског живота.²⁷

* * *

Руски Јеврејин, др Нехемије Шенфајн, био је један од најпроминентнијих фигура у јавном животу Косовске Митровице у временском раздобљу између Првог и Другог светског рата. На Косово и Метохију дошао је свеже ожењен, из Швајцарске, недуго по окончању Великог рата. Са депутацијом њиховог Црвеног крста задржао се на Космету годину дана у мисији борбе против епидемија заразних болести. По повратку колега у домовину, Нехемије је одлучио да им се не придружи, па је остао у средини у којој је дотле са успехом био на пословном задатку. Увидевши сву заосталост ових крајева, беду становништва, њихову патњу и добродушност, Нехемије је, руковођен чистим човекољубљем, одлучио да остане и буде од добробити за народ који се суочавао са многобројним проблемима у животу. Задржавање се претворило временом у трајну настањеност. У Косовској Митровици Нехемије је провео неке од најсрећнијих дана у животу, ту је провео срећне тренутке породичног живота, добио децу, али истовремено доживео и нај-

²⁷ Jaša Almulji, *Jevrejske govore*, Beograd, 2005, 139; Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici NOR*, Beograd, 1980, 81; Gabriele Anderl, Valter Manošek, *Propalo bekstvo - jevrejski transport „Kladovo“ na putu za Palestinu 1939-1942*, Beograd, 2004, 255; Зоран Милентијевић, *Јевреју зашоченици логора Црвени крст*, Ниш, 1978, 18; Kristofer Brauning, *Konačno rešenje u Srbiji - Judenlager na Sajmištu - studija slučaja*, u: *Jevrejstvo, antisemitizam i Holokaust - zbornik radova*, Ljubljana, 2013, 251-281.

непријатније тренутке, који су нанели трајне трауме, бол, губитке и ожиљке у животима чланова породице. Богатог искуства, лепих манира, отменог држања, високо образован и материјално добростојећи, широкогруд и пријатан, радо је приман у свако друштво. Иако странац, неприметно се стопио са својим домаћинима, и од првог дана узео активног учешћа у животу грађанства. У граду на Ибру бавио се лекарским позивом у приватној режији, али и као доктор у државној служби. Као успешног, поштеног и великодушног човека, стручног и хуманог лекара упамтили су га савременици, и много година после његове трагичне смрти. Поред примарне професије медицинског радника, Нехемије је пословао и на пољу рударства, па је са браћом Попадић био сопственик рудника Дреница у широј околини града. Због јеврејског порекла, током нацистичке окупације земље у Другом светском рату, насилино је лишен живота, а породична имовина опљачкана.

Нехемије Шенфајн
<yvng.yadvashem.org>

Нехемије Шенфајн као припадник
Војске Краљевине СХС,
Косово и Метохија
<yvng.yadvashem.org>

*Нехемије Шенфајн са супругом Хедвигом и ћерком Сузаном у
Косовској Митровици 1925. године*

<yvng.yadvashem.org>

*Нехемије Шенфајн
(Архива аутора)*

Извори и литература

Архивски извори

Архив Југославије, Фонд Министарства просвете Краљевине Југославије

Архива аутора

Општина Краљево, Матична служба за Косовску Митровицу

Објављени извори

Државна потпуна женска реална гимназија у Скопљу, *Извештај за школску 1938-39. год.*, Бановинска штампарија „Немања“, Скопље, 1939.

Периодика

Политика, Београд (1933, 1934, 1937)

Правда, Београд (1935)

Службени војни лист - орјан и издање Министарства војнога и морнарице, Београд (1921)

Сведочења

Милосављевић Миленко (Бањска, Србија)

Несторовић Марија (Косовска Митровица, Србија)

Литература

Almuli Jaša, *Jevrejke govore*, Signature, Beograd, 2005.

Алмули Јаша, *Сипрадање и сјасавање српских Јевреја*, Завод за уџбенике, Београд, 2010.

Anderl Gabriele, Manošek Valter, *Propalo bekstvo - jevrejski transport „Kladovo“ na putu za Palestinu 1939-1942*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2004.

Богавац Ј. Милован, *Виша српска гимназија у Косовској Митровици 1941-1944 - једина српска средња школа на Косову и Метохији за време немачке окупације*, Обележја плус, Београд, 2012.

- Brauning Kristofer, *Konačno rešenje u Srbiji - Judenlager na Sajmištu - studija slučaja*, u: Jevreјstvo, antisemitizam i Holokaust - zbornik radova, Forma 1 d. o. o, Ljubljana, 2013, 251-281.
- Вавић Милорад, *Косовски Јевреји за време окупације 1941-1944*, Обележја - часопис за друштвена питања, науку и културу, бр. 5 (1983), 141-155.
- Вукадиновић Ч. Зоран, Богавац Ј. Милован, *Српска просвета и култура у Косовској Мишровици 1836-1941*, Институт за српску културу - Приштина / Учитељски факултет Призрен, Лепосавић, 2001.
- Gershman H. Norman, *Besa - Muslims who saved Jews in World War II*, Syracuse University Press, Syracuse, 2008.
- Grayzel Solomon, *A history of the Jews - From the Babylonian exile to the present 5728-1968*, A Mentor book, New York - Scarborough - London, 1968.
- Damjanovic M. Milosh, *Jewish students in the schools in Skopje during the years before the introduction of Numerus Clausus 1938-1940*, in: Jews in Macedonia: history, tradition, culture, language and religion - On the occasion of the 70th anniversary of the renewal of the work of the Jewish community in Macedonia after the Second World War (1944-2014), Jewish community in the Republic of Macedonia, Skopje, 2015, 183-195.
- Damjanović Miloš, *Rabini na Kosovu i Metohiji i duhovni život Židova Kosova i Metohije*, ESSEHIST - časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti, br. 5 (2013), 60-74.
- Дамјановић М. Милош, *Холокауст на Космету - студија случаја: Косовска Мишровица*, Топола - часопис ЈУ Спомен-подручја Доња Градина, 2 (2016), 112-139.
- Elbogen Ismar, *A century of Jewish life*, The Jewish publication society of America, Philadelphia, 1946.
- Јовановић Алекса (ур.), *Споменица двадесетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937 (са 242 слике у шексу 3 слике и 1 картом у прилогу)*, Штампарија „Јужна Србија“, Скопље, 1937.
- Lebl Ženi, *Do „konačnog rešenja“ - Jevreji u Srbiji*, Čigoja štampa, Beograd, 2002.
- Lebl Ženi, *O Jevrejima na Kosovu i u Sandžaku*, Jevreјski almanah 1971-1996, Savez jevreјskih opština Jugoslavije, Beograd, 2000, 209-224.

- Levntal Zdenko (ur.), *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Savez jevrejskih opština FNR Jugoslavije, Beograd, 1952.
- Милентијевић Зоран, *Јевреји зајоченици лојора Црвени крст*, Народни музеј Ниш, Ниш, 1978.
- Озимић Небојша, *Јевреји у лојору на Црвеном крсту*, Народни музеј Ниш, Ниш, 2014.
- Prlinčević Čedomir, *Nacionalno-socijalni položaj Jevreja na Kosovu do 1941. godine*, Glasnik Muzeja Kosova, XV-XVI (1987/88), 121-142.
- Rajs Jovan, Hjertén von Gedda Kristina, *Opunomoćenik učutkanih*, Partennon, Beograd, 2004.
- Romano Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici NOR*, Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1980.
- Romano Jaša, *Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941-1945. Žrtve fašističkog terora i učesnici u NOR-u*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1973.
- Romano Jaša, *Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941-1945. Žrtve fašističkog terora i učesnici u NOR-u*, u: Zbornik 2 – studije i građa o učešću Jevreja u narodnooslobodilačkom ratu, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1973, 73-263.
- Roth Cecil, *A short history of the Jewish people 1600 B.C. - A.D. 1935*, Macmillan and company limited, London, 1936.
- Станић М., Сташић Д., Ракић Д., Закић С., *Историја биохемијске службе на Косову и Метохији*, Praxis Medica, vol. 35 (3-4), 123-125.
- Фртунић Драган, *Шехер-Мишровица под Звечаном*, Књижевно друштво Косова и Метохије, Београд, 2010.
- Dželetović Ivanov Pavle, *Jevreji Kosova i Metohije*, Panpublik / Nova knjiga, Beograd, 1988.

Miloš M. Damjanović**Dr. Nehemiah Schönfein
- Holocaust victim biography**

Nehemiah Schönfein, a Kosovska Mitrovica doctor between the two world wars, represented a genuine example of humanity implied by this calling. He invested his whole self into the development and offering medical assistance to the population of the wider city scape, where he came and settled, only for the reason of providing health assistance to the endangered people. This Russian Jew, that inhabited neutral Switzerland during the First World War, met members of one Serbian delegation that introduced him to the general circumstances in the war-torn country. Interested in giving a personal contribution to remedying health circumstances in the forgotten and remote European areas, Schönfein offered his services to his interlocutors and after the termination of the Great War, he came to Kosovo and Metohija. Taking a short stand in Priština, he settled permanently in Kosovska Mitrovica, where he performed his medical practice in a private office, but also in the service of the state. With his protestant wife and two daughters, he lived in the city located on the Ibar river up until the Nazi occupation and their “final solution to the Jewish question.” Besides his main occupation, due to which he was well-known in the wider geographical area, he was also remembered for his distance far behind death, Dr. Schönfein was one of the rare industrialists in the city. One of the rare Ashkenazim in the city shared the destiny of the remaining local Jewish population of Sephardic origin. Without any exceptions, the Nazis deprived of liberty and deported via rails to Staro Sajmište all those who were captured, where they were executed in a macabre manner alongside most of the other prisoners. This is how the life of Dr. Nehemiah Schönfein had tragically ended, a man who selflessly sacrificed himself to save people without any exclusivity with regard to their religious, economic, national, or other differences. The wife and children managed to survive the war, thanks to the intervention of the Swiss diplomatic core who issued them documents proving their Aryan decent. This paper shall attempt to reconstruct the rich biography of this famous, reputable, and respected Kosovska Mitrovica citizen, whose intensity and diversity of civic activism left unforgettable traces in the lives of his fellow citizens.

Genocide in the Age of Post-Truth: A Brief Introduction to Semantics

Ana Ćirić Pavlović

УДК 316.334.3:341.485

Politikolog, specijalista za jevrejske studije i
međunarodno pravo; Centar za razvoj društva,
Beograd i Budimpešta;
ana.pavlovic@ymail.com

Abstract: Throughout the twentieth century's warfare, along with the innumerable atrocities committed around the world, arose the necessity to define the ultimate violation of human rights and "the crime of crimes" under international law. If a mass murder proves genocide, it will theoretically impose an obligation for international institutions to intervene and prosecute such cases. The aim of this essay will be to stipulate a brief overview of the utilization and definition of the term "genocide" as well as to highlight some of the key aspects of the Genocide Convention introduced under the auspices of United Nations in 1948. Moreover, some of the main explanations for the politicization of genocide will be offered. To conclude, authoress will provide predictions about the outlook of this phenomenon as well as its perception, considering the changing nature of modern warfare.

Key words: genocide definitions, 1948 Genocide Convention, International law, politicization of genocide.

Introduction

The¹ twentieth century was the time of the fastest advancement of science and technology on a global level. Never before has human life changed so drastically in such a relatively short interval. Unfortunately, it was also a century that brought two greatest and numerous other wars with a myriad of casualties and infinite sufferings. Introducing the term

---

¹ "Post-truth, adjective: Relating to or denoting circumstances in which objective facts are less influential in shaping public opinion than appeals to emotion or personal belief", see at online *Oxford Living Dictionaries* at <<https://en.oxford-dictionaries.com/definition/post-truth>> (accessed March 3, 2018).

“genocide” into legal and political sphere had a purpose to incriminate a particularly severe massive murders intending to annihilate a religious, national or other group. This essay’s goal is not to offer a comprehensive exploration of the genocide nor to engage in mundane discussions which atrocity should bear this denotation. Rather, the aim would be to provide an overview of the notion utilization as well as to explain its enormous significance in contemporary international relations.

The efforts to create imperative legal rules binding for more participants in the international realm began in the period between the two world wars with the creation of the League of Nations, a precursor of contemporary Organization of United Nations. Although League failed to prevent Second World War,² this intergovernmental organization left a lasting impact on the subsequent development of the international law, especially its pivotal part: human rights protection. It was the first universal organization with a task to maintain peace in the world by supporting collective security and disarmament, representing fundamentally different entity from any of its predecessors. The League worked on the suppression of arms trade, human and drug trafficking but also actively sustained the improvement of labor conditions, public health as well as protection of prisoners of war and minorities in Europe. Moreover, this organization provided a valuable experience in the international affairs, creating a sound ground for the foundation of the United Nations in the war aftermath. Unfortunately, neither UN achieved a goal of building a war-free world. However, its enormous significance is found in the establishment of a wide network of organizations and agencies, constantly working on general improvement of living conditions globally. Likewise, under auspices of the UN system began a rapid codification of the international law, unimaginable in the previous period. From the position of an individual, albeit not the primary subject of the international legal system, it was unquestionably a strong promise for the safeguard of basic human rights.

It is noteworthy to mention that when it comes to hostility effects alleviation, the Hague Conventions (from 1899 and 1907) and later, Geneva Conventions (four treaties adopted between 1864 and 1949) as well as pertaining subsequent protocols, brought forward series of rules for belligerents, establishing modern international humanitarian law. This *ius in bello*

² Qizhi He, “The Crucial Role of the United Nations in Maintaining International Peace and Security”, *The United Nations at Age Fifty: A Legal Perspective*, ed. by Christian Tomuschat (The Hague, London, Boston: Kluwer Law International, 1995), 77-8.

or the law of armed conflict strived to protect people who did not or did not any longer participate in the combat including wounded and sick soldiers, shipwrecked members of armed forces at sea, prisoners of war, and finally-civilians.³ Nevertheless, those rules did not prevent the death of millions of civilians during the World War II and thus emerged the need for an international instrument that would protect large groups of populace in a potential threat because of their belonging to a specific group.

The Birth of the Word and Convention

Even though massive annihilations of communities were carried out throughout the known history of the mankind, the term “genocide” is relatively new. Raphael Lemkin (1900-1959), a jurist of Polonized-Jewish descent first coined the word from the Greek *genos* (people, race, kind) and Latin suffix *-cide* (murder) in his 1944 widely acclaimed book *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*.⁴ The author suggests that “genocide does not necessarily mean the immediate destruction of a nation, except when accomplished by mass killings of all members of a nation.” Further, he adds that it will “signify a coordinated plan of different actions aiming at the destruction of essential foundations of the life of national groups”, explaining that “the objectives of such a plan would be disintegration of the political and social institutions, of culture, language, national feelings, religion and the economic existence of national groups, and the destruction of the personal security, liberty, health, dignity, and even the lives of the individuals belonging to such groups”.⁵ By way of explanation, Lemkin introduces the existence of an important element of the genocide definition: coordinated intention to

---

³ The Hague and Geneva Conventions are considered customary international law, applicable to every armed conflict. Nonetheless, the Additional Protocols to Geneva Conventions from 1977, containing detailed protection of *ius in bello* in the modern warfare environment are still not ratified by a number of states perpetually engaged in armed conflicts. The consequence are violations of human rights on a large scale in spite of many international agreements’ existence.

⁴ Rafael Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress* (Washington: Carnegie Endowment for International Peace, Division of International Law, 1944), 79-95. <<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015005077436;view=1up;seq=123>> (accessed February 26, 2018)

⁵ Ibid, 79.

destroy not only a group but its essential life foundations as well (culture, language, religion, economy, etc.).

Lemkin himself was a fervent proponent of the prompt adoption of the international legal instrument related to the issue. In 1948 General Assembly of the United Nations indeed adopted the *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, which entered into force in 1951 (hereinafter referred to as “Convention”).⁶ This multilateral contract establishes that the genocide is the intent to destroy, totally or partially, a national, ethnical, racial or religious group by following acts: killing its members, causing serious bodily or mental harm to its members, deliberately exposing the group to the life-threatening conditions, imposing birth-control measures as well as forcible transfer of the children of the group to another.⁷ Moreover, subsequent article enumerates acts related to genocide, specifying that not only genocide *per se* but also conspiracy or attempt to commit it, its public incitement as well as complicity shall be punishable.⁸ Convention also stipulates that persons accused of abovementioned crimes shall be tried either by a State tribunal where the act was committed or an international penal tribunal which jurisdiction Contracting Parties shall have accepted.⁹

To be sure, the commonly embraced Convention definition excludes one rather important kind of group: political dissidents. The latter fact indeed raises questions since ideology represented the major reason for persecution and possible genocide of a group. Nevertheless, reportedly it was a compromise with the Soviet Union officials, who wanted to assure that their 1930s massive purges of political opponents remained an internal issue. William Schabas, a renowned genocide scholar, contends this claim stating that a number of other states shared this opinion about political groups’ omission from the Convention (Belgium, Brazil, Egypt, Lebanon, Sweden, to name but a few).¹⁰

---

⁶ As of December 2017, 149 states have ratified or acceded to the agreement. Please consult the text of the Convention as well as signatory states’ status at <https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=IV-1&chapter=4&clang=_en> (accessed February 26, 2018).

⁷ Article 2 in *ibid*.

⁸ Article 3, *ibid*.

⁹ Article 6, *ibid*.

¹⁰ William Schabas, *Genocide in International Law: The Crime of Crimes* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 160.

Defining the atrocity

Seemingly many authors agree on one key characteristic: the *differentia specifica* of a genocide is *the intention* to annihilate in part or totally members of a given community and it does not have to suppose the actual physical destruction of the latter. Even though the Convention is the most preferred reference point, many scholars, being aware of the exclusion of political killings as well as monstrous diversity of atrocities, proposed their own genocide definition, each emphasizing an aspect of the notion. For instance, Pieter N. Drost, a renowned Dutch international lawyer, was among the first experts that admonished the Convention, advancing that genocide “is the deliberate destruction of physical life of individual human beings by reason of their membership of any human collectivity as such.”¹¹

On the other hand, some authors utilize biological or bureaucratic factors as dominant criteria. Helen Fein, acclaimed sociologist, highlights the forceful prevention of the biological and social reproduction suggesting that it “is sustained purposeful action by a perpetrator to physically destroy a collectivity directly or indirectly, through interdiction of the biological and social reproduction of group members, sustained regardless of the surrender or lack of threat offered by the victim”.¹² Another sociologist, Irving L. Horowitz, put the State in the focus of his interpretation of notion claiming that it is “a structural and systematic destruction of innocent people by a state bureaucratic apparatus.”¹³ Similarly, Frank Chalk’s research definition asserts that “Genocide is a form of one-sided mass killing in which state or other authority intends to destroy a group, as that group and membership in it are defined by the perpetrator”.¹⁴

Precisely the aforementioned “innocence” of the victims is a relevant part of the psychologist Israel W. Charny elucidation of the term. He argues as follows: “genocide in the generic sense is the mass killing of substantial numbers of human beings, when not in the course of military action

---

¹¹ Pieter N. Drost, *The Crime of State: Penal Protection for Fundamental Freedoms of Persons and Peoples, Book II Genocide* (Leyden: A.W. Sythoff, 1959), 125.

¹² Helen Fein, *Genocide: A Sociological Perspective* (Thousand Oaks: Sage Publications, 1993), 8.

¹³ Adam Jones, *Genocide: A Comprehensive Introduction* (London, New York: Routledge, 2011), 19.

¹⁴ Frank Chalk, “Redefining Genocide”, *Genocide: Conceptual and Historical Dimensions*, ed. George J. Andreopoulos (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1997), 52.

against the military forces of an avowed enemy, under conditions of an essential defenselessness and helplessness of the victim.”¹⁵ Charny includes in his proposed definitional matrix a notion of “cultural genocide” and “ethnocide” referring to intentional destruction of the culture of another people, as well as “linguicide” meaning “forbidding the use of or other intentional destruction of the language of another people”.¹⁶ Furthermore, some specifications of the term consider that a targeted group does not have to constitute a real community but to be defined by a genocide perpetrator as such.¹⁷

A growing body of literature discusses the interconnectedness of genocide and environmental degradation, or genocide which is a result of ecological destruction and abuse. It would encompass the cases of intentional destruction of environment but also negligent failure to protect against known hazards, such as accidents concerning radiation and nuclear waste, uncontrolled smog and water pollution. The category will also comprise the creation of the conditions leading to unnecessary starvation to death of millions of people that could be described as genocidal.¹⁸ Particularly exposed to such malpractices are former colonies in some African and Asian countries. However, it remains unclear which international legal mechanisms could be employed in such cases given that ex colonizing powers are still influential in the contemporary global arena, preventing their own accountability. One of the propounded models to resolve the aforementioned structural injustice is social connection model of responsibility which draws on political responsibility to remedy that injustice. As Iris M. Young suggests, all agents who contribute through their actions to the structural processes that produce injustice are responsible to redress this unfairness.¹⁹

Building upon the previous argument, some accounts argue about “the next genocide” provoked by so-called “environmental panic” as a consequence of climate change. As Timothy Snyder sets forth, the decline in

---

¹⁵ Israel W. Charny, “Toward a Generic Definition of Genocide”, *Genocide: Conceptual and Historical Dimensions*, ed. George J. Andreopoulos (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1997), 76.

¹⁶ Charny, “Toward a Generic Definition of Genocide”, 77.

¹⁷ John Cox, *To Kill a People: Genocide in the Twentieth Century* (New York: Oxford University Press, 2016), 17.

¹⁸ Ibid, 84.

¹⁹ Iris Marion Young, “Responsibility for Global Justice: A Social Connection Model”, *Social Philosophy and Policy* 23, no. 1 (2006): 102-4.

food and other essential resources supply could incite new wars and genocides. He compares contemporary dilemmas with the one Nazi Germany had, claiming that Hitler as well spread ecological panic among Germans and saw the expansion of *Lebensraum*²⁰ as the only solution. Author concludes that today we have the same choice: to turn to science and find new technologies to compensate resource shortages or to elect ideology and war.²¹

Political significance of the notion

The word “genocide” bears an enormous moral and legal incrimination and thus became a single most employed notion to describe a mass murder event. It is the uttermost crime in the international law, stigmatizing heavily those accused of committing it. However, legal definition as provided in the Convention is sometimes rather imprecise transferring the decision to the judiciary authority: was there an intention to destroy a religious, ethnic or other group partially or totally and who is responsible? Needless to say that such a judiciary decision could be followed by controversy or denial that there indeed was such a horrific intention.

Some authors wrote extensively about the politicization of the genocide label, arguing that governments, intellectuals and mass media use double standards to denote war crimes. When they or their allies are responsible for the particular acts- it is not a genocide, and conversely, when those are enemy’s deeds- it would most certainly be.²²

In addition, due to contested provisions from the Convention and unwillingness to provide relief or intervention, some events that are mostly described as genocides did not receive necessary international intention.²³ While arguing whether a massacre could obtain a denotation of the ultimate crime and thus trigger the international response, the sequel are hun-

---

²⁰ German for “living space”. It is commonly defined as a crucial element of Nazi propaganda that inspired both their military actions and racial policy. For more detailed account of the concept please visit <<https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10008219>> (accessed March 3, 2018).

²¹ Timothy Snyder, “The Next Genocide”, *The New York Times*, September 12, 2015 at <<https://www.nytimes.com/2015/09/13/opinion/sunday/the-next-genocide.html>> (accessed March 3, 2018).

²² Edward S. Herman and David Peterson, *Politics of Genocide* (New York: Monthly Review Press, 2010), 13-27.

²³ Scott Straus, “Darfur and the Genocide Debate”, *Foreign Affairs* 84, no.1 (2005): 123-4.

dreds of thousands deaths from execution, disease or starvation. Therefore the international community, that is, most influential members as well as United Nations, took a selective approach to proclaimed “responsibility to protect” civilians.

That is why Charny distinguishes four types of “political pressures” to define events of mass murder as genocide:

- Pressure to define it so that certain events would be excluded along with the responsibility of the perpetrator;
- Pressure to eliminate certain events from the definition for the purposes of realpolitik, such as interests in maintaining relations with the genocidal government;
- Pressure to define it so that a particular event of mass killing emerges as more “important” than another, representing the incarnation of evil in comparison to other genocides, which in this case result “as more usual”;
- Blatant denials and revisionism of historical events.²⁴

If indeed the twentieth century was a century of genocide,²⁵ it was as well a century of unprecedented mass media influence on public opinion formation. Proponents of the latter conception point that corporate-owned mass media have the immense power of directing our attention in the suitable direction, meaning the convenient omission of the genuinely relevant news that are deemed undesirable by the state-corporate nexus.²⁶ In that way, media essentially generate universal consent of a nation shaping effectively our opinions about what is moral and which atrocities are genocides.

Concluding Remarks

In conclusion, most probably the definition and genocide itself would further evolve in the posterity taking into consideration transformed nature of modern warfare. The traditional battlefield and guns would be at some

---

²⁴ Charny, “Toward a Generic Definition of Genocide”, 68-74.

²⁵ Mark Levene, “Why is the Twentieth Century the Century of Genocide?”, *Journal of World History* 11, no.2 (2000): 305-336.

²⁶ See the updated version of Edward S. Herman and Noam Chomsky, *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media* (New York: Pantheon Books, 1988), xxi-iv.

point replaced with the cyberspace and information, endorsing unconceivable possibilities to both help and destroy us. Lamentably, it would not prevent further suffering of the humankind but in the age of the post-truth while public opinion is not created by critically thinking individuals but by selected mass media news, it would be far more difficult to prove that genocide did occur.

Besides, scholarship predicts that new genocides may be environmental, that is, intertwined with deliberate or ignorant degradation and abuse of environment. It could lead to further deterioration of the developing countries' position, wherein people are still dying of preventable diseases and starvation. As Iris M. Young proposes, the mentioned structural injustice should be redressed with the social connection model, which draws upon the responsibility of all whose actions produce injustices to remedy them.

Any mass killing, whether it could be legally deemed as genocide or not, should be recognized as a crime against humanity and legally prosecuted. Nevertheless, in spite of an immense scientific engagement to provide an all-encompassing definition in the last few decades, the notion still provokes many disagreements among both intellectuals and politicians, mainly for two reasons. Firstly, the notorious variety of crimes against humanity impedes a simple classification.²⁷ Secondly, since it holds such an emotional weight and potentially serious legal consequences it is often abused for the purposes of realpolitik.

Neither universal organization, League of Nations nor United Nations, reach their goal of preventing wars, nevertheless, their efforts on other fields should not be underestimated. By creating a dense network of intergovernmental organizations and agencies dedicated to improving life conditions and striving to provide relief to those in need, as well as being umbrella organization of many important international human rights treaties, United Nations remain the only, however imperfect, framework for solving world conflicts. Instead of focusing solely on punishment, the prevention of genocidal acts should be the corner stone of the future global peace.

---

²⁷ Mark Levene, "Why is the Twentieth Century the Century of Genocide?", 311.

References

Bibliography:

- Chalk, Frank. "Redefining Genocide", *Genocide: Conceptual and Historical Dimensions*, ed. George J. Andreopoulos, 52. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1997.
- Charny, Israel W. "Toward a Generic Definition of Genocide", *Genocide: Conceptual and Historical Dimensions*, ed. George J. Andreopoulos, 76-7. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1997.
- Cox, John. *To Kill a People: Genocide in the Twentieth Century*. New York: Oxford University Press, 2016.
- Drost, Pieter N. *The Crime of State: Penal Protection for Fundamental Freedoms of Persons and Peoples, Book II Genocide*. Leyden: A.W. Sythoff, 1959.
- Fein, Helen. *Genocide: A Sociological Perspective*. Thousand Oaks: Sage Publications, 1993.
- He, Qizhi. "The Crucial Role of the United Nations in Maintaining International Peace and Security", *The United Nations at Age Fifty: A Legal Perspective*, ed. by Christian Tomuschat, 77-8. The Hague, London, Boston: Kluwer Law International, 1995.
- Herman, Edward S. and Noam Chomsky. *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. New York: Pantheon Books, 1988.
- Herman, Edward S. and David Peterson. *Politics of Genocide*. New York: Monthly Review Press, 2010.
- Jones, Adam. *Genocide: A Comprehensive Introduction*. London, New York: Routledge, 2011.
- Levene, Mark, "Why is the Twentieth Century the Century of Genocide?," *Journal of World History* 11, no.2 (2000): 305-336.
- Straus, Scott. "Darfur and the Genocide Debate", *Foreign Affairs* 84, no.1 (2005): 123-133.
- Schabas, William, *Genocide in International Law: The Crime of Crimes*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Young, Iris Marion. "Responsibility for Global Justice: A Social Connection Model", *Social Philosophy and Policy*, 23, no. 1 (2006): 102-130.

Internet Sources:

- Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*. < treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=IV-1&chapter=4&clang=en.> (accessed February 26, 2018).
- Lemkin, Rafael. *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*. Washington: Carnegie Endowment for International Peace, Division of International Law, 1944.
- < babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015005077436;view=1up;seq=-123> (accessed February 26, 2018).
- "Lebensraum". United State Holocaust Memorial Museum website. < www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10008219> (accessed March 3, 2018).
- "Post-truth". Online Oxford Dictionaries. < en.oxforddictionaries.com/definition/post-truth> (accessed March 3, 2018).
- Snyder, Timothy. "The Next Genocide", *The New York Times*, September 12, 2015. < www.nytimes.com/2015/09/13/opinion/sunday/the-next-genocide.html> (accessed March 3, 2018).

Ана Ђирић Павловић**Геноцид у времену постистине:
кратак увод у семантику**

Будући да је кроз ратове двадесетог века почињен неизрецив број масовних убистава у целом свету, јавила се и потреба да се дефинише највеће кршење људских права и „злочин над злочинима“ међународног права. Наиме, ако се утврди да је одређено масовно убијање геноцид, онда теоретски постоји обавеза међународних институција да интервенишу и судски процесуирају такве случајеве. Циљ овог рада биће да обезбеди кратак преглед употребе и дефиниције појма „геноцид“, као и да нагласи неке кључне аспекте Конвенције о геноциду из 1948. настале у оквиру Уједињених нација. Такође, биће наведена нека објашњења о све учесталијој политизацији геноцида. У закључку, ауторка ће изнети своја предвиђања о будућности овог феномена и његове перцепције имајући у виду променљиву природу модерног начина ратовања.

Православно гробље Урије у Босанској Дубици — стратиште српског становништва за вријеме НДХ

Мирко Димић

УДК 343.819.5(497.15+497.13)"1941/1945"

Кустос, ЈУ СП Доња Градина
mirkodimic@jusp-donjagradina.org

Апстракт: Циљ рада је приказати православно гробље Урије једним од бројних масовних стратишта српског народа не само на подручју Козарске (раније Босанске) Дубице већ и шире. У циљу систематског и планског затирања једног народа, а под изговором стрељања непријатеља, тј. партизана, усташке и њемачке војне јединице су јула 1942. године извршиле масовну егзекуцију Срба на гробљу Урије. Међутим, постоје и сјећања која говоре да су се масовне егзекуције на овом стратишту дешавале током читавог периода рата.

Кључне ријечи: Срби, усташе, убијање, Нијемци, гробље, Урије, Дубица

Рад је посвећен страдалом српском становништву на православном гробљу Урије¹ 1942. године. Ако се узме у обзир национална припадност становништва поменутог подручја али и национални састав 2. крајишког Народноослободилачког одреда² јасно је да су жртве Срби на поменутој локацији. Злочин на овом локалитету је само један у низу

¹ У мемоарима Славка Вујасиновића, Урије су пут и улица из српске вароши ка гробљу. Послије 1918. године названа је Улицом Немањића потом Манастирска по Манастиру Моштаница. По протином сјећању из дјетињства, Урије су биле предии испод православног гробља у Дубици. На том простору подигнута је циглана 1886. године у власништву Италијана по имену Хугота. Славко Вујасиновић, *Мемоари*, приредио Симо Брдар, Бања Лука 1994, 200.

² Dragutin Ćurguz, Milorad Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački (kozarski) odred „Mladen Stojanović“*, Prijedor 1982, 279–331.

злочина који су се дешавали на ширем подручју планине Козаре у периоду 1941-1945. године.³

Током и завршетком војних операција на планини Козари лета 1942. године, са подручја Козаре у логоре је депортовано око 68.000 становника.⁴

Колоне заробљеног становништва су из Козаре спровођене према Босанској Дубици, потом кроз сам град да би већина становника завршила у привременом логору у Церовљанима⁵.

У списковима жртава за многе жртве са подручја Б. Дубице као мјесто страдања наводи се Босанска Дубица 1942. године.⁶ Војне власти Независне Државе Хрватске и Њемачке су под изговором стрељања партизана убиле огроман број српског цивилног становништва на наведеном подручју.

У забиљешци њемачког посланства од 20. јула 1942. године у Загребу наводе се смјернице о поступању са заробљеним становништвом. Аутор је навео само одређене тачке које су занимљиве не само за овај рад већ и за стварање једне свеукупне слике о дешавањима током јула 1942. године са српским становништвом на ширем подручју планине Козаре.

„А. Postupak sa izbeglicama

1. Izbeglice koje su bile partizani i njihovi aktivni pomagači staviti pred preki sud. Ova mera treba da se sprovede najhitnije.

3. Masa ostalih izbeglica već je podeljena u grupe: muškarci se nalaze u Zemunu, deca najvećim delom u Jastrebarskom (Jaska) a že-

³ Подручје планине Козаре обухватало је више срезова: Босанска Дубица, Босански Нови, Босанска Градишка, Бања Лука и Приједор. По попису из 1931. на овом подручју је живјело 189.916 Срба. Број Срба у овим срезовима до 1941. године био је знатно већи због великог природног прираштаја становништва. *Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Definitivni rezultati popisa stanovništva knjiga II*, Beograd 1938.

⁴ Mirko Pekić Dragutin Ćurguz, *Bitka na Kozari*, Prijedor 1976, 161.

⁵ Око 26.000 хиљада становника боравило је у привременом логору у Церовљанима (жељезничка станица). Ово су подаци здравствене службе НДХ у виду графичког приказа. М. Pekić D. Ćurguz, *n. d.*, 161.

⁶ Dušan D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Bosanska Dubica 1984, 275-568; „Popis žrtava rata Drugog svjetskog rata u BiH, opština Bosanska Dubica“, 235-461 <www.muzejgenocida.rs>

не у различитим logorima близу досадашњег operationог подручја. Већина мушкарца из Земунa вероватно и може да се искористи као радна снага у Рајху. То питање већ разматра посланство с Министарством иностраних послова у Берлину.

В. Населјаванје у подручју операција

1. Претпоставља се да је у интересу развоја хрватске државе да се с обе стране путева Босанска Градишка — Бања Лука и Приједор — Дубица насељава поузданије становништво. С тим у вези потребно је да се села која су сада празна осигурају. Места која се поновно насељавају потребно је тачно означити да би се спречиле незгоде и политичке последице. Исто тако треба обратити пажњу на избор и смештај нових насељеника.“⁷

Постоји неколико сјећања која говоре о овом масовном стрељању али и она у којима се казује да су прије и након јула 1942. године на овом простору вршена масовна убијања.

Ђуро Миљевић из Босанске Дубице наводи да се након првог масовног покоља Срба у мају 1941. године десио други масовни покољ на православном гробљу у Босанској Дубици, и то 18. јуна 1941. године. Злочин је организован од стране муслимана и католика. У изјави се не наводе имена учесника нити да ли су то урадили мјештани Дубице или других крајева. Убијено је преко 400 Срба. Лешеви убијених су бачени у јаме на гробљу, а потом су посути кречом.⁸

Маријан Дончић (1920–1987) из села Јабланица (општина Босанска Градишка) преживио је стрељање 1942. године. Његово сјећање спада у ред веома ријетких сјећања људи који су избјегли сигурну смрт. Маријан Дончић био је у чети Љубана Аћимовића.⁹ У два покушаја пробоја није се успио пробити те се вратио у Козару. На брду Живодер, у

⁷ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том XII, knjiga 2, Dokumenti nemačkog Rajha, br. 114, Beograd 1976, 576–578.

⁸ Изјава Ђуре Миљевића дана Комесаријату за избјеглице у Београду 27. новембра 1943. Ђуро Миљевић, „Srbe iz Bosanske Dubice su pobili, bacili u jamu i posuli krečom“, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941–1945*, Beograd 1989, 533–534.

⁹ Љубан Аћимовић из села Међувође, командир 3. чете 3. батаљона. Убијен у борбама на планини Козари јула 1942. године. Mirko Pekić, Dragutin Ćurguz, *Bitka na Kozari*, Prijedor 1976, 148.

близини села Војскова, донесена је одлука да се подијеле у мање групе.¹⁰ Заједно са Остојом Ђорђићем из села Доњи Подградци (сусједно село села Јабланице) дошао је кући у нади да ће се ту сакрити. Остоја је заробљен у Доњим Подградцима од стране Нијемаца, а након хапшења упућен је на присилни рад у Њемачку. Маријан је заробљен са групом од око 100 одраслих мушкараца у Јабланици. Спроведени су у Босанску Дубицу. Из групе је издвојено око 20 мушкараца те су затворени у ко-тарски затвор.¹¹

Маријан Дончић¹² (љви слијева)

Маријан Дончић¹³ (љви слијева)

¹⁰ М. Пекић, D. Ćurguz, *n. d.*, 137.

¹¹ Усташки пропагандни филм у којем се приказује улазак Црне легије у Босанску Дубицу маја 1942. године. На снимку је занимљиво то што се приказује центар града са зградом котара која је направљена за вријеме аустроугарске окупације БиХ 1878–1918. За рад је битно јер је у згради котара био усташки затвор, који се помиње у раду. На снимку је зграда девастирана и без кровне конструкције. Многи објекти су страдали приликом покушаја партизанских снага да ослободе град 22. априла 1942. године, вјероватно и сама зграда котара. Аутор претпоставља да је затвор био у подруму зграде котара као и да је био проширен покрај зграде због већег броја затвореника; <<https://www.youtube.com/watch?v=eE3EnrFOd-Y>>

¹² ЈУ СП Доња Градина, Архива фотографија, неинвентарисано.

¹³ ЈУ СП Доња Градина, Архива фотографија, неинвентарисано.

Провели су око три дана у затвору. Током боравка само су једном добили храну – јечмену кашу. Вођени су на саслушавање, на коме су присуствовали по један усташки и њемачки официр. Након тога је у групи са 500 мушкараца одведен у правцу дубичког гробља. По доласку на гробље су сјели јер им је тако било наређено. Било је присутно мноштво усташа, као и мањи број њемачких војника. Потом су усташе почеле одводити по пет људи са чела и зачеља на мјесто стрељања. То мјесто је било удаљено од њих око 60 метара. Само стрељање нису могли видјети због малог бријега који је заклањао поглед. Када их је остало око 50 дошли су по Маријана. Одведен је у групу од пет људи, те им је наређено да се поређају једни иза других погледом окренутим у потиљак. Усташки заставник је командовао: „Нишани! Пали!“, те су петица усташа испалила плотун. Метак је погодио Маријана испод лијевог ока. Пао је на трбух и онесвијестио се. Када је дошао себи усташе су претресале убијене и превртали их тражећи личне ствари. Када су дошли до њега, усташа га је подигао за руку, опипао по џеповима у којима ништа није пронашао те су отишли даље. Маријан је сачекао сутон и извукао се испод убијених лешева.

Симо Кошур¹⁶

Кретао се полако и стигао до Расадника.¹⁴ Иако га је рана пекла и много крварила, нада да ће се спасити надјачала је бол. У Расаднику је дочекао јутро и читав дан је провео у грму гледајући како непријатељски војници пролазе. На истом мјесту је сачекао вече и упутио се у правцу села Срефлије. Није познавао село, али је оцијенио гдје је исток и кренуо у том правцу јер се Јабланица налази источно од Дубице. По доласку кући затекао је мајку и снају, са којима је подијелио своје доживљаје тих дана.¹⁵

¹⁴ Локација изнад града Дубице.

¹⁵ М. Пекић D. Ćurguz, n. d., 155-159.

¹⁶ ЈУ СП Доња Градина, Архива фотографија, неинвентарисано.

Драгоје Бакић¹⁷ из села Јасење (општина Босанска Дубица) такође је преживио стрељање на гробљу Урије 1942. године али његово свједочанство не постоји или није познато аутору.

Симо Котур био је један од ријетких свједока који је успио побјећи из Доње Градине, највећег стратишта концентрационог логора Јасеновац.

О свом бјекству оставио је записано сјећање.¹⁸ Веома је значајан дио његовог сјећања који говори о заробљавању и спровођењу српског становништва у логоре смрти лета 1942. године. Симо Котур је заробљен на Медњаку,¹⁹ у родном селу Котурови. Са огромном колоном становништва спроведен је у правцу Дубице. Код Расадника су срели комшију Рукавину²⁰ који им је наговјестио да их чека оно што су заслужили. Котур је видио стрељање групе заробљеника из свог села на дубичком гробљу. То су били углавном млађи мушкарци који су послје курса²¹ у селу Пуцарима упућени у борбу. Многима је та борба била и прво борбено искуство. Потом су низ Урије кренули даље у град, ту су их дочекале усташке породице које су од њих отимали стоку, одјећу и друге ствари.²²

Након тога су упућени у Церовљане на жељезничку станицу у Хрватској Дубици и логор за српско становништво у којем настаје дру-

¹⁷ У књизи *Битка на Козари* наводи се да је Драгоја Бакић био из села Мразовци. По ауторовом истраживању породица Бакић није била у селу Мразовци, али јесте у сусједном селу Јасење. Због чега је наведено да је Драгоја Бакић из села Мразовци можемо претпоставити на основу чињенице да је крајем новембра или почетком децембра 1941. године одржана војно-пропагандна обука у селу Мразовци. Међу полазницима обуке била су млађа лица, а међу којима се помиње Драгоја (Јове) Бакић из села Јасење. Микан Милиновић, „Омладински курс у селу Мразовцима“, *Козара у Народноослободилачком рату, записи и сјећања*, књига II, Београд 1971, 556-560; Списак лица која су учествовала на обуци, D. Ćurguz M. Vignjević, n. d., 439. У списку жртава наводи се да је погинуо 1944. у Босанском Новом (Нови Град), D. Samardžija, n. d., 388.

¹⁸ Симо Котур, „Бјекство са губилишта у Градини“, *Козара у Народноослободилачком рату, записи и сјећања*, књига IV, Београд 1978, 530-534.

¹⁹ Локација на планини Козари у близини села Котурови.

²⁰ Никола Рукавина из села Врановци био је у групи локалних мјештана који су приступили усташком покрету. D. Samardžija, n. d., 56.

²¹ Могуће да се односи на кратку војну обуку.

²² Симо Котур, „У колони смрти“, *Козара IV*, 491-492.

ги дио страдања Симе Котура као и многобројних мушкараца, жена и дјеце јула 1942. године.

Сјећање Ђоке Мијића из села Доњи Јеловац говори о ратним дешавањима лета 1942. године. Народ овог села провео је мјесец дана у збјегу у Козари. Нису успјели да изађу из окружења са другим партизанским јединицама већ су заробљени од стране Нијемаца и усташа. У камионима су транспортовани у Босанску Дубицу. Ђоко Мијић поименично наводи велики број заробљених из овог села, међу којима и пет чланова породице Вучен. За рад је значајна информација о Драгоји Вучену²³, који је убијен на гробљу у Босанској Дубици.²⁴

Благоја Влајнић из села Јошик заробљен је и спроведен у дубички затвор лета 1942. године. У свом сјећању наводи да је његов син Душан²⁵ одведен из дубичког затвора на православно гробље у Дубици. Усташе су одвајале затворенике који су били означени као партизани или њихови сарадници и одводили их на стрељања. Благоја је из дубичког затвора спроведен на жељезничку станицу у Церовљане а потом у концентрациони логор у Земуну. На крају је завршио у логору у Норвешкој, у мјесту Корген.²⁶

У књизи Радомира Булатовића²⁷ налазе се подаци о масовном стрељању на гробљу Урије. Преузети су из записника Земаљске комисије, насталом у Босанској Дубици 17. јула 1946. године. Постоји читав низ записника са подручја Босанске Дубице састављених од стране Земаљске комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових

²³ Вучен (Бује) Драгоја, 1909–1942, Козара, Вучен (Дмитра) Драгоја, 1903–1942, Земун. D. Samardžija, *n. d.*, 337–339. У попису Музеја жртава геноцида наводи се и Вучен (Јован) Драгоја, 1900–1942, Земун. Код Вучен (Бује) Драгоја разлика је у години рођења – 1919, а други подаци су идентични. „Popis žrtava rata drugog svjetskog rata u BiH, opština Bosanska Dubica, naselje Donji Jelovac“, 303–304. Да ли је један од поменутих убијен на гробљу Урије или се ради о жртви која није наведена у пописима, може се само претпоставити.

²⁴ Ђоко Мијић, „Масакр над Козарчанима у Хрватској Дубици“, *Козара*, IV, 499.

²⁵ Влајнић (Благоја) Душан, 1920–1942, Козара. D. Samardžija, *n. d.*, 395. У сјећању мјесто страдања је гробље Урије.

²⁶ Благоја Влајнић, „Кроз логоре са сином Момчилом од Земунa до Норвешке“, *Козара*, IV, 601–607.

²⁷ Radomir Bulatović, *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu*, Sarajevo 1990.

помагача. Поменути записници се налазе у Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву, а аутор није извршио увид у ове записнике.²⁸

У записнику од 17. јула 1946. наводи се да је око 100 људи из села Међеђа одведено из логора у Босанској Дубици²⁹ на православно гробље и тамо убијено. Младен и Милан Вукић из Доње Градине прво су тучени па прободени ножевима, а на крају тестером преполовљени од стране усташа. Поред наведених, према записнику, на гробљу Урије³⁰ стрељани су и:

- Никола Миљуш (45), Доња Градина
- Милан Вукић (25), Доња Градина
- Љубомир Тороман (24), Доња Градина
- Љубомир Секулић (23), Доња Градина
- Милан Тороман (24), Доња Градина
- Милош Тороман (38), Драксенић
- Јово Савковић (39), Драксенић
- Милан Угрновић (22) Драксенић
- Драгоје Лукач (23), Драксенић
- Мирко Димић (25), Драксенић
- Драгољуб Злојутро (36), Драксенић
- Јован Рокић (36), Драксенић
- Станко Пушибрк (25), Драксенић
- Милош Благовић (20), Драксенић.

Десанка Бижић (1919–2008) из села Међеђа наводи да су њен супруг Душан Бижић³¹ и отац Миле Змијањац³² убијени на гробљу Урије јула 1942. године. Током јула мјесеца 1942. године са осталим становништвом поткозарских села Десанка је депортована у Церовљане.³³

Душанка Драгић из Градишке свједочила је пред комисијом за испитивање ратних злочина у предмету стрељање у Босанској Дубици

²⁸ Isto, 332–334.

²⁹ Логор се налазио на локацији данашњег суда у Козарској Дубици.

³⁰ R. Bulatović, *n. d.*, 334.

³¹ Бижић (Душан) Милош, 1919–1942, Босанска Дубица. Tanja Tuleković, *The Book from Silence*, Banja Luka 2017, 87.

³² Змијањац (Јово) Миле, 1895–1942, Земун. Isto, 92. Мјесто страдања је гробље Урије у наведеном сјећању.

³³ United States of Holocaust Museum, Oral History interview with Desanka Bižić, 15. 9. 2008. Погледати на почетку, VI, *Zbornik...*, XII (2), dok. 114.

јула 1942. године. Очевидац је стрељања на мосту у Б. Дубици, кад је видјела стрељање свог оца Стојана Драгића и брата од тетке Мирка Димића³⁴ из села Драксенић. Других имена није се могла сјетити, а извршиоци су биле усташе које су помоћу митраљеза извршиле стрељање.³⁵

Иако је друга локација у односу на тему рада, добијамо потпунију слику обима страдања српског становништва јула 1942. у Б. Дубици.

Душан Ћуврк из истог села говори о раздвајању виталнијих и млађих мушкараца након војне операције на планини Козари 1942. године из села Демировац, Међећа и Драксенић. Они су одведени на гробље Урије гдје су их Роми³⁶ и усташе убили сјекирама, маљевима и пушкама, те да је убијено око 800 људи.³⁷

Мухарем Чаушевић наводи да се логор за похапшене Србе и друге родољубе привремено налазио у Улици Мире Цикоте³⁸ (локација суда у Козарској Дубици). Код Општине је био затвор, а код пилане привремени логор одакле су заробљеници даље упућивани у Јасеновац. Највеће стратиште у Дубици било је на православном гробљу. Наводи да су Нијемци и усташе током 1943. године одвели око 300 младића између 20 и 22 године старости у затвор те их одвели на Урије и убили.³⁹

У овом раду аутор је покушао да наведе и одређен број починилаца овог масовног злочина, иако је број сигурно далеко већи.

Командант оперативне групе Западна Босна оптужен је од стране Југославије за ратне злочине⁴⁰. Фридрих Штал (1899–1979) један је од актера стрељања преко 1.000 мушкараца у Б. Дубици јула 1942. године у наведеној оптужници. Основао је комисију у Б. Дубици, након завршетка борби на планини Козари, која је заробљене мушкарце издвајала као припаднике НОП-а. Терети га се да је лично потписао смртну пресуду за око 1.000 заробљених мушкараца, од којих велики дио није био у војним јединицама.

³⁴ Мирко (Милош) Димић, 1920–1942, Босанска Дубица. D. Samardzija, *n. d.*, 351. У наведеном свједочанству убијен на мосту у Б. Дубици.

³⁵ ЈУСП Доња Градина, Архива, Документа, р. 2/18, ф. 3, д. 3.

³⁶ Присилно коришћени за масовна убиства, да би и сами постајали жртве од стране усташа.

³⁷ T. Tuleković, *The Book*, 43.

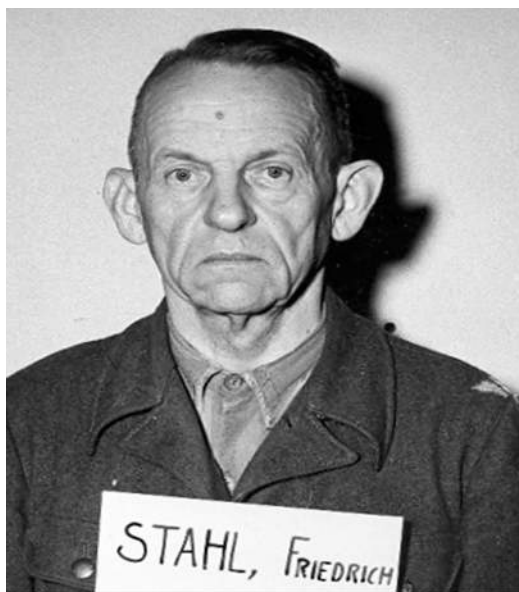
³⁸ Назив улице је из периода СФР Југославије.

³⁹ Симо Брдар, *Црни Уљешњак*, Бања Лука – Козарска Дубица 1997, 51–52.

⁴⁰ ЈУСП Доња Градина, Архива, Документа, р. 2/18, ф. 3, д. 1.

Фотографија у раду је са нинбершког процеса, у којем је процесуиран и Штал. Није одговарао за злочине почињене јула 1942. године. Као командант операције Западна Босна, њемачке јединице нису могле вршити масовна стрељања без његовог одобрења. Увид аутора у документ са нинбершког процеса Шталу јасно показује да није оптужен ни за један злочин.⁴¹ Појавио се у својству свједока на поменутом процесу.

Густи Мајер био је један од бројних учесника стрељања Срба 1942. године на православном гробљу Урије. Оптужница која је пред Окружним судом у Бањој Луци подигнута против њега садржавала је пет тачака. За рад је занимљива четврта тачка која се тиче дешавања

Фридрих Штал (1899–1979)

јула 1942. године након борби на планини Козари. Оптужен је за стрељање преко 240 заробљених партизана, након чега се сликао са убијеним. Број од око 240 стрељаних односи се на случај Густија Мајера. Сам признаје да су стријељања настављена од стране усташа, по споразуму Нијемаца и усташа Вјекослава Лубурића У образложењу оптужбе наводи се да је био један од најактивнијих који је одређивао која ће лица бити стрељана. Као један од доказа наводи се већ наведена фотографија.⁴²

Посебно је занимљива молба Густија Мајера за саслушање свједока у своју одбрану као и да му се додијели адвокат по службеној дужности. Одговара на све тачке оптужбе и предлаже свједоке у своју корист. За рад је битна четврта тачка која се тиче периода након завршетка војне акције на планини Козари јула 1942. године. Признаје да је направио спискове у два примјерка са заробљеним последије козарске

⁴¹ Institut für Zeitgeschichte: „Protokolle von Vernehmungen Stahls im Rahmen der Nürnberger Prozesse“.

⁴² ЈУСП Доња Градина, Архива, Документа, р. 1/18, ф. 4, д. 1.

офанзиве, негира учествовање у стрељању. За фотографију је написао следеће: „Што се тиче фотографије, признајем веома је болна појава за мене...” Још једна занимљива чињеница је да је Мајер мађарског поријекла а не њемачког. У молби признаје да је био члан културбунда,⁴³ за разлог помиње материјалну ситуацију и сигурност.⁴⁴

На фотографију је Густу Мајер⁴⁵ из Завидовића.

Џемал Табаковић на саслушању од 2. децембра 1946. потврђује да је Густу Мајер учествовао у стрељању на гробљу Урије те наводи бројку од 280 стрељаних. Помиње Неду Драчина⁴⁶ која се налази на фо-

⁴³ Организација основана у вријеме Краљевине Југославије са циљем очувања њемачке културе. У периоду 1941–1945. постала је војно организована, окупљала је њемачку популацију још познатију као фолксдојчери која се ставила у службу нацистичке Њемачке.

⁴⁴ ЈУСП Доња Градина, Архива, Документа, р. 1/18, ф. 4, д. 2.

⁴⁵ Јован Мирковић, *Злочини над Србима у Независној Држави Хрватској – фотомонографија*, Београд 2014, 134. У фотомонографији, мјесто и вријеме настанака фотографије су нетачни, настала је на гробљу Урије у Босанској Дубици јула 1942, након масовних стрељања. Мјесто и вријеме настанка фотографије је установљено на основу ауторовог увида у оптужбу и жалбу Густуја Мајера пред окружним судом у Бањој Луци 1946. године.

тографији на којој је Мајер, као и Марицу Трнинић⁴⁷ те да су стрељане у поменутој групи.⁴⁸

Шукрија Долић на саслушању од 3. децембра 1946. свједочи да га је Густо Мајер лично ухапсио 1. маја 1943. године јер је дошао до писма која је слао заробљеницима који су послје козарске офанзиве одведени на присилниан рад у Њемачку. Од Каранфила Скендеровића сазнао је да је он заједно са Мајером након стрељања скидао са убијених жена хаљине јер се тиме поменути јавно хвалио.⁴⁹ Од стране бањалучког Окружног суда осуђен је 1947. године на смртну казну.⁵⁰

Још један од познатих учесника стрељања Срба на гробљу Урије 1942. био је и Химлија Љутић, котарски предстојник у Б. Дубици за вријеме власти НДХ. Пред војним судом војне области, V корпуса НОВ у Приједору крајем 1944. године осуђен је на смрт стрељањем. У дијелу пресуде наводи се да је учествовао у стрељању 1.200 посебно пробраних младића на већ поменутој локацији у периоду козарске офанзиве љета 1942.⁵¹

Командир 1. сатније 1. бојне Усташког одбрамбеног здруга, Анте Матеша Санковић, још један је од познатих ликвидатора на Уријама љета 1942. године. Помиње се као починилац у низу убистава у концентрационом логору Јасеновац, али и на другим локацијама. Погинуо је тако што је промолио главу кроз прозор путујућег воза поздравља-

⁴⁶ Драчина (Никола) Неда 1920-1942, Босанска Дубица, страдала као борац. D. Samardžija, *n. d.*, 563. Неда није погинула као борац већ је стрељана на Уријама 1942. године. Налази се на фотографији на којој Мајер позира са убијеним жртвама у наведеном сјећању.

⁴⁷ Марица (Мије) Трнинић, 1924-1942, Босанска Дубица, страдала као борац. D. Samardžija, *n. d.*, 564. Марица није страдала као борац већ је убијена на гробљу Урије 1942. године на основу наведеног свједочанства.

⁴⁸ ЈУСП Доња Градина, Архива, Документа, р. 1/18, ф. 4, д. 3.

⁴⁹ ЈУСП Доња Градина, Архива, Документа, р. 1/18, ф. 4, д. 4.

⁵⁰ Погледати у прилозима, фотокопија пресуде Густо Мајера. Супруга поменутог Мајера, Шобар Марија, по занимању учитељица. Када је са супругом и сином дошла у Дубицу добила је посао у околини Дубице. Растала се од супруга због његовог ступања у нацистичку службу, а погинула је 1943. године на планини Грмеч као дио медицинског особља у 5. козарској бригади; Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001, 605-606.

⁵¹ Isto, 435.

јући своје саборце те је ударио главом у стуб жељезничког моста на ријеци Сави.⁵² Процјене убијених на овом стратишту крећу се до 1.600.⁵³

На Уријама постоји спомен-обележје које свједочи о овом злочину из 1942. године. Споменик је подигнут 27. јула 1953. године.⁵⁴ У прилогу се налази фотографија споменика.

⁵² Isto, 552-553. Dr Nikola Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, Sarajevo 1975, 19-20.

⁵³ M. Pekić, D. Ćurguz, *n. d.*, 156.

⁵⁴ Dr Ljubo Mihić, *Kozara. Priroda, Čovjek, Istorija*, Novi Sad 1987, 839.

Извори и литература

Извори:

Vojnoistorijski Institut, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XII knjiga 2, Dokumenti nemačkog Rajha, Beograd 1976.

Вујасиновић Славко, *Мемоари*, приредио Симо Брдар, Бања Лука 1994. Institut für Zeitgeschichte (Минхен, Њемачка): „Protokolle von Vernehmungen Stahls im Rahmen der Nürnberger Prozesse“ <www.ifz-muenchen.de/archiv/zs/zs-1538.pdf>

ЈУ СП Доња Градина, Архива, Фотографије.

ЈУ СП Доња Градина, Архива, Документи.

Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, *Definitivni rezultati popisa stanovništva knjiga II*, Beograd 1938.

Матични уред, Општина Градишка.

Приватна архива, Документа са суђења Густуја Мајера.

United States Holocaust Museum, Oral History interview with Desanka Bižić, 15. 09. 2008. <<https://www.ushmm.org/>>

Ustaški propagandni film o Bosanskoj Dubici <<https://www.youtube.com/watch?v=eE3EnrFOd-Y>>

„Popis žrtava rata drugog svjetskog rata u BiH, opština Bosanska Dubica.“ <www.muzejgenocida.rs>

Литература:

Брдар Симо, *Црни Уплетњак*, Бања Лука – Козарска Дубица 1997.

Bulatović Radomir, *Koncentracioni logor Jasenovac s posebnim osvrtom na Donju Gradinu*, Sarajevo 1990.

Dedijer Vladimir, Miletić Antun, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941–1945*, Beograd 1989.

Козара у Народноослободилачком рату, записи и сјећања, књига IV, Београд 1978.

Козара у Народноослободилачком рату, записи и сјећања, књига II, Београд 1971.

Mihić Dr Ljubo, *Kozara. Priroda, Čovjek, Istorija*, Novi Sad 1987.

Мирковић Јован, *Злочини над Србима у Независној Држави Хрватској – фотомонографија*, Београд 2014

Nikolić Dr Nikola, *Jasenovački logor smrti*, Sarajevo 1975.

Pekić Mirko, Ćurguz Dragutin, *Bitka na Kozari*, Prijedor 1976.

Ručnov Marko, *Zašto Jasenovac*, Beograd 2001.

Samardžija Dušan D., *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Bosanska Dubica 1984.

Тулековић Тања, *Драксенић 1941-1945*, ЈУ СП Доња Градина 2016.

Tuleković Tanja, *The Book from Silence*, Banja Luka 2017.

Ćurguz Dragutin, Vignjević Milorad, *Drugi krajiški narodnooslobodilački (kozarski) odred „Mladen Stojanović”*, Prijedor 1982.

Mirko Dimić

Orthodox Christian cemetery Urije in Bosanska Dubica - the death site for the Serbs under the Independent State of Croatia

The aim of this paper is to demonstrate how the Orthodox Christian cemetery of Urije was one of the largest mass death sites for the Serbian population not only in the town of Kozarska/Bosanska Dubica, but beyond. With the aim of planned systematic extermination of the Serb population, armed with the excuse of eliminating their enemy - the partisans, the troops of ustašas and Germans, in July 1942, performed a mass execution of Serbs on the site of the cemetery of Urije. There are, however, testimonies that point to the fact that mass executions occurred here all throughout the war.

Краљево, октобра 1941: жртве масовне одмазде пореклом са подручја које гравитира Доњој Градини

Силвија Крејаковић

УДК 343.819.5:341.322.5(497.11)

Музејски саветник у Народном музеју у Краљеву;
silvija.krejakovic@gmail.com

Апстракт: Рад презентује тему масовне одмазде цивилног становништва Краљева у октобру 1941. године – један од највећих ратних злочина Другог светског рата, чији је починилац немачка војска – Вермахт. Представљени су узроци, садржани у војним наредбама с врха немачке војне власти у Србији, рација и ток стрељања, у условима устаничке опсаде Краљева. Акцентоване су размере личних и породичних губитака – страдање цивилног становништва, талаца различитог порекла, делатности, узраста, међу којима и жртава пореклом са подручја Козаре и Поткозарја, односно места која гравитирају Уни. Подухват утврђивања идентитета стрељаних талаца у Краљеву, октобра 1941, заснован је на аутентичним историјским изворима и породичним наративима.

Кључне речи: Краљево, Вермахт, устанак, жртве, ратни злочин против човечности, масовна одмазда

Увод

У зонама ратних дејстава, која су у Другом светском рату захватала подручја много шире од линије војних фронта, немерљив је број ратом уништених људских судбина. Цивилно становништво страдало је у ратним операцијама и много погубније, од различитих репресалија, које су непосредно или посредно проистекле из остваривања нацистичке и усташке идеологије. Србији притешњеној непријатељским режимима у окружењу, као „Пијемонту“ некадашње државе, са ослободилачком традицијом и заслугама извојеваним на бојним пољима претходних ратова, испољеним у

демонстрацијама од 27. марта, које су за Трећи рајх сматране за *casus belli*, сужене су границе и наметнута војна и цивилна управа. На мапи страдања у окупираној Србији, у Краљеву и Крагујевцу – јединице регуларне немачке војске (Вермахта) извршиле су ратне злочине против човечности. Сличности између највећих цивилних стратишта у Шумадији утврдиле су – од одговорности команди Вермахта у доношењу наредби о одмаздама у размерама 100 живота цивила наспрам једног немачког војника и 50 за рањеног – до начина спровођења и извршења злочина, хронолошки повезаних, у октобру 1941. године.

Фрагменти који утврђују узроке, ток и последице масовних одмазди, у садржају документарних историјских извора, представљају могуће одговоре на питања: *која се сећамо?* Запитаност над идентитетима жртава масовне одмазде, међу којима и особа пореклом са подручја Козаре и Поткозарја, односно места у току реке Уне, изискује неопходно сагледавање слике Краљева у међуратном периоду и почетком окупације. Краљево, као велики железнички чвор, са фабрикама авиона и вагона постало је у међуратном периоду место живота и запослења становништва различитог порекла, узраста, делатности, а у рату било је међу највећим избегличким уточиштима бројних изгнаних Словенаца, Срба из НДХ (Хрватска, Босна, Срем) и пресељеника са Косова и Метохије. Сви они поделили су страдалничку судбину у највећем погрому на краљевачком подручју у његовој дугој историји. Задржавање на непоновљивим, личним идентитетима „обичних“ људи које је рат претворио у објекте идеолошких, политичких и дипломатских игара, а историографија послератног периода у бројчане, обезбедене податке у великим војним подухватима зараћених страна, методолошки је приступ ратној стварности, у којој је свака жртва имала понаособ своје име, презиме, порекло, породицу, судбину.

Међу жртвама масовне одмазде у Краљеву, бројни су били житељи краљевачког подручја, различитог порекла које су, као неопходан стручни кадар, квалификоване и неквалификоване раднике, из свих крајева оновремене Југославије, као и међу руском емиграцијом, привукли важност железничког чвора, изградња Железничке радионице (1922) и Фабрике авиона (1926). Оваквој демографској слици доприносила је и државна политика интегралног југословенства у међуратном периоду, према којој је у размени стручног и службеничког кадра, краљевачка Радионица државне железнице сарађивала са сроднима у Марибору, Загребу, Сарајеву, Суботици, Смедереву и Петровграду или Великом Бечкереку (Зрењанин). Сличну слику запослених пружала је и Државна фабрика авиона у Краљеву, већ од 4. априла 1941. стављена под управу Војног комесаријата са статусом војне

јединице подређене команданту ВТЗ-а.¹ Стога је до уласка првих немачких војних јединица у Краљево, 14. априла, Државна фабрика авиона онеспособљена за производњу за немачко ваздухопловство, оштећењем специјализованих машина, што је потврђено у извештају немачке комисије крајем априла 1941.²

Аспирације ирационалних и искључивих политика немачког Рајха, или марионетске НДХ, ратом су конкретизоване прогоном нежељеног становништва са жељене територије.³ Недвосмисленост циљева експанзионих планова, над окупираном територијом бивше Краљевине Југославије, доводиле су хиљаде изгнанника, почев од првог избегличког транспорта из сабирног логора у Марибору 7. јуна 1941, до крајњих станица у Врњачкој Бањи, Трстенику, Крагујевцу и Грузи, Краљеву. Прихват, старање о смештају, огреву, храни и обући првих изгнанника у Краљеву је предузео *Одбор* за избеглице, формиран на иницијативу грађана током јуна 1941.⁴ Изгнанници из Босне, из НДХ, са Косова и Метохије, упућени су на спасоносне родбинске везе, истоветан језик и обичаје, могућности запослења у Железничкој радионици, Фабрици авиона, у железничким службама, што је, социјално и психолошки, чинило лакшим бреме изгнанства. Подстицај који су могли да имају грађани разорених српских градова и сеоско становништво да прихвате и сместе избеглице није прецизно објашњив, сем у дубоком саосећању у подељености егзистенцијалне угрожености заједничким непријатељем и недаћама и „историјске традиције у којој је помоћ прогоњенима део етоса.“⁵ Пристицање избегличких транспорта, који су преко Београда упућивани надаље у унутрашњост, захтевало је ангажовање обласних (срески и окружни) одбора при Комесаријату за избеглице и пресељенике. Окупациона штампа наводи да је до јула 1941. у Краљево

¹ Мирослав Филиповић, *Краљевски авиони, Фабрика авиона у Краљеву 1927–1942*, Краљево 1995, 155–157.

² Никола Жутић, *Авио-индустрија и ваздухопловство у Краљевини Југославији 1918–1945*, Институт за савремену историју, Београд, 1984, 174–176; Мирослав Филиповић, *нав. дело*, 159.

³ Слободан Д. Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији окупиране Југославије 1941–1945. године*, Београд, 1981.

⁴ НМК, збирка архивалија: *Ајел за помоћ избеглицама*, оверен печатом Одбора за збрињавање избеглица у Краљеву, инв. бр. 1096. У апелу „умољава се“ прилог који је потребно до 10. јуна 1941. доставити Одбору преко Црквеног крста у „црквеној кући“ – Порта Цркве „Св. Тројице“ у Краљеву.

⁵ Андреј Митровић, *Време немирљивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, Београд, 1974, 270–271.

пристигло 1.500 избеглица.⁶ Шест месеци касније, према извештају *Новой времена*, број изгнанника порастао је на 2.230.⁷ Проузроковано императивом да се поједине етничке, расне и верске структуре физички униште или раселе, евиденција Комесаријата за збрињавање избеглица и пресељеника, на подручју Краљева са непосредном околином, до 9. септембра 1942. проширена је на 2.837 прогнанника, или 996 избегличких домаћинстава.⁸

Октобар 1941: ратни злочин против човечности

Како је Априлски рат имао карактер *недовршеној раји* у слободарској свести српског народа, уследило је формирање покрета отпора немачкој окупацији. Расламсавање устанка и прерастање борбених група у крупније наоружане устаничке формације, довели су до промена у распореду и концентрацији немачких снага, при чему је до прве половине октобра готово целокупан састав 717. дивизије Вермахта концентрисан у рејону Краљево-Крушевац и Горњи Милановац – Крагујевац.⁹ Наредба војног заповедника Југоистока од 5. септембра 1941, садржавала је разрађен план пратећих решења, интензивније пропаганде и спровођења „безобзирних и неодложних мера против устаника, њихових помагача, депортовање родбине у концентрационе логоре и сл.“¹⁰ Размере које је устанак у Србији попримио, бележе немачки војни извештаји кроз број погинулих и

⁶ *Ново време*, год. I, 5. јул 1941.

⁷ *Ново време*, год. II, 12. фебруар 1942.

⁸ НМК, збирка архивалије: *Списак избејлица* 1941, инв. бр. 1029. Анализом списка утврђен је број породица према подручјима са којих су прогнани у Краљево и најближа села – Грдицу, Рибницу и Адране, до краја 1941: највећи број са Косова и Метохије (272 домаћинства), из источне Србије и Македоније (227 породица). Из НДХ (Хрватска – 110 домаћинстава, 135 породица насилно је протерано из Босне и Херцеговине), из Војводине (рачунајући део Срема под НДХ – 95 домаћинстава), Санџака 46 породица. Списак садржи драгоцене податке који се посредно односе на стрељане избеглице у лагеру октобра 1941. Њихова имена нису унета у списак у својству старешина домаћинстава, јер је он настао касније, али су уписана у напоменама унутар рубрика о домаћинству.

⁹ У Краљеву је стационаран „здружени одред мајора Деша и мајора Вилдермута“, који су чинили делови два пука (737. и 749) 717. дивизије, уз јединице ван састава ових пукова; у Крагујевцу се налазио гарнизон: 1. батаљон 724. пука 704. дивизије и 3. батаљон 749. пука 717. дивизије, уз друге јединице. Извор: *Дневник 717. ђосагне дивизије*, Материјал Државне комисије за утврђивање злочина окупатора, Архив VII (8/1, к 41 б).

¹⁰ *Zbornik NOR-a*, том I, књ. 1, док. бр. 145, 390–392.

рањених војника и сумарне прегледе извршених напада на махом железничке комуникације, жандармеријске станице, општинске архиве и постројења.¹¹ Фелдмаршал Вилхелм Кајтел, „како би се покрет угушио у најкраћем року“, проследио је наредбу с врха власти Рајха о примени најоштријих мера, при том износећи став да: „Један човечји живот у дотичним земљама често не вреди ништа и да се застрашујуће дејство може постићи само необичном суровошћу.“¹² Конкретизација одлука највише немачке команде, међу којима и новопостављеног опуномоћеног генерала у Србији Франца Бемеа,¹³ према чијем извештају: „Устаници се састоје од комуниста, националних Срба и четника“, уследила је кроз „застрашујуће мере“ у рејону Шапца, у Краљеву и Крагујевцу.¹⁴ У ланцу војне одговорности Вермахта, штаб 717. дивизије наредбе је проследио командантима пукова, задуженим за спровођење масовних одмазди (према наредби Више команде, бр. 2848/41 у Штабу опуномоћеног командујућег генерала у Србији).¹⁵ На основу донетих наредби, циви митраљеца у извршењу ратног злочина над цивилним становништвом Краљево и Крагујевца, усмерили су – Оперативни командант за читаво подручје борби у рејону Краљево – Горњи Милановац – Крагујевац, Ото Деш, командант 749. пука, чије је седиште било у Краљеву, мајор Кениг, командант гарнизона у Крагујевцу и командант места Краљево – Алфонс Мациович.¹⁶ Према днев-

¹¹ Различите безбедносне службе и испоставе транспортне управе јављају о бројним саботажама и на краљевачком подручју (посечени телеграфски стубови између Матарушке Бање и Богутовца, запаљено сено на старом аеродрому, порушено 36 метара пруге Краљево–Чачак). НМК, збирка архивалија: *Телеграми о саботажама*, јул–август 1941, инв. бр. 1036.

¹² *Zbornik NOR-a*, том I, књ. 1, 431–432.

¹³ Према наређењу немачког војног заповедника на Балкану од 19. септембра 1941, на ген. Франца Бемеа, као опуномоћеног главнокомандујућег генерала у Србији, пренета је сва извршна власт у Србији. *Zbornik NOR-a*, том I, књ. 1, dok. br. 164, 440–441.

¹⁴ Izveštaj nemačkog vojnog zapovednika u Srbiji od 21. IX 1941. *Zbornik NOR-a*, том I, књ. 1, dok. br. 166, 443.

¹⁵ Препис извода из дневника 717. посадне дивизије (АВИИ, 8/1, кутија 41 б), НМК, документација. Влада ДФЈ је 16. јануара 1946. доставила Међународном војном суду у Нирнбергу извештај Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, где су забележене обрађене одлуке за одговорна лица масовног покоља цивилног становништва у Србији у саставу 717. посадне дивизије Вермахта, формиране од 1. до 14. маја 1941. (транспортиране за Србију од 15. маја до 11. јуна), под командом 65. више команде за нарочиту употребу (*Hohereskommandezurbesonderen Verwendung*).

¹⁶ *Zbornik NOR-a*, том I, књ. 1, 548–553.

ним извештајима батаљона 717. дивизије Вермахта, у наведеном рејону погинуло је 14 немачких војника (два официра), а 10 је рањено.¹⁷ За војне губитке уследила су хапшења и стрељања цивила старости од петнаест година и навише.¹⁸ Најављиване мере репресије припремане су хапшењем талаца пре почетка сваког устаничког напада на Краљево: 7. октобра, и касније, пред нападе у ноћима између 10. и 11, и 14. и 15. октобра.

Таоци су затварани у локомотивску халу у кругу Железничке радионице, месту које је по складиштима војног материјала југословенске војске називано Лагер. О последњим данима заточеништва најпотресније сведоче записи талаца из хале, на парчету хартије која се могла пронаћи – поруке послате породицама.¹⁹ На основу њиховог садржаја – брига о породици више него о личној, неизвесној судбини, потреба за животним стварима (капута, дувана, бријача...) и забележеног логорашког искуства, можемо да претпоставимо ишчекивања талаца у Лагеру да ће да наставе своје породичне животе.²⁰ Ове наде будиле су и депортације заробљеника, у Априлском рату, у војне логоре. Ванредно стање са преким судом је у Краљеву уведено 15. октобра.²¹ Прва група од три стотине талаца, изведених из локомотивске хале, стрељана је истог дана. Стрељање талаца, извођених у групама од стотину на губилиште, трајало је до 20. октобра. Сведочења пред послератном Државном комисијом за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, међу одговорнима за хапшења, истичу и жандармерију: „на челу са жандармеријским капетаном Рајком Терзићем, који у жељи да што више зла нанесе Краљеву није штедео ни саме жандарме, већ је предао Немцима 32 жандарма за које је сумњао да су неповерљиви, те су их Немци стрељали“.²² Међу стрељанима у Жандармеријској чети били су и каплари Војислав Плавшић, родом из Бање Луке и Мирко Бакић из Бистрице код Босанске Градишке (табела).

¹⁷ *Zbornik NOR-a*, том I, књ. 1, 540.

¹⁸ *Naređenje generala Boehmea* (бр. 2848/41) од 14. X 1941. *Zbornik NOR-a*, том I, књ.1, dok. br. 218. 535-536.

¹⁹ НМК, збирка архивалија: последње поруке талаца, инв. бр. 71; инв. бр. 218; инв. бр. 117; инв. бр. 118; инв. бр. 180; инв. бр. 1616; инв. бр. 1617.

²⁰ Bruno Betelhajm, Viktor Frankl, *Ubijanje duše*, ur. Ž. Trebješanin, Beograd, 2004, 66.

²¹ Летац: *Ванредно стање са преким судом, Краљево, 15. октобар 1941*, НМК, инв. бр. 86.

²² *Записник о испиту сведока* Ферида Азабагића пред среским повереништвом Земаљске комисије 16. марта 1945. АЈ, ф 110, ф 333/28-29. НМК, копије докумената.

У разумевању оновремених догађаја важна су и сведочанства настала на устаничким положајима, здружених партизанско-четничких јединица, нарочито када је документација која прати догађај великим делом једнострана и штура, немачке војне провенијенције.²³ Гласило НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“ 16. октобра, у дану највеће одмазде, извештава: „У самом граду ситуација за становништво постаје све тежа. У свом неизмерном страху од живља, Немци све више тероришу становништво. Већина мушкараца налази се затворена. Хитлеров страх од радништва неизмеран је. Око 1.400–1.500 краљевачких радника налази се већ дуже време затворено у једној фабрици.“²⁴ О рацији за Лагер, *Слобода или смрт*, 25. октобра 1941. наводи: „Из кућа су извођени очеви са три, два или јединцем сином и одвођени у логор Фабрике вагона, где је већ од заузећа Чачка затворено 1.600 радника фабрике авиона и вагона. Тога дана (16. октобра) поподне Немци су стрељали 1.000 радника и 700 грађана, међу којима је било жена и деце. Данас Краљево личи на мртав град. Од 16. ов. м. грађани су затворени у своје куће. Забрањено је кретање у двориштима. Ако би се неко трогодишње дете појавило у дворишту на капији, дивљи хуни пуцају на невину децу из митраљеза.“²⁵

Захваљујући слабостима бирократског система немачке Команде места, од рације се спасао део, махом имућнијих грађана. После борби у ноћи између 14. и 15. октобра, није било већих устаничких акција до 31. октобра, последњег напада на град тенковима, што је искључило могућност већих немачких губитака и настављања одмазде. У историјским околностима заједничке опсаде партизанских и одреда ЈВУО, устаника понетих успехом краткотрајног ослобођења Ужица и Чачка, координиране из заједничког командног штаба у Дракчићима, треба посматрати илузију о општенародном устанку. Наднет „над успоменама“, са потребном времен-

²³ *Zbornik NOR-a*, том XII, knj. 1, Dokumenti nemačkog Rajha 1941, dok. br. 220, VII, Beograd, 1973, 564–565. Према извештају начелника штаба (потп. Пемсел) опуномоћеног немачког команданта у Србији, од 1. новембра 1941, (извештај за октобар, када је устанак попримио највеће размере): „Већина четничких састава под вођством пуковника Драже Михајловића (5–10.000 људи) заузима према немачком Вермахту непријатељско држање и повезује се са комунистима... ступајући у северозападном углу Србије у отворене борбе... у долини Западне Мораве, око Чачка и Краљева, слањем два батаљона комунистима“

²⁴ *Новосици*, орган Штаба НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“, бр. 2, 16. октобар 1941, чланак „Српски фронт“, 3, Чачак, 16. октобар 1941.

²⁵ *Слобода или смрт*, бр. 3, 25. октобар 1941, 2.

ском дистанцом, Павле Јакшић, командант краљевачког партизанског одреда у борбама за Краљево 1941, потом на челу „IV краљевачког батаљона“, сматрајући нереалном одлуку за напад на немачку тврђаву – Краљево, мишљења је да би, без обзира на устаничке нападе, сходно нацистичкој идеологији, дошло до стрељања: „Половина српства изван раније Карађорђеве, тада Недићеве Србије, формиране 29. августа 1941. била стављена под геноцидни нож пре него што је показала било какав отпор окупаторско-квинслишкој власти.“²⁶ Крв цивилног становништва, потекла услед нацистичке идеологије конкретизоване наредбама с врха војне и управне власти Рајха и неуспех да ослободе Краљево, продубили су раскол између партизанско-равногорских устаника и утицали на повлачење са опсаде града.

Жртве ратног злочина у октобру 1941: извори и утврђивања података

Одмазду је преживела неколицина талаца, који су успели да се извуку испод лешева и побегну. Њихова сведочења су драгоцене мемоарске грађа. Краљево је постало град у црно завијених удовица и ратне сирочади. Многе породице су у октобарском стрељању изгубиле више својих чланова, попут Ћопића, који су као избеглице дошли из Босанске Костајнице (у табели). Лагерско гробље, првобитно обележено крстовима са уписаним именима стрељаних, постало је стециште људске туге, носталгије, сећања на ближње и колективне меморије. У уверењу да „сећање није само слаба трска на коју се не можемо ослонити“, како то истиче Јуда Бауер, неопходно је било призвати у помоћ и забележити бројна сведочења породица и савременика.²⁷ У подухвату баштињења међу осталима драгоцено је сећање на стрељаног Вујадина Пердува, које је оставила његова сестра Даница Смиљковић, рођена Пердун, а које је обогатило штуре биографске податке за Вујадина, рођеног у Бањој Луци 1913, машиновође стрељаног са својим колегама, радницима и службеницима железничког чвора у Краљеву, најбојнијим жртвама у октобарској трагедији.²⁸ Рукопис временске старице (годиште 1931), најмлађе од бројне деце српске породице из Бање Луке, сада у старачком дому у Панчеву, прилог је култури сећања, где се лично страдање сваке од жртава неминовно доживљава као породични губитак и

²⁶ Павле Јакшић, *Наг усјоменама*, I-II, Београд, 1990, 143; 158-160.

²⁷ Yehuda Bauer, *Rethinking the Holocaust*, Yale University, 2001, 150.

²⁸ НМК, Разговоре и бележење сећања Данице Смиљковић, рођене Пердун, током 2013/14, водила С. Крејаковић.

помера размере ратног злочина немачког Вермахта, дубље, у колективитет људских губитака. Својеврсна породична историја сажима страдања српског становништва у ратним злочинима – не само почињеним од немачке војске у Краљеву, већ и она у злогласној НДХ, где је усташки терор уништавао породичне животе и домове:

„Мој брат Вујадин Пердув, од оца Јована и мајке Цвијете рођене Варница, био је најстарији од једанаесторо деце, колико нас је било живих на почетку Другог светског рата. Основну школу и Нижу гимназију завршио је у Бањој Луци, а Средњу железничку школу у Загребу. По завршетку школовања распоређен је у Босански Нови, на дужност машиновође, где ради до доласка усташа на власт. Пред крај априла 1941. године премештен је у Огулин, где остаје до прве декаде маја исте године. Оженио се 6. октобра 1940. Адамић Драгицом, рођеном у Горици (Словенија), која је од своје четврте године, са породицом, живела у селу Слатини код Бање Луке. Усташе су га тражиле прво у Босанском Новом, а потом у Огулину. Ту га је колега железничар, Хрват по националности, упозорио на опасност од усташког погрома. Сигуран да ће бити ликвидан (заклан) ако га усташе ухвате, бежи и састаје се са супругом Драгицом, тада на крају седмог месеца трудноће. Кришом узима документацију о школовању и радну књижицу и преко Земуна, препливавши Дунав, успева да дође у Београд и пријави се Комесаријату као избеглица. Договорили су се да што пре пошаље документа за њено пресељење у Србију, као жени избеглице железничара. Преселила се крајем маја 1941. године, у Краљево. Породила се 2. јула 1941. године, родивши сина Милана. Упркос тешким ратним приликама, рођењем сина, радост и вера у будућност ушла је у њихов скромни дом. Нажалост, и радост и вера у заједничку будућност је трајала кратко. Вујадин је стрељан октобра 1941. године у масовном стрељању у Краљеву. За њим, у дубокој жалости, остала је супруга Драгица стара 22 године, са сином Миланом који је постао сироче са 102 дана живота.

Нажалост, вести брзо путују кроз простор и време, упркос даљини и рату. Тако су трагичне вести о масовном стрељању у Краљеву стигле у Бању Луку и у породицу која се још није сабрала због смрти сина и брата Милорада, рођеног 1915. кога су усташе убиле и бациле у Врбас, на дан Светог Илије (2. августа) 1941. Оба брата су погинула на празнике. Уз њега, у селу Дракулићи, усташе су убиле

три рођака из очеве породице. Огромна туга се сручила поново на породицу, посебно на мајку која се тада разболела и до смрти се није опоравила. Преселила се у вечност на дан Светог Пантелеја, 9. августа 1953. Тако је туга смењивала тугу, а рана из рата остајала отворена и изнова повређивана и кварила. Драгица се из Краљева преселила са сином у Лапово, где се придружила нашој старијој сестри и њеној породици који су такође били избеглице. У Бању Луку се вратила у јесен 1945. године. Никад се више није удавала.“

Са заједничком одредницом „стрелјани од стране немачке војне силе“, спискови настали *post factum*, хронолошки најближе октобарском злочину, у провенијенцији среске и окружне власти, представљају примарне историјске изворе, полазиште истраживања о цивилним жртвама на краљевачком подручју.²⁹ Спискови стрелјаних, састављени од 10. до 26. априла 1942. према наредби Окружног начелника у управама фабрика, установа, школа, обједињени су у Среском начелству, 28. маја 1942, сумарном евиденцијом страдалих житеља Жичког среза.³⁰ Наведени „Списак лица са територије Среза жичког која су изгинула за време комунистичких нереда“, датован 28. маја 1942, садржи поименичне податке о 1.965 особа страдалих на различите начине до краја 1941. године, међу којима и за 1.680 „стрелјаних у Лагери“.³¹ Податке о цивилним жртвама рата документовала је и послератна Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача.³² Списак жртава злочина у прилогу Одлуке о утврђивању злочина за мајора Ота Деша, команданта пука 717. дивизије и

²⁹ Наредба начелника округа краљевачког бр. 4353, од 24. марта 1942, НМК, Архива Окружног начелства, I-1037.

³⁰ НМК, Збирка архивалија: Спискови стрелјаних радника и службеника настали од 10. до 26. априла 1942. (према наредби Окружног начелства, бр. 4353, од 24. марта 1942), инв. бр. 89-109: Списак службеника ПТТ; Списак Среског суда; Списак Средње пољопривредне школе; Списак учитеља народних школа и школских надзорника из Краљева; неколико спискова Железничке радионице (ФВК) и Фабрике авиона; Списак Техничког одељења и одељења Финансијске контроле Среског начелства у Краљеву; Списак Железничке станице у Краљеву; Списак XIV секције за одржавање пруге; Списак припадника краљевачке Жандармеријске чете; Списак чланова Ватрогасне чете; Списак Шумско-индустријског предузећа Миљка Петровића; Спискови Државног тужилаштва и Окружног суда у Краљеву; Списак Жичког црквеног суда; Списак Шумске управе; Списак Железничке ложионице Краљево.

³¹ НМК, Збирка архивалија, инв. бр. 89.

друга документација званичног органа једне државе, били су основа за оптужницу ДФЈ пред Савезничким војним судом у Нирнбергу, током 1947.³² Важност у утврђивању идентитета цивилних жртава рата имају и матичне књиге умрлих Српске православне цркве (1933–1948), протоколи умрлих цркве у Краљеву – пароксијски спискови и матице рођених, венчаних и покојних Римокатоличког жупског уреда у Краљеву (1934–1946), који се чувају у матичној служби Града Краљева, доступни истраживачима.

Меморијализација краљевачке трагедије: од бројева до идентитета

Размере злочина, незапамћеног у дугој повести краљевачког подручја, биле су инспиративне да се изгради посебан однос према октобарској трагедији. Различити историјски извори који документују масовне одмазде, прикупљани у архивске фондове и музејске збирке, требало је да представљају „стопе чврстог тла“, референтне у историографији и научним истраживањима. Као меморијална баштина они садрже имена, трагове о пореклу, месту запослења, годишту – „обичних људи“, предуго осуђених на релативизацију злочина и анонимност „укупних бројева жртава“.

Међутим, документарни фрагменти ратне прошлости нису представљали оно што је одабрано, претворено у слику у јавном дискурсу и понављано у меморијалима. Оригинални спискови из 1942. које је сачувао општински службеник, у власништву су краљевачког Музеја од 1970. Ипак, њихова неуједначена обрада, без анализа и поређења, и поред доступности, утицали су на то да је поглед на масовну одмазду имао све карактеристике опште историографије, са местом за страдање цивила и њихова имена на маргинама тзв. „велике историје“ крупних војно-политичких догађаја и укупних бројева, у политичкој реторици. Бројеви које наводе спискови стрељаних нису сасвим прецизни, нити апсолутни, а понајмање – коначни. Иако историја не треба и не може да буде „преведена“ у квантификујућу друштвену науку, оваква методологија поузданија је од слободних процена и лицитирања, најчешће насталих с намером да се увек

³² Поред Државне Комисије ФНРЈ, постојало је шест земаљских (републичких), једна покрајинска (Војводина), две обласне (Косово и Метохија и Санџак), 65 окружних, 299 среских, 1210 општинских комисија, повереника. „Службени лист“, бр. 1/1945. У току 1946. укинута су све окружне, среске, градске и месне комисије, а у првој половини 1948. и Државна комисија ФНРЈ.

³³ АЈ, фонд бр. 110, ф. бр. 9278/148-58/82.

„коначан“ број исказује у складу са политичким и идеолошким убеђењима онога ко суди о прошлости: „О чему смо водили бесплодне дискусије лцитирајући од 2.000 до 6.000 стрељаних талаца, уместо да сачинимо њихов списак по имену и презимену како су то урадили Јевреји за своје жртве... Велики ратни злочин немачке војске, за оно време био је као да је бачена атомска бомба на Краљево. Данас се свет ужасава над злочиним терориста у Њујорку, а о злочину у Краљеву, који је пропорционално већи, мало се зна у свету“.³⁴ У понављаним матрицама о „стрељању пола житеља Краљева“, прокламовани бројеви варирали су од око 6.000 до 7.500, утврђујући се на подацима да је Краљево дочекало окупацију са 12.000 до 15.000 становника.³⁵

У контексту широког рејона надлежности 717. дивизије Вермахта у октобру 1941, учесник рата и послератне власти, аутор прве монографије о октобарској трагедији, где су стрељане његове две сестре – Никола Коча Јончић наводи: „У историографији је долазило до нетачности у третирању броја стрељаних у Краљеву и Крагујевцу и због тога што се није имало у виду да се подаци из операцијског дневника 717. дивизије, о стрељању 4.300 талаца за одмазду не односе само на Краљево или Крагујевац, већ да је у питању укупан, сумаран број, јер су батаљони 749. пука били распо-ређени у оба града и извршили стрељање и да је командант пука Ото Деш наредио оба стрељања; да су цифре за Краљево и Крагујевац, извора – операцијског дневника 717. дивизије, цитираног у Зборнику података НОР: за Краљево – 2.000, за Крагујевац – 2.300. Постоји претпоставка да су и у Краљеву и у Крагујевцу збирно узимане после рата ове цифре, као да се обе односе на свој град. После су даље повећане, понекад и произвољним проценама (лично ми је познато).“³⁶

³⁴ Венцеслав Глишић, Још једном о великом злочину у Краљеву, *Краљево октобра 1941*, Краљево, 2003, 222–223.

³⁵ Варирање бројева потврђују новински извештаји *Ибарских новостии*: „преко пет хиљада људи“ (1954, 1960), „преко 6000 грађана Краљева и осталих крајева наше земље“ (1953, 1954) „близу 7000 краљевачких жртава“ (1954), да би се крајем педесетих појавио број од „око 7 хиљада људи, жена, ђака и деце“ (1956, 1957, 1958), до најзад, „преко 7500 родољуба“ (1959). Број од 6000 стрељаних се усталио у медијима после 1960. уз изузетке када се додају речи *око, преко или више од* (1961, 1963, 1965, 1970, 1982, 1984, 1985.) којима се тај број релативизује. Наведено према: Љубодраг П. Ристић, Обележавање годишњице стрељања у Краљеву 1941. године (1946–2000). Зборник радова: *Краљево октобра 1941*, Краљево, 2003, 245–246.

³⁶ Коча Јончић, Рецензија рукописа Мирослава Стаменовића: *Стрељање октобра 1941. године* – у светлу материјалних доказа сачуваних у Народном му-

Од бројева се мора поћи да би се жртвама поново вратио идентитет. Оно што је сачувано у музејским збиркама – опредељеним, наративним и писаним изворима, поставља пред меморијализацијом дилему: хоћемо ли се сећати свих жртава појединачно или свих појединачних жртава заједнички. На трагу Броделовог размишљања да у историјским збивањима „нису најаутентичнији они учесници који праве буку“, да поред њих, „постоје други учесници који се не чују”,³⁷ анализе и поређења извора, имало је за циљ персонализацију жртава.³⁸ На индивидуалном принципу, утврђени су поименични подаци за 2.194 лагерске жртве, међу 2.255 укупно страдалих цивила у октобру 1941. на краљевачком подручју.³⁹ Међу лагерским жртвама најмање 1.338 особа, за које су у изворима убележени подаци о годишту, стрељани су у најплодотворнијем животном и радном добу – старости између 25 и 45 година, док 4,7 процената жртава још нису биле пунолетне. Ово потврђује сведочење Ферида Азабагића, тумача Општине и немачке Команде места: „Познато ми је тачно да су сем радника и других грађана – мушкараца стрељане и жене као и деца, која су као шегрти били запослени по фабрикама на изучавању заната, стари од 14, 15 и 16 година.”⁴⁰

Према изворним подацима, 21% лагерских жртава било је запослено у Фабрици авиона. Важност Краљево као железничког чвора условила је највећи број стрељаних, готово 31% међу железничким радницима и службеницима (станица, Ложионица, Железничка радионица – будућа Фабрика вагона Краљево). Оваква структура сагледава се и у подацима о стрељаним таоцима пореклом из Бање Луке, Приједора, односно из места дуж Уне (табеларни приказ). Поред стручних радника, службеника и шегрта, стрељани су и судије, професори, земљорадници, ученици, бербери, домаћице, трговци, кафеџије, свирачи – махом Роми... Кроз модел базе података утврђивале су се чињенице о различитом пореклу стрељаних талаца, претежно Срба, али и Словенаца, Руса...

зеју у Краљеву, Београд, 30. маја 1987. (Документација НМК).

³⁷ Фернан Бродел, *Сјиси о историји*, Београд 1992, 22.

³⁸ Народни музеј Краљево, Историјско одељење, База податка за жртве Другог светског рата на краљевачком подручју (аутор: Силвија Крејаковић).

³⁹ Силвија Крејаковић, *Идентификација жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941*, Београд, МЖГ, 2013.

⁴⁰ Из *Записника о испити сведока* Ферида Азабагића пред среским поверљивом Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора, 16. марта 1945, НМК, збирка архивалија, инв. бр. 63.

Уместо закључка: Други светски рат као несавладана прошлост

Седам деценија касније, чини се да је Други светски рат још увек несавладана прошлост, када су у питању врсте ратних злочина, појачано дебатама у перцепцији *јеноцида* спрам последњих сукоба у распаду Југославије, али и суочавања са одговорношћу Вермахта за ратне злочине почињене у Србији.⁴¹ Ехо индивидуалних траума преживелих и сведочења, документарна грађа, фотографије о ратним злочинима, стога још одзвањају у постратним генерацијама, у домаћој, али и у немачкој јавности и отварају нова полемичка попришта.⁴² Како је политичким елитама у некадашњим југословенским републикама, у признању државности (некад екстремних фашистичких творевина), било неопходно да задрже декларативно државно меморисање антифашизма, отворен је простор за ревидирање историје Другог светског рата у правцу национализовања антифашизама и потискивање његове универзалне основе.⁴³ У том духу настали су покушаји изједначавања улога хрватске власти у НДХ са владом генерала Милана Недића, усташа са војним формацијама у Србији, превасходно ЈВуО, релативизације жртава ратних злочина.

Напоследку, следећи размишљања књижевника Ивана Ивањија, заточеника Аушвица и Бухенвалда, да су сећања и наративи „жртава“ ипак забележени, а да не знамо шта мисле и кажу „целати“ јер: „Они вероватно не читају наше књиге, не посећују наше изложбе, не застају пред нашим споменицима. Е па њима у инат ваљда треба да учинимо оно мало што можемо – да понудимо своје сећање... Ваљда смо то дужни нашим покојницима.“⁴⁴

⁴¹ Walter Manoschek, „Serbien ist judenfrei“ — *Militarische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*, R. Oldenbourg Verlag Munchen, 1993.

⁴² Краљево октобра 1941 – казивања преживелих, Краљево, ур: Радивој Јоветић, Владимир Бережнов. Издавач: Општински одбор ССРНС, Краљево, 1966.

⁴³ Тодор Кулић, Анти-антифашизам, *Годишњак за друштвену историју* 1-3, Београд, 2005, 171-185.

⁴⁴ Ivan Ivanji, Моћ сећања и немоћ речи, у: *Podsećanje na zločine. Rasprava o genocidu i ubistvu naroda*, Platoneum i Savez jevrejskih opština, Novi Sad – Beograd, 2001, 30.

*Табеларни приказ: Стрељани у лагеру у Краљеву 15-20. октобра 1941.
пореком са подручја које гравитира Доњој Градини:*

Ред. број	Презиме и име	Год. рођења	Место рођења	Занимање	Место запослења
1	Бакић Мирко	1915.	Бистрица, Бос. Градишка	Каплар	Жандармер ијска чета
2	Бановић Душан	1898.	Приједор	Млински радник	
3	Борић Јован	1898.	Бос. Крупа	Машиновођа	Жел. станица
4.	Борић Остоја	1900.	Бос. Крупа	Жел. контролор	Жел. станица
5.	Бугариновић (Танасија) Петар	1908.	Бос. Кобаш, Србац	Чинovníк	Жел. радионица (ФВК)
6.	Војиновић Миле	1905.	Бос. Петровац	Машиновођа	Жел. станица
7.	Војновић (Ђорђа) Остоја	1912.	Бања Лука	Радник	Фабрика авиона
8.	Вујичић (Сава) Владимир	1911.	Бос. Градишка	Бравар	Жел. радионица (ФВК)
9.	Драгишић Илија	1872.	Бос. Петровац	пензионер	
10.	Ђумић Илија	1916.	Бања Лука	Столар	Фабрика авиона
11.	Зећ Михајло	1913.	Бања Лука	Ковач	Жел. ложионица
12.	Зорић Душан	-	Бос. Крупа	непознато	непознато
13.	Кајкут Сима	1912.	Бања Лука	Авио-механичар	Фабрика авиона
14.	Карановић (Милана) Ђоко	1907.	Гудавац, Бос. Крупа	непознато	непознато
15.	Касабашић Остоја	1904.	Бања Лука	Кондуктер	Жел. станица
16.	Кончар Никола	1912.	Приједор	Машиновођа	Жел. ложионица

17.	Костић Богољуб	1911.	Бос. Дубица	Бравар	Фабрика авиона
18.	Костић Бранко	1914.	Бос. Дубица	Бравар	Фабрика авиона
19.	Костић Милан	-	Бос. Дубица	непознато	непознато
20.	Коцка Феликс	1908.	Бос. Кобаш, Србац	Зидар	Жел. радионица (ФВК)
21.	Лукач Душан	1915.	Бос. Градишка	Кочничар	Жел. станица
22.	Лукач (Пера) Љубомир	1905.	Отока, Бос. Крупа	Служитељ	Жички црквени Суд
23.	Мајсторовић Јован	-	Бос. Петровац	непознато	непознато
24.	Милетић Светозар	1912.	Бос. Крупа	Ковач	Жел. радионица (ФВК)
25.	Милошевић Милан	1914.	Бања Лука	Радник	Жел. ложионица
26.	Николић (Данила) Гојко	1924.	Бос. Крупа	Ученик	
27.	Радаковић (Николе) Гавра	1909.	Бос. Грахово	Ковач	Жел. радионица (ФВК)
28.	Пердун (Јована) Вујадин	1913.	Бања Лука	Машиновођа	Жел. станица
29.	Плавшић Војислав	1907.	Бања Лука	Каплар	Жандармер ијска чета
30.	Ранковић Живан	1919.	Бос. Петровац	Радник	Жел. радионица (ФВК)
31.	Сердар Марко	1910.	Бос. Крупа	Машиновођа	Жел. ложионица
32.	Соколовић (Љубомира) Војислав	1914.	Бос. Петровац	Бравар	Жел. радионица (ФВК)
33.	Чубриловић Лазар	1907.	Бања Лука	Ложач	Жел. ложионица

34.	Ћопић (Сима) Витомир	1916.	Бос. Костајница	непознато	непознато
35.	Ћопић (Сима) Коста	1912.	Бос. Костајница	Бравар	Фабрика авиона
36.	Ћопић (Давида) Сима	1880.	Бос. Костајница	непознато	непознато
37.	Ћулибрк Милош	1906.	Бос. Петровац	Машиновођа	Жел. ложионица

Извори и литература

Извори:

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Vojnoistorijski institut JNA Beograd, том I, књ. 2, 1949; том VI, књ. 1, 1952.

Народни музеј Краљево, Историјска збирка: *Реалије и меморијални предмети (1941-1944); Предмети стрељаних ђалаца 1941; Архивалије; Плакати, леци (1941-1944);*

Град Краљево, Одељење матичне службе: *Пројоколи умрлих Српске православне цркве (1941-1945); Маџице ђокојних Римокаџоличкој жујској уреда Цркве Св. Миховила у Краљеву (1933-1948).*

Периодика:

Новосџи – орган Штаба НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“, Чачак, 16. октобар 1941, бр. 2.

Слобода или смрџи, бр. 3, 25. октобар 1941, 2.

Ново време (Београд, година I, 27. јул 1941. бр. 71; год. II, 18. фебруар 1942, бр. 245)

Литература:

Albvaš, Moris (1999). Kolektivno i istorijsko pamćenje, *Reč*, br. 56/2, Beograd, 63-82.

Асман, Алаида (2002). *Рад на националном памћењу, Кратка историја немачке идеје образовања*, Београд.

Bauer, Yehuda (2001). *Rethinking the Holocaust*, Yalle University.

- Betelhajm Bruno, Frankl Viktor (2004). *Ubijanje duše*, Beograd.
- Бишевац, Благомир (2003). Архивска грађа о догађајима октобра 1941, Зборник радова: *Краљево октобра 1941*, Краљево: ИАК, НМК, 229-241.
- Бркић, Станиша (2007). *Име и број – Крајљевачка историја*, Крагујевац.
- Виријевић, Владан (2006). *Краљево, њаг у Србији (1918-1941)*, Краљево.
- Глишић, Венцеслав (1970). *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*. Београд: Институт за историју радничког покрета Србије.
- Глишић, Венцеслав (2003). Још једном о великом злочину у Краљеву 1941. Зборник радова: *Краљево октобра 1941*, Краљево: ИАК, НМК, 221-229.
- Говедарица, Добривоје (1977). *Железничари Краљева – радници, револуционари, историје*, Краљево.
- Димић, Љубодраг (1994). Историографија и идеологија – југословенско искуство 1945-1955. Годишњак за друштвену историју, год. I, св. I. Београд: Филозофски факултет, 35-54.
- Драшковић, Драган (2009). Немачка војска поново прелази преко нас Срба. Краљевачки октобар 1941. Зборник радова: *Краљево октобра 1941*, Краљево: ИАК, НМК, 111-139.
- Драшковић, Драган и Крејаковић, Силвија (2011). Каталог изложбе: *Ошмена – краљевачки октобар 1941*. НМК
- Жутић, Никола (2004). *Авиоиндустрија и ваздухопловство у Краљевини Југославији 1918-1945*, Београд.
- Ivanji, Ivan, (2001). Моћ сећања и немоћ речи, Zbornik radova: *Podsećanje na zločine: rasprava o genocidu i ubistvu naroda*, Platoneum i Savez jevrejskih opština, Novi Sad – Beograd, 1-31.
- Јоветић, Раде (1999) Масовно стрељање у Краљеву у октобру 1941, *Југословенски историјски часопис*, бр. 1-2, Београд.
- Јончић, Коча (1971). *Краљевачки октобар 1941*. Београд: Економска политика и КПЗ.
- Краљево октобра 1941 – казивања преживелих*, издавач: Општински одбор ССРНС, ур. Р. Јоветић и В. Бережнов, Краљево 1966.
- Кољанин, Милан (2005). Немачка окупациона политика и геноцид над Јеврејима у Србији. Зборник радова: *Геноцид у XX веку на њословенима југословенских земаља*. Београд: МЖГ, 110-133.
- Крејаковић, Силвија (2003). Избеглице у Краљеву (1941-1944). Зборник радова: *Краљево октобра 1941*. Краљево: ИАК, НМК, 69-85.

- Крејаковић, Силвија (2005). У спомен на жртве немачког злочина у Краљеву. Процес писаног и електронског памћења, Зборник радова: *Прилози истраживању злочина јеноцида и ратних злочина*, Београд: МЖГ, 249–283.
- Крејаковић, Силвија (2013). *Идентификација жртва стрељаних у Краљеву октобра 1941*, Београд: Музеј жртва геноцида
- Крејаковић, Силвија и Новчић, Сузана (2015). Каталог изложбе: *Култура сећања – Ко не памти изнова пројивљава*. НМК
- Манојловић-Пинтар, Олга (2007). Смрт и култура сећања. Зборник радова: *Приватни животи код Срба у XX веку*. Београд: Клио, 897–908.
- Manoschek, Walter (1993). „Serbien ist judenfrei“ — *Militarische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*, R. Oldenbourg Verlag Munchen.
- Матијевић, Милан (2006). *Краљево их није заборавило*, Краљево.
- Милошевић, Д. Слободан (1981). *Избеглице и пресељеници на територији окупиране Југославије (1941–1945)*. Београд: Институт за савремену историју.
- Петрановић, Бранко (1992). *Србија у II светском рату (1939–1945)*. Београд: Војно-издавачки и новински центар.
- Ристић, Љубодраг (2003). Обележавање годишњице стрељања у Краљеву 1941. године, компаративно истраживање извештаја у јавним гласилима „Политика“ и „Ибарске новости“. Зборник радова: *Краљево октобра 1941*, Краљево: НМК, ИАК, 241–276.
- Ристић, Радомир (2003), Место стрељања и покопавања талаца у Краљеву, Зборник радова: *Краљево октобра 1941*, Краљево: НМК, ИАК, 179–196.
- Ристовић, Милан (2008). Прогоњени и њихови саучесници: солидарност и помоћ Јеврејима у Србији, (Зборник радова с научног скупа, *Yad Vashem*, 15–20. јуна 2006). *Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста*. Београд: МЖГ, 169–209.
- Симић, Михаило (1983). *Краљево октобра 1941: сведочења и сећања*. Београд: СКЗ.
- Станковић, Ђорђе (2006). Српски медијски мартиријум, *Историја и сећање – ситуације историјске свесности*, Београд: Институт за новију историју Србије, 112–140.

Silvija Krejaković**Kraljevo, October 1941: the Victims of the
Mass Retaliation who originated from the area
gravitating towards Donja Gradina**

This paper discusses the mass retaliation against the civilian population of Kraljevo (Serbia) in October 1941, which was one of the greatest crimes of the Second World War, committed by the German army, the Wehrmacht. The causes (stipulated in commands issued by the top of the occupation forces in Serbia), the course of the raid and the executions in a town surrounded by the rebels, are also discussed. The paper stresses the proportions of personal and family losses, the ordeals of the civilians, the hostages of various backgrounds, trades and ages, among whom there were those coming from the areas of Kozara and Potkozarje, i.e. the areas gravitating around the river Una. This attempt to establish the identities of hostages executed in Kraljevo in October 1941, is based on both authentic historical sources as well as family narratives.

Страдање Јевреја у Приједору 1941/1942.

Ведрана Адамовић

УДК 341.485(=214.58)(497.13)"1941/1942"

Виши кустос, историчар;
Музеј Козаре у Приједору;
vadamovic@yahoo.com

Апстракт: Данас у Приједору не живи ни једна јеврејска породица. Јеврејско питање у Приједору ријешено је након офанзиве на Козари („Операција западна Босна“) у периоду јун-август 1942. године. Због самог положаја града и партизанске блокаде у којој се налазио, Јевреји нису били одмах депортовани. У Илинданском покољу 1941. године остали су поштеђени, јер су били таоци генерала Румлера. Сву јеврејску имовину одмах су преузели повјереници НДХ, с циљем уништења економских позиција Јевреја. Прво ослобођење града, 16. маја 1942, дочекали су затворени у двије јеврејске куће. Након офанзиве, сви преостали приједорски Јевреји су похапшени и депортовани у логоре у окружењу. Знатан дио њих завршио је у редовима НОП-а. Према извјештају Жупске редарствене области од 5. септембра 1942. године, на подручју Велике жупе Сана и Лука, нема више Јевреја.

Кључне ријечи: НДХ, приједорске јеврејске породице, страдање Јевреја у Приједору 1941/42, Илиндански покољ, офанзива на Козари, јеврејско питање, Државно равнатељство за господарствену понову.

У Приједору је до Другог свјетског рата живјело 57 Јевреја са женама и дјецом.¹ Они у граду нису имали синагогу, нити јеврејску оп-

¹ Аврам Пинто, *Јевреји Сарајева и БиХ*, Сарајево, 1987, 174 (види литературу за оригиналне библиографске податке); Јован Мирковић, „Жртве рата 1941-1945. са подручја Козаре“, у: *Злочини геноцида НДХ на Козари и Поткозарју у Другом свјетском рату*, Мраковица-Козара, 19. мај 2012, Бања Лука, 2014, 23. „Према попису 1931. Јевреја је било укупно у посматраном простору (простор Козаре, прим. В.А.) 482: Бања Лука 368, Босанска Градишка 46, Босанска Дубица 7, Босански Нови 12 и Приједор 49“; Архив РС, БУВБ, 9, 23, 1939-1940, I-23/4. Срез: Приједор, Становништво 31. 12. 1939. По овим статистичким подацима било је 1939. године у Срезу Приједор 58,

штину, већ зграду подешену за вршење вјерских обреда. По статуту припадали су сусједној јеврејској општини Бањалука. Никада „Јевреји у овоме граду нису били заступљени у великом броју јер су били у блиским родбинским везама са Јеврејима Бањалуке, Бихаћа и Санског Моста, тако да се понекад, у пазарне дане, због великог промета стварао утисак да се увелико 'размахао јеврејски живот' у Приједору.“² Јеврејско гробље у Приједору налази се у насељу Урије.³ Први досељени Јевреј у Приједору био је Јаков (Јакоб) Меворах,⁴ поријеклом из Бео-

---

а у самом граду Приједору 57 Јевреја.

² Јаков Данон, Верица М. Стошић, *Мемоари на холокаусту Јевреја Крајине*, Бањалука, 2010, 109.

³ Гробље је у прилично запушеном стању, последњи укопи обављени су 1994. и 2000. године, Вера Кишицки Крнета и њен супруг Лазо Крнета. На Јеврејском гробљу налази се масовна гробница убијених Срба у данима Илинданског покоља. Записано је да су „на овом мјесту сахрањене 833 жртве усташког геноцида“страдале у периоду 31. јула 1. и 2. августа 1941. године.

⁴ Многобројну породицу Јакова и Росе (негдје и Розе, прим. В.А) Мицике рођ. Вајлер (1874) Меворах чинили су: синови, Израел зв. Јакица (1894), Шандор, који је био слијеп, ожењен Лином, Саламон (1894) (негдје и Саломон, прим. В.А), ожењен Ирмом (1901), Јозеф (1908), ожењен Бланком (1902) и Исидор, кћери Финка (1907) удата Финци и Мирјам зв. Мира (1911), те унучад Јакоб (1925), Гидеон (1925), Давид (1927), Рубен (1927) и Рахела; Јаков Данон, Верица М. Стошић, н. д. 388-391. „Јаков Меворах... трговац из Приједора, вјере израелске, стаса високог, лица облог, косе просиједе, очију смеђих, нос правилног и уста неравних, носи подрезани просиједи брк... Роса Мицика Меворах... одлуком Среског суда у Приједору, број Р-680/47 од 10. септембра 1947, утврђено је да је Роза Меворах рођ. Вајлер из Приједора отјерана у логор Стара Градишка 28. августа 1942... Мирјам Меворах, похађала је Гимназију у Приједору 1922-1926... Финика - Фадил Меворах... на попису затвореника „Црне куће“ у Бањалуци налази се Финика Фадил Меворах... затворена 14. липња неутврђене године (1942)... Саломон Меворах, трговац у Гајевој улици 4. На свечаности поводом прекида пакта Југославије са Њемачком, одржаној у Приједору марта 1941, плаћао је народу вино и пиво... ухапшен је 6. јула 1942. од њемачке војске у околини Божића, срез Приједор... У затвор спроведен 9. јула као њемачки затвореник... убиле га усташе 1943. у логору Јасеновац... [Према списку Жупске редарствене области 2. августа 1942, рано ујутру стрељани су Саломон и Финика Меворах из Приједора (прим. В.А.)] Ирма Меворах, супруга Саломона... заједно са супругом Саломоном ухапшена је 6. јула 1942. од њемачке војске у околини Божића и... спроведена 9. јула 1942. као њемачки затвореник... Гидеон Меворах... похађао је Државну реалну гимназију у времену 1936-1941... Јозеф - Јосип - Јусуф, председавао је првом састанку делегата

града, који 1884. региструје трговачко предузеће „Јакоб Меворах“ у Бањалуци, а јула 1890. и подружницу у Приједору. Након тога, 27. децембра 1896. сједиште фирме се пресељава у Приједор, у бившу Гајеву улицу.⁵ Од 20. фебруара 1920. отворио је Трговачко друштво „Јакоб Меворах и син“. Ова породица уживала је велики ауторитет и била је велика подршка свим јеврејским породицама, које након анексије 1908. почињу знатније да насељавају подручје Приједора. Стари Јаков Меворах, због угледа који је уживао код Јевреја у Приједору, добија звање рабина и хазана. Његова кућа била је практично и општина и синагога, а налазила се у тадашњој Улици краља Петра бр. 10. Поред Мевораха, у граду и околини су живјеле или привремено боравиле и

*Трговачки објект
породице Штерн у
центру Приједора;
1930-е године.*

спортских клубова Врбаске бановине, одржаном у Приједору 17. јуна 1930... на списку је евидентиран Јозеф Меворах, стар 35 година, који је са три члана породице одбјегао, а остали чланови породице су у логору... Јакоб Меворах... похађао је ДРГ у Приједору 1935-1941... Укопан је 9. августа 2004. на гробљу Мирогој у Загребу... Давид Меворах... похађао ДРГ у Приједору 1938-1941... убили га усташе 1942. у логору Стара Градишка... Рубен Меворах... похађао и завршио ДРГ у Приједору 1937-1941". Аврам Пинто, *Јевреји Сарајева и БиХ*, Сарајево, 1987, 175. „Друга два сина били су активни у спорту. Јозеф у Спортском друштву Славија, гдје је основао и водио Хазенски женски клуб, а Шандор у Ногометном клубу Грађански.“

⁵ Јаков Данон, Верица М. Стошић, н. д. 388. „Дана 20. фебруара 1920. отворио је трговачко друштво 'Јакоб Меворах и син'. Поред њега, чланови Друштва били су и његови синови Израел, Шандор, Саломон и Јозеф.“

друге јеврејске породице: Штерн,⁶ Леви,⁷ Кабиљо,⁸ Хиршман,⁹ Грос,¹⁰ Хофман, Бергер,¹¹ Ерлих,¹² Флихер,¹³ Финци,¹⁴ Кавезон,¹⁵ Милер, Пинто,¹⁶ Папо,¹⁷ Пољокан,¹⁸ Шифер,¹⁹ Шмуцер,²⁰ Вајлер²¹ и друге. Активно су учествовали у раду мјесних културних, спортских и добротворних друштава. Упамћен је остао гест и храброст Јакова Мевораха, када је на жељезничкој станици у Приједору, приликом спровођења у затвор, дочекао познатог писца и националног борца, Петра Кочића, и дао му

⁶ Породица Даниела Штерна (1869): супруга Буказа (1879), синови: Давид (1915), Оскар (1904) са супругом Илонком (1915) и сином Данком (1939) и Јаков (1908), кћи: Рашела (1905); исто, 568-570. „Буказа Штерн... убиле је усташе 1943. у логору Јасеновац... Оскар Штерн... заједно са супругом Илонком ухапшен је од њемачке војске 6. јула 1942. код Паланчишта, Срез Приједор, од 9. јула 1942. као њемачки заробљеник био је затворен у 'Црној кући', у логор интерниран 7. августа 1942... Срески суд у Приједору... покренуо је 14. јануара 1947. поступак проглашења мртвим Оскара, Илонке и Данијела Штерна. Оскар и његова супруга Илонка Штерн одведени су јуна 1942. у Јасеновац, а Данијел Штерн августа 1942. у логор Стара Градишка... Оскар Штерн, син Данијела, рођен 1904. у Приједору... убиле га усташе 1943. у логору Јасеновац... Илонка Штерн, рођ. Ласло... ухапшена је од њемачке војске 6. јула 1942. код Паланчишта, Срез Приједор... у затвор 'Црна кућа' доведена је као њемачки затвореник 9. јула 1942. У логор је интернирана 6. августа 1942... убиле је усташе 1943. у логору Јасеновац... Данијел Данко Штерн, убиле га усташе 1942. у логору Стара Градишка... Рашела Штерн, убиле је усташе 1943. у логору Јасеновац... Јаков Штерн (1908-?) завршио седми разред бањалучке гимназије 1927. године... Давид Штерн (1915-?)... завршио Нижу гимназију у Приједору 1926-1930.“

⁷ Породица Леви: Исак Леви и Луна, Хаим Леви (1906), Шабетај (1872) и Рифка Леви (1909) и њихов син Мориц (1918), те Јозеф Леви (1909); исто, 368-376. „Рифка Леви, кћерка Шабатаја Левија, трговца у Приједору, похађала Нижу гимназију 1922-1925... Мориц Леви, син Шабатаја и Бланке Леви из Приједора, Нижу гимназију завршио је у Приједору 1928-1932... познат је још из времена Југославије као велики комуниста и финансирао је школовање сиромашних младића муслимана само да би их везао за комунизам... Елиезер Леви (1870. или 1875) син Задика Левија, рођен у Приједору, убиле га усташе 1942. у логору Јасеновац... Матилда Леви (1909-?), кћерка Елиезера... похађала и завршила Нижу гимназију у Приједору 1923-1926... Рахела - Роза Леви (1912-?), кћерка Елиезера, похађала је Нижу гимназију у Приједору 1924-1926... Луна Леви (1892-?), жена Моше Левија... из Травника са пребивалиштем у Приједору затворена 14. липња, највјероватније 1942. године... Рена Леви (1916-?), кћерка Моше и Луне Леви... похађала је Нижу гимназију у Приједору школске 1928-29... Регина Леви, удата Браун

новца, дувана и хране. Многи Јевреји из БиХ су похађали приједорску Гимназију и због тога кратко боравили у граду.²²

Успостављањем НДХ први су страдали јеврејски храмови и гробља. Законска одредба о расној припадности од 30. априла 1941. „обавезивала је грађане да доказују аријевско поријекло, што се чинило крсним или вјенчаним листом предака из првог и другог кољена, а код чланова исламске вјерске заједнице уважаван је исказ двојице свједока. Јеврејима су сматрани и они који нису били Јевреји али им је

(1904-?), приватница из Приједора... послје Другог свјетског рата живјела у Палестини... Бланка Леви (1885-?), приватница из Приједора... Мориц Леви (1917-?)... у попису породица које имају чланова одбјеглих у партизане сачињеног 26. фебруара 1943. од стране Котарске области у Приједору... евидентиран је Мориц Леви, 26 година, који је са четири члана породице одбјегао, а отац му је у логору.“

⁸ Јаков Данон, Верица М. Стошић, н. д. 296-299. „Давид Кабиљо, трговац из Приједора, 14. марта 1924. године у Окружном суду Бањалука регистровао трговину мјешовитом робом са сједиштем у Приједору... ухапшен је 6. јула 1942. од њемачке војске код Паланчишта... Частео је народ на свечаности поводом прекида пакта Југославије са Њемачком... Ухапшен 6. јула 1942. од њемачке војске код Паланчишта, Срез Приједор, одатле је 7. августа 1942. упућен у логор. Породицу Кабљо чинили су: Давидова жена Бланка, рођ. Атијас (1892), од 25. јуна 1942. налазила се у затвору 'Црна кућа' у Бањалуци одакле је 7. августа упућена у логор, убије је усташе 1943. у логору Стара Градишка, кћерке: Сарина... (1912), матурирала на Реалној гимназији у Бањалуци 1931; Дебора (1915), положила виши течајни испит на Реалној гимназији у Бањалуци 1934; Рифка (1921)... завршила Државну реалну гимназију у Приједору, синови: Јосип - Јосиф (1913)... завршио Нижу гимназију у Приједору, до 1933. био је играч Спортског клуба 'Грађански' у Приједору, а потом играч Спортског клуба 'Славија' у Приједору; Самуел (1922)... похађао Државну реалну гимназију у Приједору (I-VIII); те Јозефова супруга Рена (1905)... од 25. јуна 1942. била је затворена у затвор 'Црна кућа'... одатле је од 7. августа била упућена у логор.“

⁹ Један од најстаријих апотекара у Босни и Херцеговини, Лујо (Филипа) Хиршман, дипломирао у Загребу 1885. године. Писаћа машина Ремингтон, коју је имао, завршила је у котарској испостави Козарац. Обје његове кћерке, Габријела (1911) и Катица - Мејрема (1913), завршиле су Нижу гимназију у Приједору.

¹⁰ Исто, Адолф Грос (1885-?), син Карла, намјештеника Рударске управе у Приједору.

¹¹ Аврам Пинто, н. д. 174. „Арнолд Бергер, директор пилане у Козарцу“; Са њим је живјела и кћерка, Вера Бергер, тада ученица Гимназије.

брачни друг био Јеврејин.²³ Противјеврејске мјере и начин њиховог спровођења могу се сврстати у три групе: а) мјере за економско уништење Јевреја укључујући и пљачку, као и уништење јеврејских културних и историјских вриједности, б) мјере за психичко уништење Јевреја, в) мјере за физичко уништење Јевреја.²⁴ Услиједиле су и бројне друге забране прописане кроз законске одредбе:²⁵ забрана склапања брака са Јеврејима, забрана истицања неаријевских застава и ознака, забрана посјете јавних локала, приредби и забава уз ограничено кретање и

¹² Исто, 217. „Шандор Ерлих, према записнику Среске области Приједор од 6. августа 1941, затворена је и запечаћена радња мјешовитом робом Шандора Ерлиха ('Штерн и синови')... одбјегао у шуму... њемачка војска ухапсила га је заједно са Реном Ерлих 6. јула 1942. код Паланчишта, Срез Приједор... 7. августа упућен у логор... Рена Ерлих, одбјегла у партизане. Њемачка војска ухапсила ју је заједно са Шандором Ерлихом 6. јула 1942. код Паланчишта, Срез Приједор... Лео Ерлих (1930-?), син Александра Ерлиха, трговачког помоћника из Приједора, ишао је у први разред приједорске Гимназије и становао код оца.“

¹³ Аврам Пинто, н. д. 174. Михаел Флихер из Сарајева, чиновник „Шипада“.

¹⁴ На спомен-плочи погинулим ђацима и професорима у току НОБ-а, у гимназијском холу, налази се име Давида А. Финција, ученика гимназије. Породица Финци живјела је на Уријама.

¹⁵ Јаков Данон, Верица М. Стошић, н. д. 308. „Мошо Кавезон... одведен је 24. јуна 1941. у логор Босански Петровац, а затим пребачен у Приједор. Маја 1942. на Козари ступио у НОВ, након чега су му Нијемци убили супругу и дијете. Супруга Рифка (1910-1942), кћерка Луцица (1940-1942), убијене су у Бањалуци 15. јула 1942“; Са њима у Приједору кратко је боравио Моско Кавезон (1909), до депортације на оток Раб, те Леон Кавезон (1924) са братом Саломоном Монијем Кавезоном, који су упућени на радну обавезу у Цазин, да би већ 2. септембра ступили у НОВ.

¹⁶ Исто, 446. „Аврам Пинто, постављен је 9. децембра 1929. за суплента Државне ниже гимназије у Приједору. Предавао је историју и земљопис ученицима од првог до четвртог разреда, све до 1935.“

¹⁷ Приједорска гимназија 1921-1981, Приједор, 1981, 268. Исак Папо, 1937-1940. био је запослен као професор у Гимназији.

¹⁸ Исто, 472. „Сало(а)мон Мони Пољокан (1904), стар 38 година, судија Среског суда, са боравиштем у Козарцу... као грађанско лице убиле га усташе 1943. на непознатом мјесту.“

¹⁹ Исто, 534. „Др Мозес Шифер (1868), срески надљечник у Приједору...“ Аврам Пинто, н. д. 173. „Др Мозес Шифер, рођен 1859, медицину завршио у Бечу 1893.“

²⁰ Исто, 537-538. „Карло Шмуцер (1875-?)... са братом Лудвигом у Козарцу је подигао пилану у којој је резано четинарско и липово дрво, Олга Шмуцер

ношење „жидовске ознаке“.²⁶ Ванредна законска одредба и заповијед Анте Павелића од 26. јуна 1941. године запечатили је судбину Јевреја на простору НДХ: „Будући Жидови шире лажне вијести у сврху узнемиравања пучанства, те својим познатим спекулативним начинима сметају и отежавају опскрбу пучанства, то се колективно сматрају за то одговорним, и према томе ће се против њих поступати и спремати их поврх

(1885-?) домаћица, супруга Карла Шмуцера, Карло (1910-?), син, ђак, Мици (1905- ?) кћерка, ђак, Лудвиг (1877- 1958), брат Карла, године 1914. у Козарцу је отворио творницу за производњу дрвета, Лизабета - Елза (1890- ?), супруга посједника Лудвига Шмуцера.“

²¹ Исто, 589. „Лујо Вајлер (1910-?), син Морица, 1920/21. уписао се у први разред Ниже гимназије у Приједору.“

²² Позната су имена: Саламона Кабиља из Бихаћа, Изидора Циндоре из Сарајева, Леона Кавезона из Бихаћа, Хаима Пинта из Зенице, ученика приједорске гимназије, који су становали код проф. Аврама Пинта.

²³ Милан Вукмановић, „Нека питања о образовању и дјеловању Усташког стожера и Повјереништва за Врбаску бановину у Бањалуци од априла до августа 1941. године“, I-IV, у: *Усташки стожер за Босанску Крајину, Сјудница Милана Вукмановића и избор из њега*, приредили Верица М. Стошић и Владан Вуклиш, Бањалука, 2017, 130.

²⁴ Ели Таубер, *Холокауст у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 2014, 88.

²⁵ Јован Мирковић, н. д. 20. „У прва три мјесеца постојања НДХ, донијети су међу осталима: Законска одредба за одбрану народа и државе (17.4), Законска одредба о забрани ћирилице (25.4), Законска одредба о држављанству (30.4), Законска одредба о расној припадности (30.4), Законска одредба о заштити аријске крви и части хрватског народа (30.4), Законска одредба о пријелазу с једне вјере у другу (3.5), Законска одредба о заштити народне и аријске културе хрватског народа (4.6), Законска одредба о обавезној пријави иметка Жидова и жидовских предузећа (5.6), Законска одредба о спречавању прикривања жидовског иметка (5.6), Законска одредба о оснутку Државног равнатељства за понову (24.6), Изванредна законска одредба и заповијед којом је установљена колективна одговорност Жидова и налог да се отпреме у 'заточеничка биралишта под ведрим небом' (26.6), Законска одредба о имовини особа које су напустиле подручје НДХ (6.8). Види: 'Народне новине' од 17, 25. и 30. априла, 5. маја, 4, 5, 24. и 26. јуна 1941.“

²⁶ Зоран С. Мирковић, „Расно законодавство у НДХ“, у: *Правни поредак НДХ*, уредници: Борис Беговић, Зоран С. Мирковић, Универзитет у Београду, Правни факултет, Београд, 2018, 61. „Тако је лист Хрватски народ, главни лист усташке организације, донио следеће наслове: 20. априла 1941. „Против Жидова треба подузети најоштрије мјере“; 22. април „Жидовима забра-

казненоправне одговорности у заточеничка збиралишта под ведрим небом.²⁷

По узору на нацистичку Њемачку, однос према Јеврејима темељио се на расним одредбама донесеним одмах по успостављању НДХ, и одредбама које су се односиле на уништење њихових економских позиција. Та ограничења су отпочела већ 19. априла 1941, када је поглавник Павелић донио Законску одредбу о очувању хрватске народне имовине проглашавајући неважећим све „правне послове између Жидова међусобно и између Жидова и трећих лица склопљених унутар два мјесеца прије проглашења НДХ...“²⁸ Након тога услиједиле су двије законске одредбе донесене 5. јуна 1941. године: Законска одредба о обавезној пријави иметка Жидова и жидовских предузећа и Законска одредба о спречавању прикривања жидовског иметка. Коначно, све то заокружено је Законском одредбом о оснивању Државног равнатељства за господарствену понову 1. јула 1941. године са подружницама у Сарајеву, Бањој Луци и Осијеку. У вези са тим, „Законска одредба о подржављењу иметка Жидова и жидовских предузећа од 9. октобра 1941. овластила је Државно равнатељство за понову да може својом одлуком подржавити имовину сваког Јеврејина и свако јеврејско предузеће, уз накнаду или без накнаде, у корист НДХ. Одлука је била потпуно арбитрарна и против ње није било правних лијекова!“²⁹

У вези са тим, остало је евидентирано неколико молби приједорских Јевреја. Радња „Јаков Меворах и синови“ тражила је маја 1941. од повјереника Усташког стожера Приједор своту од 11.000 динара за издржавање чланова радње и чланова њихових породица.³⁰ Нешто раније, у својој молби од 29. априла 1941. слично је навела и породица

њено полагање у каване“; 1. маја „Законска одредба о расној припадности“; 11. маја „Испостава редарства за надзор над Жидовима“; 13. маја „Евакуација Срба и Жидова из сјеверног дијела Загреба“; 23. маја „Жидовске ознаке морају носити сви Жидови“; 4. јуна „Повјеренство за ликвидацију жидовских спортских клубова“; 5. јуна „Жидови не смију сарадњом утицати на изградњу културе“; 6. јуна „Наредба о промјени жидовских презимена“; 7. јуна „Жидови смију куповати само у жидовским радњама“; 7. јуна „Утврђивање расне припадности“; 7. јуна „Жидови су дужни пријавити своју имовину“; 25. јуна „Уноточ забрани Жидови се купају на Сави“; 28. јуна „Изванредна законска одредба“; 27. јула „Хрватски национални бојкот Жидова“; 31. јула „Стрељано 122 комуниста и Жидова“.

²⁷ Милан Вукмановић, н. д. 134.

²⁸ Зоран С. Мирковић, н. д. 56.

²⁹ Исто, 57.

Давида Кабиља Повјереништву усташког стожера Приједор, гдје стоји: „Слободан сам умолити горњи наслов да ми одобри 6.500 динара односно 8.000 динара за издржавање моје породице.“³¹ Фирма „Данијел Штерн и син“ поднијела је 30. априла 1941. Повјеренству усташког стожера у Приједору молбу у којој стоји: „Молимо да нам се одобри за издржавање наших двију обитељи следеће плаће.“³²

Крајем априла 1941. образован је Уред за обнову привреде који је одлучивао о свим питањима везаним за јеврејски капитал и јеврејску имовину. Он је званично био једини овлашћен да разматра питања у

³⁰ Архив РС БЛ, УСПБВББЛ, Надзорништво повјереника, бр. 36/1941; Јаков Данон, Верица М. Стошић, н. д. 388. „За Шандора Мевораха, сувласника твртке, који је слијеп на оба ока и има хронично обољење бубрега... 2.000 динара, Лину Меворах, његову супругу... 900 динара, Рубена Мевораха, њиховог сина, старог 14 година, а ученик је четвртог разреда Гимназије у Приједору... 700 динара, Јозефа Мевораха, другог сувласника. Исти је болестан од 1937. од туберкулозе плућа... подвргнут је санаторијским лијечењима... 2.000 динара, Бланку Меворах, његову супругу... 900 динара, Јакова Мевораха, њиховог сина од 16 година, ученика четвртог разреда Гимназије у Приједору... 700 динара, Розу Меворах, која је мајка сувласника... стара је 70 година и болује од шећерне болести... и после смрти нашег оца тестаментарно јој је припало доживотно право уживања... 1.500 динара, научнике у радњи Средић Гојка и Кадих Јасмина... по 500 динара, Сулејмана Цепића Кечелића, помоћника у радњи... 600 динара.“

³¹ Архив РС БЛ, УСПБВББЛ, Надзорништво повјереника, бр. 34/1941; исто, 296. „Давид и жена Бланка рођена Атијас 3.000 динара, син Јозеф, стар 28 година, књиговођа у мојој радњи, болује од бубрежних каменчића... 1.500 динара, кћерка Рифка, стара 20 година, уписана на Филозофски факултет у Загребу... 1.000 динара, син Самуел, стар 19 година, матурирао, има намјеру студирати у Загребу... 1.000 динара, Изидор, шурјак, стар 41 годину, отишао на позив војних власти и није се вратио, а код мене је од 1919. године... 1.500 динара... Молба је одбијена као беспредметна.“

³² Архив РС БЛ, УСПБВББЛ, Надзорништво повјереника, бр. 37/1941; исто, 568. „Прва обитељ: Данијел Стерн, стар 72 године, сувласник твртке, 3.000 динара, исти је стар човјек, Буказа Стерн, стара 62 године, његова жена... болује од срца, за износ од 1.600 динара, Давид Стерн, стар 26 година, његов син, сувласник твртке, у радњи је стално запослен, за 2.500 динара. Друга обитељ: Оскар Стерн, стар 37 година, сувласник твртке, у радњи је стално запослен, са 2.500 динара, Илонка Стерн, стара 24 године, његова жена, за 1.300 динара, Данко Стерн, стар двије године, њихов син, за 500 динара. За издржавање двају научника, Стипе Матановића од 15 година и Душана Зорића, стар 16 година, за по 800 динара. Молба је одбачена као беспредметна.“

вези са било којим обликом или садржајем отуђивања јеврејске имовине.³³ Државно равнатељство за господарствену понову³⁴, у пракси најчешће се називало „Жидовска понов“ имало је одвојене магацине са додатним складишним простором у приватним кућама у Бањалуци, Бихаћу и Приједору. Поред уведене тзв. „српске контрибуције“, Гутић је увео и пљенидбу јеврејске имовине. За рачун Усташког стожера и за лични конто, он је послјије повратка из Загреба у априлу послао своје људе у Бихаћ, Дервенту, Добој, Јајце, Бугојно, Приједор и Теслић да блокирају јеврејску имовину, изврше пљенидбу свих драгоцености, вриједних збирки и умјетничких предмета, новца и вриједносних папира.³⁵ Истовремено, у све жидовске радње у Приједору Марко Јунгић³⁶ поставља комесаре: „У радњи Сабетаја Левија постављен је Анте Комљеновић, код 'Јакова Мевораха и синови', Ферид Капетановић, касније пок. Хусе Ђулкић, код т. т. Давида Кабиља, Јосип Кардум, касније пок. Ахмед Сарајлић и Руди Величовски, у радњу Саламона Мевораха³⁷ Иван Џаја, у радњу 'Даниел Штерн и синови', Абдулах Хациалић, а касније Хамид Џумрунчић³⁸ из Бањалуке.“³⁹ Као „уговорни повјереник код Државног повјеренства: Хиршман, апотекар, Приједор био је намјештен Никола Лесица.“⁴⁰ Скупљање дневног пазара по тим радњама вр-

³³ Милан Вукмановић, н. д. 128.

³⁴ Архив РС, ВЖСЛ, 74, 689/41. Обавијест о оснивању Државног равнатељства за Господарску понову. „Законском одредбом од 1. српња 1941. основано је Државно равнатељство за Господарску обнову... основало је своје подружнице у Сарајеву, Бањој Луци и Осијеку“; Исто, „Овом равнатељству треба предлагати повјеренике за жидовска предузећа, док за српска предузећа надлежно је Државно равнатељство за понову...“

³⁵ Милан Вукмановић, н. д. 134.

³⁶ Марко Јунгић, Котарски предстојник у Гламочу, па у Приједору, шеф котарске испоставе у Козарцу, од септембра 1941. котарски предстојник у Мркоњић Граду, затим у Загребу ангажован у Министарству унутрашњих послова у одсјеку за умирење Срба, да би након краћег времена постављен за котарског предстојника у Санском Мосту, гдје се задржао до ослобођења.

³⁷ Милан Вукмановић, н. д., 136, „Саламон Меворах (Приједор 1894. – логор Јасеновац, 1943), трговац у Гајевој улици 4 у Приједору држао је трговину мануфактурном и мјешовитом робом од 15. октобра 1928; Меворах је побјегао са породицом у шуму; ухапшени су 6. јула 1942. од њемачке војске у околини Божића, Срез Приједор; депортирани су у логор Јасеновац.“

³⁸ Исправно, Хазим Ђумишић из Бањалуке. Као повјереник преузео је и гвожђарску радњу Паула Фишера, познатог као Пане Фишер у Бањалуци.

³⁹ Архив РС, 66, 113.

⁴⁰ Архив РС, ВЖСЛ, 74, 16538/42.

шио је Смаил Ђулкић,⁴¹ као надзорник повјереника у Приједору, и новац полагао у Земаљску банку Приједор. Првих дана по успостављању НДХ управну власт на државном простору вршили су усташки станови, који су поред других државних функција „вршили и именовања повјереника код привредних предузећа“. То су могли обављати до оснивања владе НДХ, када су све државне дјелатности прешле на владу, од када само надлежна министарства имају право вршити државну функцију према законским прописима. Према законској одредби о именовању повјереника код привредних предузећа од 1. јула 1941. само Државно равнатељство за господарствену понову може именовати повјеренике у приватним предузећима. Према чл. 3. ЗО повјереници могу бити управни у оним „подузећима гдје власник не постоји тј. тамо гдје је нестао, затворен, побјегао и слично“ и надзорни „код оних подузећа гдје власник постоји.“⁴²

Повјереник фирме Саламона Мевораха у Приједору предао је 106 новчаница по 1.000 динара представнику Усташког стожера из Бањалуке 20. јуна, али потврда о предаји није пронађена у благајни Порезног уреда, како је констатовано у записнику од 21. августа. У претходном прегледу од 6. августа било је укупно 69.106,50 динара готовине, а за износ од 486.107,50 динара постојале су разне потврде. У књизи је било забиљежено да је котарски предстојник из Приједора узео 10.000 динара 14. маја 1941. године, а да није оставио писмену потврду. Није пронађено ни 20 рајх марака за које је само претпостављено да је равнатељ Џафић том сумом платио намјештенике фирме Меворах у јулу 1941.⁴³

Записником од 6. августа 1941. Државно равнатељство за господарску понову преузело је имовину свих јеврејских трговачких радњи у Приједору. Предају је, у просторијама Котарског предстојништва, обавио усташки логорник Јосип Кардум, али као „замјеник“ надзорног повјереника Хрвоја Крешића, и то на свега неколико дана послје масовног покоља Срба на приједорским улицама. Кардум је имао личне разлоге да баш он непосредно преда заплијењену јеврејску имовину; најприје је предао вриједносне папире, међу којима је било највише дионица Хрватске трговачке и обртне банке у Сарајеву, Хрватске кре-

⁴¹ Архив РС, 66, 113; Архив РС, ВЖСЛ, 74, 16538/42. „Као надзорни повјереник над жидовским радњама у Приједору...”

⁴² Архив РС, ВЖСЛ, 74, 689/41.

⁴³ Милан Вукмановић, н. д., 139-140.

дитне банке и штедионице, Занатске банке, Привилеговане аграрне банке, Праштедионице у Загребу и 7% обвезница инвестиционог зајма. Кардум је предао 69.106,50 куна и 122 марке, а записник уопште није садржавао попис имовине појединаца на дан одузимања ни процјену вриједности, него је озваничена само укупна количина и износ новца.⁴⁴

Истог дана је у Котарском предстојништву сачињен и записник о затварању радње Шандора Ерлиха („Штерн и синови“), у којем је унесено и преузимање сребрног новца у тежини од 30,7 кг из радње Саламона Мевораха.⁴⁵ Наредна примопредаја јеврејске имовине у Приједору обављена је 21. августа, када су изасланику Државног равнатељства за господарствену понову предате књиге благајне, признанице и рачуни, као и готовина која је била положена у Порезном уреду у Приједору, а примопредаји су присуствовали нови котарски предстојник Петар Ждерић⁴⁶ и логорник Јосип Кардум.⁴⁷

У молби упућеној 21. јуна 1941. Усташком стожеру за Босанску Хрватску у Бањалуци, Фабијан Матејка из Приједора наводи: „Ја сам осам година запослен као трговачки помоћник у мануфактурној радњи Шабетаја Левија у Приједору, у којој сам радњи и данас запослен. Желио бих да ову радњу преузмем уз услове које ми одреди Стожер, а ја сам у могућности положити одмах 30.000 динара. Владања сам врло доброг о чему могу потврдити др Штродл, др Згага, Милан Липовац и Стипо Комљеновић... Напомињем да лагер робе по купњи износи од

---

⁴⁴ Исто, 141.

⁴⁵ Архив РС БЛ, 83, 71/1941; исто, 141. Данијел Штерн (Черенчовцима 1869-?), трговац из Приједора, тражио је 2. октобра 1901. одобрење за продају празних чаура патроница; од 5. децембра 1936. протоколисао је Друштво за трговину гвожђем, мјешовитом и шпецерајском робом и пољопривредним потрештинама „Данијел Штерн и синови“ са сједиштем у Приједору; њени јавни чланови били су Данијел, Оскар и Давид Штерн; друштвени однос започео је 14. марта 1935.

⁴⁶ Исто, н. д. 142, Петар Ждерић, котарски предстојник у Приједору до 3. септембра 1941; на његово мјесто премјештен је Стјепан Биторајац из Лике; премјештен у Костајницу, одатле поглавниковом одредбом од 11. фебруара 1943. у Велику жупу Гацка и Лика у Госпићу, а 23. јула за одјелног савјетника Велике жупе Пригорје у Загребу.

⁴⁷ Исто, 141-142. Јосип Кардум (1920-?) усташки логорник у Приједору, рођен у породици „Шипадовог“ чиновника. На дужности логорника остао је до јануара 1943. године. За заслуге у организовању усташких јединица одликован је 1944. Редом круне краља Звонимира с мачевима.

450.000 до 500.000 динара.' Молба је одбијена уз образложење да нема расположивих радњи за уступање.⁴⁸

Отварање радње Шабетаја Левија обављено је „26. новембра 1941. у 17.30 часова у Приједору у присуству Смаила Ђулкића, надзорника повјереника у Приједору, Сафета Куртошића, кројача из Приједора, Луке Микулчића, трговца из Приједора, Марице Павловић, трговачке помоћнице и бивше намјештенице твртке, Суље Цепића, трговачког помоћника и будућег намјештеника твртке и Халида Бахтијаревића, референта Државног равнатељства за понову Бањалука“⁴⁹ Након полагања заклетве чланови комисије су наставили да раде следећег дана. У радњи је извршен попис. Хаим Леви је накнадно позван да отвори касу. Новоименовани повјереник је преузео радњу, која је 1. децембра 1941. почела са редовним радом.⁵⁰

На захтјев „г. г. Лајтнера и инж. Шифера у име Културбунда“ 3. новембра 1941. градоначелник Капетановић прослиједио је поджупану допис којим се тражи отварање школе за припаднике њемачке народносне групе у Приједору. Као одговарајућа локација за „њемачку пучку школу“ изабрана је кућа Јозефа Мевораха на Уријама, гдје би се обезбиједиле просторије са свим потребним школским помагалима.⁵¹ На Уријама су живјеле двије јеврејске породице, Меворах и Финци.⁵²

Евидентирана је и молба „Министарства удружбе НДХ“ од 10. фебруара 1942. за поништење отказа запосленима у т.т. Саламон Меворах „поводом жалбе Савеза хрватских приватних намјештеника у Загребу против одказа службованог односа, који су извршиле твртке: Саламон Меворах, те Даниел Штерн и синови из Приједора својим намјештеницима према законској одредби од 21. свибња 1941... ти одкази морају бити повучени, јер су одкази према споменутој одредби извршили само одобрењем овога министарства.“⁵³

Исте године, 12. августа, закључен је записник о предаји радње и робе Давида Кабиља из Приједора, која се налазила у радњи Јозефа

⁴⁸ Архив РС БЛ, УСПБВББЛ, Повјеренство комесара, бр. 150/1941; Јаков Данон и Верица М. Стошић, н. д. 367.

⁴⁹ Архив РС БЛ, 83, 66/1941.

⁵⁰ Јаков Данон и Верица М. Стошић, н. д. 368.

⁵¹ Архив РС, ВЖСЛ, 74, 6310/41.

⁵² Јозеф Меворах је имао кућу са лијеве стране садашњег подвожњака (бараке „Тргопродаја“) некадашња Кочићева улица бр. 2, а породица Финци на мјесту данашње апотеке „8. март“ у Козарској улици (прим. В.А.).

⁵³ Исто, 2375/42.

Мевораха. Пред комисијом у саставу: Адем Масло, надофицијал, Хасан Карахоџић, порезни чиновник, Абдулах Хаџалић, повјереник општине, Хакија Јусуфагић, заповједник редарства, наведено је предато Сабири Пашић, супрузи погинулог Заима Пашића⁵⁴ и њиховој кћерки Шемси. На основу молбе Шемсе Пашић од 13. августа 1942. године, Сабири Пашић и насљедницима предати су кључеви од радње Сабетаја Левија и од два магазина Давида Кабиља, код куће и једног код радње.⁵⁵

Јевреји Бихаћа протјерани су из града 24. јуна 1941. године у Кулен Вакуф и Босански Петровац.⁵⁶ Снашли су се тако да су се разишли по мјестима гдје су имали познанике и родбину. Већина је остала у Приједору.⁵⁷

⁵⁴ Заим Пашић, страдао је маја мјесеца 1942. године. Био је заповједник посаде која се налазила у „Хрватском дому“.

⁵⁵ Архив Музеја Козаре, Легат Бошка Башкота, Документација НДХ, 1942 - 8/2.

⁵⁶ Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, Војноисторијски институт југословенских народа, Београд, 1951, том IV, књига 1, док. бр. 235, 523-524. „...14. липња т.г. велики жупан жупе Псат и Крбава наредио је усмено, да се има иселити сав живаљ грчко-источњачке и жидовске вјере из Бихаћа, изузев странаца и мјешовитих бракова Хрвата. Рок за спремање пучанства дат је један сат, те је у 5 сати пучанство пристизало на сабиралиште и у 24 теретна камиона, стављених на расположење од италијанских војних власти, у двије партије превезено у Кулен Вакуф, гдје је од котарског престојника из Бос. Петровца преузето. Жидови су смјештени у Кулен Вакуфу, а грчко-источњаци (православци) расељени по котару Бос. Петровац. Исељено пучанство са собом је по особи могло понијети 500 динара, а новац и драгоцјености које су претресом код њих нађене изузев горње своте, одузете и предане котарском предстојнику. Куће, ствари и стока исељених људи стављени су под стражу и посебна повјеренства ово пописују... Заповједник потпуковник Видас.“ ; Ели Таубер, н. д. 208. „Они Јевреји који су остали у Приједору заједно са приједорским Јеврејима, након повлачења партизана, одведени су у логор и побијени.“

⁵⁷ Аврам Пинто, н. д. 177; Јаков Данон, Верица М. Стошић, н. д. 435. „Јозеф Папо, градски књиговођа из Бихаћа. Из Приједора је 21. јануара 1942. од Велике жупе Сана и Лука тражио одобрење боравка у Кључу себи и својој супрузи Рики. Молба је одбијена, а о томе је молитељ обавијештен 14. априла 1942. у Приједору. Међу жртвама фашистичког терора у Бихаћу су следећи чланови породице Папо: Јозеф (44), син Моше, службеник, његова супруга Рифка (42) и син Мориц (12), ученик“; *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, Војноисторијски институт ЈНА, Београд, 1952, том IV, књига 3, док. бр. 139, 414. Извјештај заповједништва Другог домобранског збора 1-15. јануара 1942. „У

Управа за јавни ред и сигурност НДХ, 30. јула 1941. свим котарским областима просљеђује допис: „У интересу јавне сигурности имаду се сви Жидови /покрштени/ или не /и Срби /прешли на католицизам или не / затворени под сумњом ради комунизма, а против којих иначе не предложи никакав доказни материјал, да би се могли ставити пред пријеки суд, одпремити у сабирни логор Жупског редарственог равна-тељства у Госпићу... предстојник одсјека Вутуц“.⁵⁸ Истовремено, у Приједору, сви мушкарци Јевреји били су похапшени као таоци. Један дио Јевреја из страха за живот, тражећи излаз пред све извјеснијом траге-дијом прелази у другу вјеру – исламску, мијењајући имена у Мејрема, Јусуф, Фадила⁵⁹ итд. Убрзо ће им бити јасно да је све било узалуд. Они тада нису били депортовани у логоре јер је Приједор био у блокади од стране јединица Другог крајишког НОП одреда. Тако су дочекали прво ослобођење Приједора и улазак партизана у град 16. маја 1942. године,

Приједору се налази Жидов Леви са супругом, који је раније био у Бихаћу, одакле је протјеран. Његова жена шири комунистичку промицбу“; Војни архив, ст. сигн. к. 160, бр. рег. 20/1. Из извјештаја Котарске области од 30. новембра 1941. дознајемо да се за неколико Јевреја из Бихаћа, који се налазе у Приједору, тражи поврат у „Бихаћ или да се одреди друго које мјесто у које би се могли отпремити“; исто, к. 160, бр. рег. 27/2-2. У свом „извјешћу о ситуацији“ од 10. децембра 1941. године котарски предстојник и даље мо-ли за „одредбу камо да се пошаљу Жидови који су раније били исељени из Бихаћа у Босански Петровац (су) и послати овамо“; Архив Музеја Козаре, НДХ – Ф1-3. Котарска област Приједор, Извјешће о положају број. Т. 15/1942. од 10. јануара 1942. Мјесец дана касније, 10. јануара 1942. „већина ових Жидова који су били исељени из Бихаћа повраћени су натраг у Бихаћ на основу одобрења Жупског редарства у Бихаћу, и како коме стигне од Жупског редарства у Бихаћу одобрење да се може повратити ова которска област предаје их уз пратњу редара код Жупског редарства у Бихаћу.“

⁵⁸ Архив РС, ВЖСЛ, 74, 127/41. Предмет: Срби и Жидови под сумњом ради ко-мунизма – поступак.

⁵⁹ Јаков Данон, Верица М. Стошић, н. д., 389. „На попису затвореника 'Црне куће' у Бањалуци налази се Финика – Фадила Меворах, кћи Јакоба Мевораха, стара 27 година, вјере исламске, рођена у Приједору, са пребивалиш-тем у Приједору, трговкиња, затворена 14. липња неутврђене године (нај-вјероватније 1942)“; исто, 391. „Јозеф Јосип Јусуф Меворах, Успостављањем НДХ прешао је на исламску вјеру и промијенио име у Јусуф“; исто, 282. „Поджупан Велике жупе Сана и Лука на основу Закона о личним именима, наложио је 29. септембра 1941. Котарској области у Приједору да упише промјену имена Катице Хиршман у Мејрема Хиршман“; Архив РС, ВЖСЛ, 74, 3630/41: „промјена личних имена Леви Јозефа из Приједора у Јусуф, супруга Лунчика у Лејла, и сина Сабетаја у Сулејман.“

заточени у једној јеврејској кући. Најприје код Мевораха, а касније у Штерновој кући, изоловани, без других затвореника.⁶⁰ Послије ће ту бити довођени и поједини виђенији Срби.⁶¹

Били су „таоци неког команданта дивизије у Бањалуци, Римлера“⁶² и због тога поштеђени у Илинданском покољу августа мјесеца 1941.⁶³ У данима покоља били су затворени у Вученовића магази⁶⁴, заједно са бројним грађанима српске националности. Послије су били затвореници у једном „посебном статусу у јеврејској кући“.⁶⁵ Храну и све потребно добијали су споља од својих породица, јер су жене и дјеца тада још увијек били код својих кућа. Аврам Пинто у својој књизи на-

⁶⁰ Породица Јакова Мевораха живјела је у тадашњој Краља Петра улици бр. 10, а Данијела Штерна у Авдагића улици бр. 25. Могуће је да су то биле те двије локације гдје су били затварани Јевреји у Приједору. Иначе, познато је да су Мевораси живјели још на двије локације, у Гајевој улици бр. 4 и на Уријама у Кочићевој улици бр. 2, а Штернови у Краља Петра улици бр. 25.

⁶¹ Свједочанство Самуела Кабиља 21. 4. 1997. за амерички Меморијални музеј Холокауста у Вашингтону, Oral history interview with Samuel Kabiljo <collections.ushmm.org/search/catalog/irn513559> (сајт посјећен 30. 3. 2017); Архив Музеја Козаре, Легат Бошка Башкота, Документација НДХ 1942-2/8: „Притвореници су смјештени у двије жидовске куће које су у ту сврху испражњене, а има их око 60 мушких и 30 женских.“

⁶² Исто, Вјероватно се радило о команданту Врбаске дивизије, Драгутину Румлеру.

⁶³ Свједочанство Самуела Кабиља 21. 4. 1997. за Меморијални музеј Холокауста у Вашингтону. Према свједочанству Самуела Кабиља, сефардског Јевреја поријеклом из Приједора, усташе су покушавале „да уђу, (али) ови нису дали, јер смо таоци неког команданта дивизије у Бањој Луци, Римлера.“ И његово свједочанство је истовјетно са осталим казивањима у вези са покољем: „У то вријеме било је усташког клања, али нису тад Јевреје клали. За Илиндан 1941. било је пуно убијања, у становима ... кроз прозор су убијали Србе. Ја сам био затворен тад у једном житном магацину [Вученовића магази, прим. В. А.] и кроз талпе са могло видјети како пролазе натоварена запрежна кола и висе ноге, руке, од лешева које су побили. Истовремено су побили све по затворима што су били, сем овог затвора гдје сам ја био, јер смо били таоци Римлера...“

⁶⁴ У кући породице Вученовић данас је „Didaco shop“ у Улици краља Петра I Ослободиоца бр. 35. Магаза се налазила иза куће. Ту је био један од импровизованих затвора за Србе у вријеме Илинданског покоља.

⁶⁵ Свједочанство Самуела Кабиља 21. 4. 1997. за Меморијални музеј Холокауста у Вашингтону.

води да су Јевреји у Приједору били хапшени у два наврата, 22. јуна 1941. и у септембру 1941. године.⁶⁶

Чекало се само на одредбу гдје ће се отпремити, како се наводи у „Извјештају о ситуацији“ Котарске области у Приједору од 20. новембра 1941.⁶⁷ Наредни извјештај Стјепана Биторајца, котарског предстојника у Приједору, од 30. новембра 1941, наводи да се Жидови још увијек „дјелимично налазе у притвору код ове котарске области, док ова котарска област не добије налог како имаде са њима поступати. Од Жидова су одузете све трговине и у њима су постављени повјереници.“⁶⁸ Нешто каснији извјештај од 10. јануара 1942. године потврђује нам да се сви Јевреји који су и даље у Приједору, мушкарци старији од 15 година, и даље налазе у кући Јакова Мевораха „гдје је постављена стална стража из разлога да не би долазили у везу са одметницима који се налазе у шуми те да не би и сами покушали побјећи.“⁶⁹ Исти извјештај наводи да је 5. јануара под бројем Т. 224/1941. Жупској редарственој области Бањалука „стављен приједлог Наслову да се сви Жидови смјесте у логор.“⁷⁰ Слични наводи су у извјештају Котарске области

⁶⁶ Аврам Пинто, н. д. 174. „Први на удару су били Јевреји; 22. јуна 1941. покупљени су сви виђенији Јевреји и држани као таоци затворени у тамошњем затвору... 1941. у септембру је било друго хапшење. Тада су покупљени сви приједорски Јевреји и одведени у Бању Луку у затвор 'Црна кућа'." Ипак, тада нису покупљени сви Јевреји, према архивским документима евидентно је њихово постојање у Приједору све до септембра мјесеца 1942. године; Ели Таубер, н. д. 557.

⁶⁷ Архив Музеја Козаре, Легат Бошка Башкота, Документација НДХ 1941-11/4; „Жидови од 16 до 60 год. налазе се у притвору ове котарске области и чека се на одредбу камо ће се исти отпремити.“

⁶⁸ Војни архив, ст. сигн. к. 160, бр. рег. 20/1.

⁶⁹ Архив Музеја Козаре, НДХ - Ф1 -3.

⁷⁰ Архив Музеја Козаре, Легат Бошка Башкота, Документација НДХ - 1942-1/6, у исказу број Т. 224/1942. од 3. јануара 1942. котарски предстојник Биторајац предлаже: „Осим горњих предлажу се да се ставе у логор сљедећи жидови (малим словом) са обитељима: 1. Саламон Меворах (1888), жена и двоје дјеце, 2. Јозеф Меворах (1901), жена и двоје дјеце, мати и двије сестре, 3. Шандор Меворах (1901), жена и двоје дјеце, 4. Давид Кабиљо (1891), жена и троје дјеце, 5. Изидор Атијас, (1898), жена, 6. Сабатај Леви (1874), жена и петоро дјеце, 7. Даниел Штерн (1869), жена и четворо дјеце, 8. Лујо Хиршман (1868), жена и двоје дјеце, 9. Шандор Ерлих (1904), жена и дијете, 10. Садик Атијас из Бихаћа (1901), жена и дијете, 11. Исо Леви (1912), 12. Албин Леви (1917), 13. Усунтон Алтарац (1903), жена и дијете, 14. Емил Леви (1887), жена и дијете, 15. Машо Кавесон (1900), жена и дијете“;

од 25. јануара 1942. да се „Жидови мушкарци старији од 15 година налазе још увијек у притвору. Великој жупи Сана и Лука у Бањој Луци достављен је попис свих жидова [малим словом, В. А.] са генералијама ради њиховог исељавања из Приједора.“⁷¹ Извјештај о положају Котарске области од 10. марта 1942. године доноси да: „сви жидови [малим словом] налазе се као таоци затворени код усташког логора, а над женама које су остављене на слободи води се строги надзор“.⁷²

Документ Жупске редарствене области од 31. августа 1942. који се односи на испитивање заробљених партизана са Козаре затворених у логору Стара Градишка указује и на однос Јевреја према НОП-у. Он наводи да су се након пада Приједора 16. маја 1942. „сви Срби и жидови [малим словом, прим. В. А.] добровољно и с радошћу придружили партизанима, и на великом збору у Приједору, који је одржан учествовали само они...“⁷³ Падом Приједора у руке партизана у опширним извјештајима упозорава се на поједине особе и њихов „разорни рад“ и ту се између осталих наводи и име „Др. Пинтер, одвјетник – покрштени Жидов – таст Дра Коловрата – стручњак за посредовања и за жидовске и православне трговине ... Све ово доставља се наслову ради знања, равнања и можебитног даљњег уредовања.“⁷⁴ Уласком њемачких и усташко-домобранских јединица у град, један дио Јевреја заједно са дијелом преплашеног народа српске националности бјежи према Козари.⁷⁵ Један дио се наставио борити у јединицама НОП-а.⁷⁶ Они који су остали

На документу од 3. јануара наводи се број Т. 224/1942, а на другом, од 5. јануара, број Т. 224/41. Вјероватно број протокола одговара 1942. години.

⁷¹ Исто, НДХ – Ф1-2.

⁷² Исто, НДХ – Ф1-1.

⁷³ Архив Музеја Козаре, Легат Бошка Башкота, Документација НДХ 1942-8/6

⁷⁴ Војни архив, ст. сигн. к. 64, бр. рег. 58/5-6.

⁷⁵ Архив Музеја Козаре, Мемоарска грађа – Васо Рајлић, 19. „Касније смо се искипили на тзв. Барјактаревој пољани. Било нас је повећа група. Гладни смо. Љуба Рајлић предложио је да крене у шуму и да тамо пронађе нешто од хране коју су оставиле породице које су заробљене и отјеране у логор. Нашло се и кукурузног брашна ... Ту се са нама нашао и Леви Хајм, брат од Морица“.

⁷⁶ Јаков Данон, Верица М. Стошић, н. д. 112. „У партизанае су отишли млади: Финци Алберта Давид (17), ученик из Приједора, у НОВ је ступио маја, а погинуо јуна 1941. приликом непријатељске офанзиве на Козару, Кабиљо Давида Јозеф био је интерниран на Раб, а 1943. је ступио у Рапски јеврејски одред, Кабиљо Давида Рифка, студент фармације из Приједора, ступила у НОВ маја, а убијена јула 1941, Кабиљо Давида Самуел ступио је у НОВ маја

у граду, одмах су затворени.⁷⁷ Јевреји су са похапшеним грађанима из Приједора затворени у подрум Боројевићеве куће⁷⁸, одатле пребачени у зграду суда и изведени пред војну полицију (фелдјандармерију).⁷⁹

Министарство унутрашњих послова – „Жидовски одсјек“ затражило је 19. маја 1942. од свих великих жупа да доставе најжурније податке „о жидовима, полужидовима и мјешовитим браковима“. Због преласка Приједора у руке партизана 16. маја 1942. на тај захтјев одговорено је са кашњењем. Према том захтјеву послат је 21. јула 1942. годи-

---

1941, био је комесар батаљона 12. козарске бригаде, Леви Шабетаја Хаим, трговац из Приједора, у НОВ је ступио маја 1941, радио је као позадинац у Козарском одреду, оболио је од пјегавог тифуса и преминуо 1943, Леви Шабетаја Јозеф, рођен 1912, трговачки помоћник из Приједора, ступио је у НОВ 1941, заробљен је од Нијемаца на Козари 1942. и убијен на Бањици. Леви Шабетаја Мотиц, рођен 1917. у Приједору, студент медицине у Београду, у НОВ је ступио јула 1941, био је управник болнице Подгрмечког одреда, оболио је од пјегавог тифуса и преминуо 1943, Леви – Сингер Шабетаја Рифка у НОВ је ступила 1941. као болничарка Централне болнице у Подгрмечу, погинула је на Сутјесци 1943, Меворах С. Гидеон у НОВ је ступио 1941, погинуо је 1943. на планини Шатор, Меворах С. Рубен, рођен 1927, ученик, у НОВ је ступио маја 1942, био је комесар Бањалучког партизанског одреда, Меворах Ј. Јаков, рођен 1925, у НОВ је ступио 1942, био је комесар болнице Првог крајишког одреда, Штерн Д. Давид ступио је у НОВ 1943. на Рабу, Вајс Дана, ступила је у НОВ 1943. као болничарка“. У холу приједорске гимназије „Свети Сава“ налазе се три спомен-плоче погинулим ђацима и професорима гимназије у току НОВ-а, постављене 1971. године. На њима су имена и дванаест Јевреја, ученика: Атијас А. Лоло, Атијас А. Соломон, Циндорф Л. Изидор, Ерлих А. Лео, Финци А. Давид, Кабиљо Д. Рифка, Кабиљо Д. Садо, Кавезом Ј. Соломон, Леви С. Мориц, Леви С. Рифка, Меворах Ј. Давид, Меворах С. Гидеон.

⁷⁷ Архив Музеја Козаре, Мемоарска грађа – Васо Рајлић, 16. „Натоварили су овај руксак на моју жену и потјерали је кроз град... Дотјерали су је у срез на саслушање. Посматрала је како хапсе и утоварају на један камион Јевреје, Приједорчане.“

⁷⁸ Кућа Јове Боројевића, данас је ту посластичарница „Корзо“, у Улици Краља Петра I Ослободиоца бр. 13.

⁷⁹ Фрањо Абрамовић, *Уживали су у људским љапњима*, у Козара у НОП-у, књига четврта, Београд, 1978, 584. „Субота је. Тринаести јуни 1942... Одвели су нас у подрум Боројевићеве куће. Овдје је већ било доста свијета. Сјећам се да су ту били... Финика Меворах... Смјештени смо у два камиона са приколицом и кренули за Бању Луку. Могло нас је бити 50-100 људи... Сprovedени смо у 'Црну кућу'. Био сам и даље у соби гдје су били Приједорчани... Послије скоро мјесец дана превели су нас у један мектеб, према Гор-

не извјештај Котарске управе Приједор 3605/42, у ком се наводи списак особа, Јевреја који су тада још увијек били у Приједору. Наведени су: Меворах Резија (1905), Хиршман Лујо (1868), др Леви Емил (1886), Штерн Даниел (1869), од којих нико не живи у мјешовитом браку.⁸⁰ Дописом Великој жупи Сана и Лука, Котарска област Приједор 8. јула 1942. подноси „негативан извјештај“ по питању „жидова избјеглица“ на територији котара, које би требало да се упуте у логор.⁸¹ Котарски предстојник Сакиб Узуновић као помоћ за муслиманске избјеглице које се налазе у Приједору 26. јула 1942. предлаже да се узме роба из јеврејских радњи о којима сада брине Државно равнатељство за господарствену понову.⁸²

У вези са досад наведеним, дефинитивно рјешење јеврејског питања завршило је са офанзивом на Козари, тачније непосредно након ње. Већи дио њих заробљен је у јулу мјесецу 1942. у околини села Божића и Паланчишта. Поједини су завршили у сабирном логору на Циглани.⁸³ У прилог томе говори и „Изказ Котарске испоставе Приједор“

њем Шехеру. Било нас је око стотину. Једнога дана одведено је неколико људи, међу њима и Саламон Кабиљо...”

⁸⁰ Архив РС, ВЖСЛ, 74, 7236/42.

⁸¹ Архив РС, ВЖСЛ, 74, 9303/42; Ели Таубер, н. д. 187. „Посљедњи талас јеврејских усељеника збио се непосредно пред фашистичку агресију на Краљевину Југославију. Били су то опет бјегунци. Овога пута из нацистичким терором већ захваћених земаља, из Њемачке, Аустрије, Чехословачке и Пољске.“

⁸² Архив РС, 74, 953/42. НДХ - Министарство удружбе, Великој жупи Сана и Лука, Предмет: Рубље, одјећа, обућа, постељина и намјештај исељених Срба и Жидова за пострадале избјеглице од 9. јануара 1942; исто. 74, 11233/42. „У Котару приједорском има око 2-3 хиљаде избјеглица из разних крајева... Ако би се роба из жидовских радњи - Понова - коју је робу узела сада у своје руке подијелила бесплатно сиротињи...” Те муслиманске избјеглице у страху од освете због усташких злочина учињених над српским становништвом у котару Сански Мост и неким селима са приједорског котара повукле су се са војском у градове који су у рукама усташких власти.

⁸³ Марија Каус - Шкундрић, „Нијемци су нас заробили на Козари“, у: *Козара у НОР-у*, књига 3, Београд, 1971, 668-669. „Пребачена сам у логор на Циглани... Завладала је дизентерија. Болесници су лежали непомићни. Мене су смјестили на таван. Са мношћу још двије Јеврејке из Приједора (са малим дјететом). То су жене трговаца, али се не сјећам њихових имена. Њима су доносили храну извана... У логору на Циглани остала сам дуже, а затим сам пребачена у 'Црну кућу', у Бањој Луци...” Архив РС, 66, 113. По завршеној акцији на Козару доведено је у Приједор неколико хиљада становника пот-

о групи притвореника који су 28. јула 1942. пребачени из затвора у логор „Циглана“. Међу њима је и Исак Леви (32) из Бихаћа.⁸⁴ У нешто каснијем исказу Котарске испоставе Приједор, међу петнаест „сумњивих особа које су 4. августа 1942. године упућене из затвора у логор 'Циглана'... наводи се Стефа Бергер (36) у затвору од 1. коловоза 1942. из Козарца и Рифка Кавеза (27) у затвору од 3. коловоза 1942. из Бихаћа, живи у Приједору.“⁸⁵ У то вријеме: „Заштитно редарство за град Бањалуку и Велику жупу Сана и Лука извјештава заповједника редарстве-

---

козарских села „најприје у логор код Влachine у селу Орловцима, (који су) касније пресељени у Приједор на Циглану“; исто, „Заповједник тога заробљеничког логора био је жанд. сатник Барабаш, а чувари су били жандари“ (оружници, прим. В. А.); *Интервју са Чедом Миличевићем (1935)* снимљен 2015. за Музеј Козаре у Приједору, аутори: Ведрана Адамовић и Зоран Радоњић. „Људи су били посебно, ниже асфалта, испод асфалта логор људи, а жене и дјеца више асфалта. Улаз је био из Приједора људима, ту је долазила посјета, доносила се храна... Хватали, гонили људе и није се враћао ни један. Тукли су људе...“ Архив Музеја Козаре, Легат Бошка Башкота, Документација НДХ - Логор на Циглани - 1942/3. Ради јаснијег увида у функционисање логора навешћу само један од бројних извјештаја котарског предстојника Сакиба Узуновића: Према извјештају управе „Сабирног логора Приједор“ од 28. јула 1942, „бројчано стање људства износи 4.228 (од чега је мушкараца старијих од 14 година - 654, а жена - 1.124, мушкараца млађих од 14 година - 1.170, а жена 1.280). Добровољно на рад било је отпремљено 90 мушкараца и 44 жене, старијих од 14 година.“ Евидентирана је смрт 31 особе. „По налогу њемачких власти упућено Трећој оружанској пуковнији Б. Лука дана 8. септембра 1942. године мушкараца старијих од 14 година - 144, Здругу Бања Лука 8. септембра 1942. - 12, Заштитном редарству Бања Лука 12. септембра 1942. - 20, жена старијих од 14 година - 5. За Приједор по одобрењу њемачких власти - 36, жена млађих од 14 година - 64.“ Посебно су значајни наведени транспорти за Дубицу јер се зна да су они завршавали на губилиштима усташких логора смрти: „Транспорт за Дубицу 16. јула 1942 - мушкарци старији од 14 година - 422, 26. јула 1942. - 578, 28. јула 1942. - 336“; Драгоје Лукић, *Злочини окупијашора и њихових сарадника над дјецом козарској подручја 1941-1945, Козара у НОБ-у и социјалистичкој револуцији (1941-1945)*, Научни скуп на Козари - Мраковица 1977, Приједор, 1980, 274. „Са главних сабиралишта (Босанска Дубица, Јасеновац односно Церовљани, Босанска Градишка, Бања Лука и Приједор) и споредних (Орахова, Ивањска, Козарац и Омарска) сакупљено је евидентираних 23.363 грла стоке и распоређено за војску, приплод, клање и извоз у Њемачку. Извршена је прерасподјела и 116.750 метричких центи разних житарица. За овако изванредне заслуге др Турина је са десет својих службеника добио висока признања и награде од владе НДХ.“

ног затвора Црна кућа у Бањалуци да су 7. августа упућени у логор Јевреји: Давид, Рена и Бланка Кабиљо, Шандор и Рена Ерлих, Јосип и Рив(ф)ка Папо, Јакоб Рајх, Сабатај и Луна Леви, Оскар и Илонка Штерн и Маламед Јаков. Ове Јевреје Редарству је предала њемачка војска.⁸⁶ На списку (попис и оптужбе) ухапшених особа од 28. августа 1942. године у Приједору⁸⁷ под редним бројевима 133, 162-165 и 168-171 налази се назначено да су то Јевреји, без навођења имена, који су упућени у сабирни логор. Истог дана са другог списка, од 190 приведених Приједорчана, њих 44 је пуштено, а остали, укључујући и 15 Јевреја (такође без навођења имена), упућени су у сабирни логор.⁸⁸

Само мјесец дана касније, у извјештају Жупске редарствене области у Бањалуци задуженој за котареве: Бањалука, Приједор, Сански Мост, Кључ, Которишће од 5. септембра 1942. наведено је да „на подручју Велике жупе Сана и Лука нема више жидова [малим словом].“⁸⁹ У вези са овим подудара се и извјештај Котарске области Приједор од 2. октобра 1942. у коме котарски предстојник Сакиб Узуновић, позивајући се на раније споменути извјештај број 3605/42, напомиње „да су скоро сви жидови [малим словом, прим. В. А.] прије мјесец дана отјерани одавде у Бању Луку.“⁹⁰ У логоре су из града одведена „43 Јевреја и на разне друге начине убијена.“⁹¹ Као организатори и извршиоци злочина над Јеврејима у Приједору на основу записника Земаљске комисије за истраживање злочина окупатора и њихових помагача БиХ, наводе се имена припадника усташких и њемачких власти и особа блиских њи-

⁸⁴ Архив Музеја Козаре, Легат Бошка Башкота, Документација НДХ - Логор на Циглани - 1942/8.

⁸⁵ Исто, Документација НДХ - Логор на Циглани - 1942/9.

⁸⁶ Јаков Данон, Верица М. Стошић, н. д. 217, 569.

⁸⁷ Архив Музеја Козаре, Легат Бошка Башкота, Документација НДХ - 1942 - 8/1.

⁸⁸ Исто, 1942 - 8/1а.

⁸⁹ Архив Музеја Козаре, Легат Бошка Башкота, Документација НДХ - 1942 - 9/1.

⁹⁰ Архив РС, ВЖСЛ, 74, 7236/42.

⁹¹ Ели Таубер, н. д. 251.

ма.⁹² Данас у Приједору не живи ни једна јеврејска породица, „од 57 Јевреја у животу је остало свега 14“⁹³

Умјесто закључка

Јевреја у Приједору данас нема. Њихова егзистенције ријешена је након офанзиве на Козари 1942. године. Овим текстом чува се сјећање на 57 Јевреја који су живјели и били утицајни у Приједору до почетка Другог свјетског рата. Њихово гробље на Уријама данас је запуштено, али је и даље мјесто које опомиње.

⁹² Ели Таубер, н. д. 252. „Као интелектуални зачетници, организатори и извршиоци злочина над Јеврејима из града Приједора утврђени су: логорник Јосип Кардум, син Алојзов, родом из Босанског Грахова; таборник Сарајлић Хилмија, син Мехин, из Приједора; котарски престојник Јунгић Марко из Кључа; Слишковић Мирослав, члан усташког табора; Биљешковић Томо, свештеник из Приједора; Капетановић Миралембег, градоначелник из Приједора; Константин Бабић, родом из Бугојна; апотекар Бабић Ивица, родом из Бугојна, Кауриновић Јосип, жупник из Приједора; Софтић Суљо, усташки функционер, иначе обућар из Приједора; Јурчић Сарафин, усташки функционер; Јусуфагић Хакија, шеф полиције у Приједору; Пезић Славко; Јуричић Перо, звани „Шепо“, усташа; Шалић Ивица, усташа; Шећербеговић Хамдија, из Горње Санице; Пезић Драго, из Ивањске; Кроча Перо; генералмајор Штал, Рупчић Драго, домобрански часник, командант III горског здруга; пуковник Брозовић; сатник Слијепчевић; натпоручник Катија Перковић и Петар Стајић из Приједора.“

⁹³ Аврам Пинто, н. д. 175. „Од 57 Јевреја у животу је остало свега 14... Нико од њих не живи у Приједору“; Ели Таубер, н. д. 251; исто, 190. „Према посљедњем попису становништва у Краљевини Југославији од 31. марта 1931. године, у БиХ је живјело 11.248 Јевреја. С обзиром на низак природни прираштај и одсуство усељавања, статистичке процјене су сагласне да је агресију на Југославију у БиХ дочекало 12.000 Јевреја. На другој, нешто вишој неверификованој цифри заснивају се и неке више процјене губитка Јевреја у Другом свјетском рату. Истина је да у јеврејској заједници сви сматрају да је у БиХ до Другог свјетског рата живјело 14.500 Јевреја. Детаљнија верификација 1966. године знатно је ближа статистичкој процјени, али за наша разматрања цифара у том оквиру и нису битна“; исто, 541. Процјењује се да је у БиХ „преживјело једва око 30 посто“ Јевреја током Другог свјетског рата.

Извори и литература

Извори:

Архив Музеја Козаре, Приједор

Архив РС, Бањалука

Меморијални музеј Холокауста у Вашингтону, *online* колекција оралне историје <<https://collections.ushmm.org>>

Војни архив, Београд

Литература:

Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i BiH*, Sarajevo, 1987.

Eli Tauber, *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2014.

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, Војноисторијски институт југословенских народа, том IV, књига 1 и 3. Београд, 1951, 1952.

Зоран С. Мирковић, „Расно законодавство у НДХ“ у: *Правни поредак НДХ*, уредници Борис Беговић, Зоран С. Мирковић, Универзитет у Београду, Правни факултет, Београд, 2018.

Јаков Данон, Верица М. Стошић, *Мемоари на холокауст Јевреја Крајине*, Бања Лука, 2010.

Јован Мирковић, „Жртве рата 1941–1945. са подручја Козаре“, у: *Злочини геноцида НДХ на Козари и Поткозарју у Другом свјетском рату*, Мраковица-Козара, 19. мај 2012, Бања Лука, 2014.

Козара у НОР-у, књига III и IV, Београд, 1971, 1978.

Milan Vukmanović, „Neka pitanja o obrazovanju i djelovanju Ustaškog stožera i Povjereništva za Vrbasku banovinu u Banjaluci od aprila do avgusta 1941. godine“, u: *Ustaški stožer za Bosansku Krajinu: Studija Milana Vukmanovića i izbor iz građe*, priredili Verica M. Stošić i Vladan Vukliš, Banjaluka, 2017.

Приједорска гимназија 1921–1981, Приједор, 1981.

Vedrana Adamović**The Demise of Prijedor's Jewry, 1941-1942**

Today, there is not a single Jewish family residing in Prijedor. The "Jewish question" in this town was dealt with after the Axis Kozara Offensive (or the "Western Bosnia Operation") between July and August of 1942. Because of its specific position and the given blockade by the partisan resistance guerilla, Prijedor's Jews were not immediately deported. They were spared during the "St. Elijah's Day Massacre" of 1941 because they were all treated as general Rumler's hostages. All of the Jewish property was immediately seized by the appointees of the Independent State of Croatia. The aim of this seizure was an effective destruction of Jewish economic vitality. The first liberation of Prijedor on 16 May 1942 found most of them trapped in two Jewish houses. After the Axis offensive, remaining Jews were arrested and deported to the surrounding camps. Many of the freed ones joined the ranks of the People's Liberation Movement (NOP). According to the report issued by the County Police on 5 September 1942, by that time, there were no more Jews in the Great Parish of Sana and Luka.

Koričan

Salamon Jazbec

УДК 341.322.5(497.13)“1941/1945”:929 Корићан Л.

Margelov institut, Zagreb;
salamon.jazbec@gmail.com

Apstrakt: U svojim djelima *Magnissimum Crimen* (Zagreb, 2008)¹ i *Sociologija hrvatskog revizionizma* (Zagreb, 2010)² pokušavao sam preko raznih primjera iz dalje i bliže prošlosti pokazati *uvrnutu* nesuvislost agresivnih zahtjeva za ustanovljavanjem „svih žrtava Jasenovca“, što u konačnici služi tek kao instrumentarij vulgarnog povijesnog revizionizma. Valja to sada poopćiti te podići na razinu svih žrtava bilo kojeg rata. U tome smislu, ovaj tekst vas provodi kroz biografiju – do konačnog stradanja – Lavoslava Korićana.

Ključne riječi: žrtva, popis, Jasenovac, Lavoslav Koričan

Napomena redakcije: Tekst „Koričan“ Salamona Jazbeca objavljujemo ponovo usljed tehničkih propusta u prethodnom broju, koji su nastali našom krivicom.

Nemoguće je ustanoviti sve žrtve, kako brojem, tako i identitetom. Desničarski krugovi u Hrvatskoj počesto napadaju poimenični popis žrtava Javne ustanove Spomen-područje Jasenovac iz Jasenovca kao „netočan“, bez ozbiljnijih analiza njegove presumpcijske netočnosti – za što bi naposljetku trebalo dublje i šire znanje te posvećenost istraživanju teme. Po meni, sam *službeni* poimenični jasenovački popis nije i ne može biti „netočan“, iako u njemu ima netočnosti.

Veći je problem u onome što ne postoji, niti će ikada biti sadržano u tom popisu. Upravo je u tim neznanim licima izвориште temeljnog prijepora oko ukupnog broja jasenovačkih žrtava, ali i ukupnog broja žrtava II. svjetskog rata na ovim prostorima, kao i njihove nacionalne, odnosno konfesionalne razdiobe.

¹ Salamon Jazbec, *Magnissimum Crimen*, Margelov institut, Zagreb 2008.

² Salamon Jazbec, *Sociologija hrvatskog revizionizma*, Margelov institut, Zagreb 2010.

Sačinjavanje poimeničnih popisa žrtava bilo kojeg ratnog zbivanja jest potrebno i važno, ali ni u kom slučaju ne predstavlja kraj priče. Ono je možda tek početak priče, svakako – značajan dio priče.

Plasiranje poimeničnih popisa žrtava kao popis svih žrtava predstavlja tešku obmanu neprosvijećene javnosti. Jest, uvijek je važno istaknuti vrijednost i značaj poimeničnog popisa, no u isto je vrijeme bitno istaknuti značaj spominjanja i procjene neznanih žrtava koje su također stradale – u endehazijskom logoru smrti Jasenovac, ili na nekom drugom mjestu, u neko drugo nemilo vrijeme. Bez toga, slika stradanja nije potpuna; ona je znatno okrnjena, upravo razlomljena.³

Iščitavajući knjigu *Holokaust u Zagrebu* Ive i Slavka Goldsteina („Novi Liber“ i Židovska općina Zagreb, 2001), uočio sam podosta pogreški, propusta i nejasnoća. O nekima sam već prije progovorio u svojim knjigama i člancima. O nekima nisam. O nekima niti neću.

Na temelju jedne teško objašnjive zbrke iz djela Goldsteinovih, pokušat ću naznačiti određena pitanja.

Odvelo me je to na dalek put, put koji prelazi Zagorje, hrvatsku metropolu, Jasenovac i Kerestinac, pa zahvaća u materiju ilegalnog komunističkog rada, Holokausta te problematiku pisanja o događajima iz II. svjetskog rata s odmakom od sedam i pol desetljeća, a što je cijeli jedan životni vijek. Upoznajmo se s Lavoslavom Korićanom.

* * *

Na 272. stranici knjige *Holokaust u Zagrebu*, o bijegu iz Kerestince (noć 13/14. srpnja 1941) stoji sljedeće: „Među 89 bjegunaca bilo je petnaestak Židova komunista. Na dogovorenom mjestu bjegunce nisu dočekale udarne grupe komunista iz Zagreba, jer njihov Mjesni komitet nije dobro organizirao prihvata. Zbunjeni i nesnalažljivi bjegunci predugo su čekali u nedalekoj šumi Obrež i tako su velikom većinom pali kao žrtve masovne ustaško-žandarske potjere. U okršajima s potjerom ubijen je 31 bjegunac, a 44 su zarobljena i svi su koji dan kasnije dovedeni pred Pokretni prijevremeni sud, osuđeni na smrt i strijeljani na Dotrščini. Među tih 44 petorica su bili Židovi (Isak Katan, Hugo Kon, Ljudevit Kon, Ernest Rado i Israel Steinberg), dok je za Lavoslava Korićana, Izidora Pereru, Israela Osisasa, Elijasa Singera i

³ Pritom valja napomenuti da su tzv. Žerjavićeve i Kočovićeve procjene broja jasenovačkih žrtava besmislene, obesmišljene pukom činjenicom da su poimenični popisi žrtava Jasenovca već premašili njihove procjene broja ukupno postradalih osoba u logoru.

Urija Šnetrepla utvrđeno da su ubijeni već ranije, u okršajima poslije bijega.⁴

Međutim, na stranici 336. iste knjige, u poglavlju o proboju jasenovačkih logoraša (22. travnja 1945), piše ovo: „Bijeg iz logora i desetak dana lutanja po obližnjim šumama do dolaska Jugoslavenske armije dojmljivo su opisali J. Grosseppais-Gil, Egon Berger i Vladimir Carin. Manji broj logoraša pobjegao je prije toga iz jednog transporta tako da su izdubili rupu u drvenom podu vagona. Našli su se u Moslavini, gdje su naletjeli na Nijemce i ustaše. Njih osmorica su uhapšeni, dovedeni u Zagreb. U pratnji četvorice domobrana koji su se preobukli u ustaše u noći između 24. i 25. travnja 1945. godine Lavoslav Koričan zajedno sa sedmoricom uhićenih posjetio je svoju sestru i njezinu obitelj na Trešnjevci. Pred svitanje stražari su ih potjerali na pokret i ta osmorica više nikada nisu viđeni živi.“⁵

Dakle, jedan te isti čovjek ubijen je dvaput: prvi put nakon potjere za bjeguncima iz kerestinečkog logora 1941; drugi put desetak dana prije partizanskog oslobođenja Zagreba.

* * *

Ponukan tim kontradiktornim navodima, pokušao sam dalje istražiti sudbinu Lavoslava Koričana, slijedeći meandre različitih popisa žrtava.

Pa tako u popisu žrtava Holokausta za grad Zagreb, dr. Melita Švob pod red. br. 3214 navodi Lavoslava Koričana (od pok. Alfreda), rođenog 1906. u Krapinskim Toplicama, stradalog u Jasenovcu 1941. godine.⁶

⁴ Povjesničar prof. dr. Ivo Goldstein i njegov otac publicist Slavko Goldstein pritom se pozivaju na podatke iz knjige Dotrščina 27-29 tzv. „Projekta Dotrščina“ Hrvatskog državnog arhiva iz Zagreba; navode iz *Kerestinečke kronike* Zvonimira Komarice („Globus“, Zagreb, 1989), str. 207-211; te na monografiju Ivana Šibla, *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve* („Naprijed“, Zagreb, 1967), str. 405-410.

⁵ I. i S. Goldstein pritom se pozivaju na navode Irene Korda iz njezinog priloga za bilten *Jevrejski pregled* iz Beograda 1986. godine (dvobroj 11-12) pod naslovom *Povratak iz Jasenovca... koji to nije bio* - str. 49-50.

⁶ Melita Švob *Židovi u Hrvatskoj - židovske zajednice* (II. dopunjeno izdanje: Izvori Zagreb; Kulturno društvo „Miroslav Šalom Freiburger“; Židovska općina Zagreb; Istraživački i dokumentacijski centar CENDO - Zagreb, 2004); II. knjiga, poglavlje „Židovska općina Zagreb“, Preliminarna lista žrtava Holokausta u Židovskoj općini Zagreb (izrađena u redakciji Melite Švob i Zorana Mirkovića iz baze podataka CENDA) - str. 88.

Ti se podaci slažu sa službenim poimeničnim popisom jasenovačkih žrtava, sačinjenim od strane Javne ustanove Spomen-područje Jasenovac iz Jasenovca – dostupnim na internetu – gdje se za Lavoslava Koričana daju podaci da je „stradao od ustaša“ u logoru Jasenovac 1941. godine.⁷

U svojoj prvoj knjizi o Jasenovcu iz 1986. godine, pukovnik JNA Antun Miletić u prilogu br. 81 objavljuje spisak 553 logoraša koji su pisali dopisne karte iz koncentracijskog logora Stara Gradiška 1942. godine. Na tom popisu naveden je pod red. br. 277 i Lavoslav A. Koričan (reg. br. 214-V).⁸

No u svojoj petoj knjizi o Jasenovcu iz 2011. godine⁹, puk. Miletić ne spominje u popisu jasenovačkih žrtava Lavoslava Koričana, ni kao zavičajnika za Zagreb, niti za Krapinu i pripadajuća mjesta.

U svojoj monografiji *Tragedija u Kerestincu – Zagrebačko ljeto 1941.* autor knjige dr. Ivan Jelić u vlastitom popisu kerestinečkih žrtava pod upisom red. br. 45 „KORIČAN, LAVOSLAV“ navodi sljedeće: „Rođ. 1906. u Krapinskim Toplicama, trgovac. Uhapšen u Zagrebu 3. V 1941. Uhvaćen u borbi nakon proboja, strijeljan 17. VII.“¹⁰

Isti se pobraja kod poimeničnog razlaganja događaja na str. 117 istog djela: „Dio komunista koji su se uspjeli probiti iz obruča u borbama kod Obreža i Stupničke šume stradao je u borbama i bijegu nakon dan-dva ili nešto kasnije. U borbama oko Kerestince i kod Rakova Potoka poginuli su: Rastko Dimitrijević, Josip Heršak, Ivan Ivšak, Dragutin Ložnjak, Antun Mrak, Franjo Pavlinek, Izidor Perera, Dušan Samardžić, Franjo Saucha, Elias Singer, Mihajlo Stanimirović, Ulrich Snetrepl, Josip Tatalović, Slavko Tkalčević, Albin Turk, Milan Velebit, Vladimir Vitasović, Berislav Vulelija i Anton Žele. Uhvaćeni su: Kuzman Belinski, Tajib Dautović, Matija Dumbović, Franjo Humski, Isak Katan, Mirko Kesler, Adolf Kette, Ljudevit Kon,

⁷ <<http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7618>> (web-link zabilježen na dne 19. prosinca 2016. godine)

⁸ Antun Miletić *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta* (Spomen-područje Jasenovac i „Narodna knjiga“, Beograd, 1986) – str. 202. Miletić se pritom referira na građu Jevrejskog istorijskog muzeja iz Beograda (reg. br. 2505 k. 25-7-2/7). Nejasna je pritom opaska u zaglavlju priloga: „9. travnja 1942. godine“.

⁹ Antun Miletić *Ubijeni u Koncentracionom logoru Jasenovac 1941–1945* („Gambit“, Jagodina, 2011).

¹⁰ Ivan Jelić *Tragedija u Kerestincu – Zagrebačko ljeto 1941.* („Globus“, Zagreb, 1986); poglavlje „Prilozi“, popis „Zatočenici koji su sudjelovali u akciji oslobođenja iz logora u Kerestincu 13/14. jula 1941.“ – str. 280. U ilustracijskom prilogu između stranica 128 i 129 iste knjige na drugom tablou nalazi se i fotografija Lavoslava Koričana.

Lavoslav Koričan, Mirko Neuman, Zdravko Pavešić, Antun Perković, Ernest Rado, Josip Rendić, Izrael Steinberger, Ivan Šćurić, Stjepan Seremet, Ivan Siftar, Henrik Telč, Blaž Vidatić i Albin Vincek.¹¹

Zaključno, dajem podatke iz izvornog znanstvenog rada dr. Zdravka Dizdara, što je pod naslovom „Logor Kerestinec“ objavljen u osmom broju godišnjaka Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske *Povijesni prilozi*¹² za 1989. godinu: „Na osnovi istraživanja dobivaju se i novi podaci o sudionicima proboja. Tako prema dokumentima a i nekim izjavama u proboju nije sudjelovala grupa pritvorenika I C referade koji su bili smješteni u židovskom dijelu logora a koji se navode u dosadašnjim popisima sudionika. To su, npr., Isak Katan, Lavoslav Koričan, Mirko Neuman i Izidor Perera, koji su zajedno s ostalim Židovima iz Kerestince upućeni u Gospić, pa u Jasenovac, gdje su likvidirani.“¹³

* * *

¹¹ U fusnoti 16 uz gornji tekst daje se opaska: „To su tek djelomični podaci. Vjerojatno će daljnja istraživanja dati niz novih podataka, a neke i korigirati.“

¹² Danas je taj znanstveni časopis postao zbornik radova Hrvatskog instituta za povijest i izlazi dvaput godišnje pod uredništvom dr. Irene Benyovsky-Latin. (Od 1990. godine i devetog broja izdavač je bio Institut za suvremenu povijest, a od 1995. i 15. broja izdavač je Hrvatski institut za povijest.) Zdravko Dizdar inače u predgovoru odnosno članka najavljuje dvotomnu monografiju o logoru Kerestinec „s više od tisuću stranica“ (u suautorstvu s Darkom Brdarićem), no umjesto toga je jedan od četvorice urednika leksikona *Tko je tko u NDH* („Minerva“, Zagreb, 1997), uz istoimenog Darka Brdarića, kao i jedan od autora članka „Bleiburg i hrvatski križni putevi“ u petom broju zagrebačkog časopisa za književnost i kulturu „Marulić“ 1996. s dr. Vladimirom Geigerom i Matom Rupićem, članom Upravnog odbora tzv. Društva za istraživanje trostrukog logora Jasenovac – čiji je upis u Registar udruga RH odbijen od strane Ureda za opću upravu Grada Zagreba, s obzirom na to da zahtjev za registraciju takve udruge građana nije u skladu s Ustavom Republike Hrvatske, dok je Ministarstvo kulture RH sa svoje strane uskratilo pozitivno mišljenje za osnutak Društva (čiji je cilj *osvijetliti* „narav i postojanje ratnog sabirnog i radnog logora, te poslijeratnog logora za uništavanje hrvatskih domoljuba i informbiroovaca u Jasenovcu, ali isto tako nastanak i razvoj velikosrbskoga i jugoslavenskog jasenovačkoga mita“). <<https://drustvojasenovac.wordpress.com/>> (link dostupan na dan 1. siječnja 2017. godine)

¹³ Zdravko Dizdar „Logor Kerestinec“; zbornik radova *Povijesni prilozi*, br. 8 (str. 143-192); urednica dr. Zdenka Šimončić-Boban (Institut za historiju radničkog pokreta; Zagreb, 1989), poglavlje „Proboj komunista iz logora Kerestinec noću 13/14. VII 1941, neuspjeli prihvat logoraša i posljedice toga“, str. 181.

Kojoj napokon verziji stradanja Lavoslava Koričana povjerovati? Je li stradao 1941, 1945. ili neke druge ratne godine? Ako je stradao 1941, je li stradao u Zagrebu? Ako je pobjegao iz Kerestince, je li ubijen u potjerama nakon bijega ili je strijeljan u Zagrebu 1941? Ako je deportiran u Jasenovac, je li ubijen 1941? Ako je preživio 1941. u Jasenovcu, je li uspio pobjeći iz Jasenovca 1945? Ako je pobjegao iz Jasenovca 1945, je li ubijen u Zagrebu? Ili na nekom drugom mjestu? Napokon: iako više od strane svoje rodbine nije viđen živ nakon zore 25. travnja 1945, postoji li mogućnost da je ipak preživio rat?

Možemo razgovarati o uvjerenosti autora koji o njemu pišu, iako nas to neće dovesti ništa bliže istini. Teško mi je, osobno, povjerovati Ivanu Jeliću, koji u istoj monografiji o bijegu iz Kerestince čak i Ognjenu Prici mijenja ime, nazivajući ga „Ognjenom Pričom“, što zacijelo spada u začudnije pogreške hrvatske historiografije.¹⁴ Zbog toga mi se ne čini vjerojatnom verzija o Koričanovom strijeljanju 17. srpnja 1941. u Dotršćini.

Jelićeva knjiga izašla je 1986. godine, moguće je da je članak Irene Korda u zadnjem broju *Jevrejskog pregleda* za 1986. godinu svojevrsna reakcija na podatke o Koričanovoj sudbini, takvom kako je opisana u knjizi *Tragedija u Kerestincu – Zagrebačko ljeto 1941.*

Rekao bih da je Dizdarova teza kako je Koričan preko Gospića prebačen u Jasenovac točna. Sudeći po Miletićevim podacima, bio je ondje još živ 1942. godine.

Ukoliko je tomu tako, bizarnom smatram činjenicu da se u službenom popisu žrtava logora Jasenovac, koji je izradila Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac iz Jasenovca, iznosi kako je Koričan ubijen od ustaša u logoru 1941. godine. Otkud im podaci za takve tvrdnje?

Kako se sve to naposljetku slaže sa svjedočenjem Irene Korda iz *Jevrejskog pregleda*?

Ako je Lavoslav Koričan s još sedmoricom drugova bio doveden svojoj sestri na zagrebačku Trešnjevku u noći s 24. na 25. travnja 1945, onda ne može biti ni jasenovačka, niti kerestinečka žrtva, s obzirom na to

¹⁴ Ivan Jelić *Tragedija u Kerestincu...*, str. 95, 96, 277, 296; fusnota 12 na str. 96; potpis ispod fotografije na slikovnom prilogu između stranice 128 i 129. Iako u fusnoti 19 na str. 100 Jelić iznosi navod Vjekoslava Cenčića: „Kopinič kaže da je sljedećeg dana nakon strijeljanja Keršovanija, Adžije, Price, dakle, 10. jula; održao u Zagrebu, u stanu Branka Maleševića, sastanak sa rukovodiocima KP Hrvatske“, to ga ne sprečava da s pričom/Pričom nastavi do kraja.

da je proboj posljednjih jasenovačkih logoraša poduzet tri dana prije - 22. travnja 1945.¹⁵

Sva ta pitanja i dvojbe dobit će dodatne konture nakon što se malo поближе upoznamo sa stradalnikom.

* * *

Lavoslav Koričan je rođen 1906. godine u Krapinskim Toplicama. U to doba nije bilo mnogo Židova u Zagorju, ali u Krapini i okolici bilo ih je toliko da se već dva desetljeća kasnije pomišljalo na osnutak krapinske židovske općine. Krapina je između dva svjetska rata imala status filijalne židovske općine Izraelitskoj bogoštovnoj općini zagrebačkoj. Ostale manje zajednice gravitirale su varaždinskoj židovskoj općini.

Koričani su bili značajna zagorska židovska obitelj. Postoje indicije da su - poput nekolicine drugih imućnih židovskih familija i pojedinaca do II. svj. rata - posjedovali dvorac, iako nisam uspio ući u trag o kojem se dvorcu ili kuriji točno radi. U monografiji *Dvorci i perivoji Hrvatskog Zagorja* (dr. Mladen Obad-Šćitaroci) spominje se nekoliko dvoraca u okolici Krapinskih Toplica, ali susljednost vlasništva u toj knjizi nije iscrpno prezentirana kod mnogih imanja, tako da se ne može lako detektirati o kojem bi objektu mogla bila riječ.

Međutim, osječki dvotjednik *Židovska smotra* u svojem 17. broju IV. godišta od 17. kolovoza 1910 /12. aba 5670/, na str. 5-6 pod naslovom „Antisemitske infamije“ daje izvode iz članka „Odjeci iz Klanjca“, što ga je 13. kolovoza 1910. objavila „milinovačka“ *Hrvatska sloboda*: „Židovi su danas gospodari Zagorja. Mjesto Keglevića, Oršića, Vojkovića, Gušića, Patačića i Jelačića imamo Grünwalde, Spitzere, Meiere, Plachte-e, Koričane. To se zove novo doba, demokratski duh u Zagorju. (...) Čujem, da se pomišlja na prodaju Novih Dvora. Gospodar groba bana Jelačića mogao bi prema tome postati kakav Moric Funkelštajn ili Žak Šmules. Još malo, pa će se svaki bolji čovjek od nas morati dati obrezati. Nemajući Hrvatske, tako će mu barem bijeli svijet biti domovina.“¹⁶

¹⁵ S obzirom na formulacije da bjegunci iz jasenovačkog transporta „više nikada nisu viđeni živi“, postoji vjerojatnost - mada vrlo slaba - da su neki od njih ipak preživjeli rat. Sudbina Lavoslava Koričana u konačnici ostaje nepoznata, odnosno nedovoljno istražena.

¹⁶ Navodi iz toga antisemitskog članka objavljeni su već prije na 32. str. moje knjige *Sociologija hrvatskog revizionizma* (Margelov institut, Zagreb, 2010).

Zagrebački trgovci braća Grünwald posjedovali su dvorac Veliki Tabor od kraja XIX. stoljeća do početka I. svj. rata, a vlasnik tvornice kvasca i špiritane na marofu u Vrbini Makso Mayer kupio je 1900. s tvrtkom i pripadajući vlastelinski dvorac Januševac te ostao njegov vlasnik do kraja I. svj. rata.¹⁷ Lavoslav Plachte, sin varaždinskog poduzetnika Jakoba Akibe Plachte, posjedovao je vlastelinstvo Budinščinu od 1906. Spomenuto je dakle aluzija na židovske vlasnike zagorskih veleposjeda s dvorcima kao središnjim stambenim građevinama, pa iz toga posredno zaključujem da je i obitelj Koričan posjedovala vlastelinstvo s dvorcem.

„Na južnom ulazu u Krapinske Toplice je nekad stajala kurija poznata pod imenom 'Lavoslavov dvor', a koja je zbog derutnog stanja konačno srušena prije nekoliko godina“, slovi Wikipedia.¹⁸ Moglo bi se raditi o zgradi nazvanoj po djedu Lavoslava Koričana Leopoldu Koritschanu (kasnije: Lavoslavu Koričanu).¹⁹ Krapinske su Toplice u to doba poznata destinacija lje-

¹⁷ Mladen Obad-Šćitaroci, *Dvorci i perivoji Hrvatskoga Zagorja* („Školska knjiga“, Zagreb, 2005), III. izdanje, str. 292 i 104 – uz korištenje osobnih bilješki te drugih sporednih izvora. Osim njih, još desetak zagorskih dvoraca imalo je židovske vlasnike: sin vlasnika pamučne industrije iz Duge Rese Wilhelma Anningera (Abeles) bečki veleindustrijalac dr. Richard Aninger (Anninger) posjedovao je Klenovnik; Mirkovac su do II. svj. rata imali Halle i Berger; Nove dvore Klanječke obitelj Jakoba i Ženka Brucknera (od 1860. u djelomičnom, od 1914. u potpunom vlasništvu); Januševac je nakon M. Mayera do II. svj. rata posjedovao zagrebački (a prije požeški) veleindustrijalac Manfred Sternberg; dvorac Jakovlje je u vlasništvu kroz jedno vrijeme imala obitelj Kronfeld; a dvorac Jalkovec je sagradio 1911. židovski plemić Stjepan pl. Leitner de Varaždinbrieg, najveći trgovac željezom i željeznom robom na Balkanu. (*Dvorci i perivoji...*, str. 110, 180, 186, 104, 94, 99; uz korištenje osobnih bilješki te brojnih drugih sporednih izvora.)

¹⁸ <hr.wikipedia.org/wiki/Krapinske_Toplice> (pristupljeno 28. siječnja 2017)

¹⁹ Tu zgradu spominje 2003. prof. dr. Martina Jakovčić u svom preglednom radu „Turizam Krapinskih Toplica – sadašnje stanje i mogućnosti razvoja“ na stranicama znanstvenog časopisa *Geoadria*: „Općenito se može reći da su dvorci i kurije na području općine Krapinske Toplice u vrlo lošem stanju. Objekti su ili gotovo u potpunosti razrušeni i devastirani ili su na neprimjeren način obnovljeni. Najznačajniji dvorci i kurije su dvorac Klokovec i Lavoslavov dvor u Krapinskim Toplicama, dvorac Kovačevac u Gornjem Vinu, kurija Novaki u Oratju, kurija u Lovrećim Selima.“ (*Geoadria*, glasilo Hrvatskog geografskog društva iz Zadra i Odjela za geografiju Sveučilišta u Zadru; Zadar, 2003, predsjednik međunarodnog uređivačkog odbora prof. dr. Damir Magaš – prvi broj osmog godišta, str. 154)

čilišnog turizma, s osobitim zamahom nakon poduzetničke inicijative trgovca Jakova Badla sredinom XIX. stoljeća.

Leopold Koritschan²⁰ i Clara rođ. Deutsch (čiji je brat Arnold Aron Deutsch bio bečki bankar), imali su dva sina: Maksu i Alfreda (uz tri kćeri: Marijanu i Josipu Koričan te Sidoniju ud. Lederer).

Lavoslav Koričan st. je bio ugledan građanin Krapinskih Toplica, koji je čak kovao lovačke medalje pod svojim imenom, s likom tetrijeba na reversu. Imao je svoj *perfin* na poštanskim markama sa žigom Krapinskih Toplica.²¹

Rođen je 25. listopada 1846. u južnomoravskom mjestu Slavkov u Brna (vyškovska oblast; njem. Austerlitz²²), a umro u Zaboku oko sedam sati navečer 31. prosinca 1898. Clara Deutsch i Leopold Koritschan vjenčali su se u Austerlitzu i otuda zajedno krenuli u svijet, da bi se skrasili u Hrvatskom Zagorju, pa ondje zasnovali brojnu obitelj. Sa sobom je u Krapinu Leopold poveo i svojeg brata Isidora Koritschana, dok mu je stariji brat Michael Koritschan postao trgovac vinom u Beču.²³

²⁰ Podaci su iz osobnih bilješki, a potječu uglavnom od osmrtnica sa stranica starih periodičnih tiskovina.

²¹ <www.ephila-stamps.com/index.php/hrvatska> (pristupljeno 28. siječnja 2017)

²² Drevni mjesni Židovi nazivali su ga u svojim spisima Ir Laban, što na hebrejskom znači *bijeli grad*. Židovska zajednica se u gradskim spisima spominje još 1288. godine, ali se smatra da Židovi obitavaju u Austerlitzu od početka XII. stoljeća. Zanimljiv slučaj desio se u tom gradu 1805. godine, kad je tijekom bitke triju careva jedan francuski časnik visokog ranga zatražio od rabina Jacoba Gleiwitza da skupi desetericu odraslih Židova, kako bi mogao izmoliti kadiš za preminulog člana svoje obitelji.

²³ Michaelov sin dr. Alfred Koritschan bio je ugledni psihijatar i član Bečkog psihoanalitičkog društva, a kasnije psihoanalitičar na Beverly Hillsu i osnivač masonske lože austrijskih emigranata u Kaliforniji „Hugo Blau - Fraternitas“ 25. travnja 1955. godine (koja je nastala iz slobodnozidarskog vjenčića „Fraternitas“, utemeljenog 12. listopada 1946). Rođen je 11. listopada 1873. u Beču, a umro 6. prosinca 1960. u Los Angelesu. (Na str. 266 petog broja *Liječničkog vjesnika* za 1913. godinu nalazimo sljedeću anonsu: „Dr. Alfred Koritschan, izdavatelj 'Aerztliche Standeszeitung — Die Heilkunde' u Beču, preuzeo je od 1. svibnja upravu novosagrađenog Sacherovog 'Kurhaus Helenental' u Badenu kraj Beča. Ovaj je institut snabdjeven svim najmodernijim fizikalno-dijetetskim pomagalicama i radijevim liječenjem, osobito se preporuča kod svih oboljenja živčanog sustava, psihoneuroza, unutarnjih oboljenja i smetnja u izmjeni tvari. Posebice valja istaknuti aparat za pobijanje pretilosti po prof. Begonić s električnom vježbom mišića, prvi svoje vrsti u cijeloj monarkiji. Na temelju svojih studija kod prof. Dubois u Bernu liječit će Dr. Koritschan psihoterapeutskim načinom raznolike for-

Leopold je imao i jednu sestru – Rosalie, udanu Kraus. Leopoldov sin dr. Makso Koričan (rođ. 4. studenog 1874) bio je oženjen za Ivanu rođ. Jellinek (rođ. 30. svibnja 1887. u Beču) i imao dvoje djece: Lea i Lilly. Dr. Max Koritschan se iz Krapinskih Toplica odselio u Englesku i bio trgovački poduzetnik u Londonu.

Isidor Koričan imao je kćer Šarlotu ud. Glesinger (Krapinske Toplice, 1872 – Stara Gradiška, 1942).

Elsa Koričan rođ. Kohn (Aleksandra) – rođena 1877. u Beču – bila je majka Lavoslava Koričana ml. Supruga zagrebačkog trgovca sportskom opremom i certificiranog nogometnog suca Paula Kaudersa, Lilly Koričan, bila je Lavoslavova sestra. Rođena je 6. srpnja 1903. u Krapinskim Toplicama.²⁴ Osim nje, Lavoslav je imao sestru Marijanu (rođ. 27. veljače 1917. u K. Toplicama), udanu za Alberta Sommera iz Varaždina.²⁵

Prezime Koritschan dolazi od njemačkog naziva za moravsko trgovište Koryčany u okrugu Kroměříž, gdje je postojala snažna židovska zajednica u kontinuitetu od druge polovice XVI. stoljeća. Gradić je poznat po tome što je u njemu od 1856. tvorničar Michael Thonet proizvodio čuvene stolice iz savijenog drveta, kojima su opremani brojni ugostiteljski lokali u Austro-Ugarskoj i ostatku Evrope.²⁶ Osim prezimena Koritschan, susrećemo i onomastičku varijantu Koritschaner, što znači *onaj tko potječe iz Koryčanya*. Vlastelin imanja Koryčany od 1899. bio je stric filozofa Ludwiga Wittgensteina. Otac Lavoslava Koričana ml. Alfred rođen je 1876. u Krapinskim Toplicama, a umro 2. ožujka 1927. u bečkom sanatoriju Auersperg.²⁷

* * *

---

me neuroza.“) Majka dr. Alfreda Koritschana bila je Julie rođ. Mandl.

²⁴ S Paulom Kaudersom se upoznala u talijanskom izbjeglištvu. Kauders se s njom oženio u Kaliforniji, nakon što je njegova supruga Elza rođ. Ackermann umrla u Zagrebu 12. siječnja 1951. (rođena je u Grazu 15. studenog 1900). Paul Kauders je rođen u Zagrebu 1. kolovoza 1893, a umro u Los Angelesu 18. svibnja 1979.

²⁵ Do zaključenja ovog rada nisam uspio ustanoviti imena ostale rodbine Lavoslava Koričana ml. – no imam u bilješkama nekoliko potencijalnih imena čiju sudbinu i međusobne veze još moram istražiti – tako da ih ovom prigodom ne spominjem.

²⁶ Fabrika je zapošljavala 300 radnika u četiri dislocirana pogona i proizvodila pedeset tisuća stolica godišnje.

²⁷ Smrt je zacijelo došla prilično naglo, jer je još samo tri godine prije promoviran iz rezervnog kapetana II. klase u rezervnog kapetana I. klase – pri objavi promaknuća izlistan kao „Alfred L. Koričan“. (Dnevni list *Slovenec*, Ljubljana; god. LII, br. 69 od 23. ožujka 1924, str. 3 – članak „Napredovanje rezervnih častnikov“.)

Nakon rane očeve smrti, mladi Lavoslav je morao preuzeti brigu o cijeloj obitelji. U času smrti svojeg oca napunio je 21 godinu života.

Negdje kroz tridesete Lavoslav Koričan postaje ljevičar i surađuje s političkom ljevicom u Kraljevini Jugoslaviji. Dr. Jaša Romano svrstava ga u „simpatizere KPJ“.²⁸

Predmetna suradnja zasigurno se prvenstveno ogleda u financijskom podupiranju komunističkog pokreta.

Ubrzo po nastupu ustaške Nezavisne Države Hrvatske, Koričan biva uhićen i interniran na imanju posljednjeg hrvatskog bana Antuna pl. Miha-lovića u Kerestincu.

Prva grupa interniranih pristigla je 13. svibnja 1941. iz Jastrebarskog, druga grupa 22. svibnja iz Zagreba, a treća – u kojoj je bio i Koričan – iz Zagreba je dovedena 25. svibnja. Lavoslav Koričan je u Kerestinec stigao u grupi od „15 komunista i pritvorenika I C referade, uglavnom iz zatvora u Đorđićevoj ulici“.²⁹ Nakon te grupe, izvršene su deportacije u logor još barem devet grupa političkih interniraca, tako da je u Kerestincu sveukupno bilo zatočeno oko 150 komunista i „pritvorenika I C referade“ – što je usiljena službena formulacija kojom se opisivalo osobe uhićene *zbog sumnje na komunizam*. Osim njih, bilo je i drugih kategorija logoraša.

Kroz logor Kerestinec od njegova otvaranja sredinom travnja do raspuštanja sredinom kolovoza 1941. prošlo je približno devetsto zatočenika. (Početkom devedesetih godina prošlog stoljeća Kerestinec je ponovno otvoren kao mjesto zatvaranja i zlostavljanja hrvatskih građana srpske nacionalnosti.)

Na policijskoj fotografiji, objavljenoj u Jelićevoj knjizi, Koričan je prikazan kao mlađi čovjek tamnijih očiju te mrke kose i brka.³⁰

Nakon Koričanovog hapšenja, njegovi sinovi Petar³¹ i Tomislav³² napustili su Zagreb i prebjegli u talijansku okupacijsku zonu s Lavoslavovom sestrom Marijanom i njezinim suprugom Albertom.³³ Od travnja do kraja

²⁸ Jaša Romano *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. žrtve genocida i učesnici NOR* (Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1980), str. 112.

²⁹ Dizdar *Logor Kerestinec*, str. 164. Prema Jeliću, uhićen je u Zagrebu 3. svibnja 1941. (*Tragedija u Kerestincu...*, str. 280.)

³⁰ Da se radi o policijskoj fotografiji dokazuje poza poluprofila, neobrijanost obraza i nedostatak kravate na košulji zakopčanoj do vrata – što je inače za onodobno formalno fotografiranje bilo gotovo nezamislivo.

³¹ Rođen 17. siječnja 1937. u Zagrebu.

³² Rođen 7. ožujka 1932. u Zagrebu.

³³ Albert (Josipa) Sommer, rođen 22. studenog 1909. u Varaždinu.

kolovoza 1943. borave kao internirci u mjestашcu Bedizzole – lombardijska oblast Brescia – da bi nakon kapitulacije Kraljevine Italije, a pred njemačku okupaciju, uspjeli prijeći u Švicarsku, odakle su se kasnije iselili u Sjedinjene Američke Države.³⁴

Što se dogodilo s Lavoslavom Koričanom ostaje misterij, ali iza tog misterija sada barem stoji lice i tijelo, lik i djelo, glas, osobna povijest i čitava priča njegova potomstva. Je li ubijen u Kerestincu ili Jasenovcu, je li preživio Kerestinec i Jasenovac, je li preživio rat? Ne znamo i ne možemo znati.³⁵ Rekao bih na kraju da je Lavoslav Koričan u svakom pogledu žrtva II. svj. rata.

* * *

Hrvatska je *švedski stol* tema za pitanja povijesnog revizionizma i neofašističkih tendencija: od predsjednice koja ignorira službenu jasenovačku komemoraciju, do udruženja koje zagovara ukidanje jasenovačkih komemoracija; od ministra kulture koji simpatizira ustaški pokret, do postavljanja spomen-ploče s uklesanim uzvikom *ZA DOM SPREMNI!* u samom Jasenovcu; od ministra znanosti koji glorificira svojeg endehazijskog prethodnika Julija Makanca, do naprasnog skidanja školske izložbe o Anne Frank.

³⁴ Peter Koričan (Korican) u Americi završava pravo na njujorškom Sveučilištu Columbia, nakon čega djeluje kao odvjetnik, a 1968. je osnivač jedne od prvih samoodrživih antiestablišmentskih hipi-komuna u SAD-u *The Sunnyridge Commune* („*The Claim*“), koja je u zajednici od stotinjak osoba s Istočne obale postojala u oregonskim brdima kroz dva i pol desetljeća kao „grand experiment of communal living“, sve dok američka vlada nije komunu službeno rasformirala 1980. godine, osporavajući njezin pravni status rudarske općine. Peter je umro 20. siječnja 2004. u kalifornijskom mjestu Mill Valey, okrug Marin.

³⁵ Mnogi ljudi se – posve razumljivo – iznimno uzbude kad im se nagovijesti mogućnost da je netko od njihovih bližnjih koji se vode kao „nestali“ u popisima stradalnika možda ipak preživio. Nisu naime rijetki slučajevi da su osobe preživjele II. svj. rat, ali se usljed užasnih trauma i raznih drugih opterećujućih motiva više nisu javile svojim porodicama. O tome su napisane stručne i (auto)biografske knjige te snimljeni dokumentarni i igrani filmovi. Razlozi za takvo ponašanje brojni su i složeni. Ne tvrdim da se u ovom slučaju radi o tome, ali se takva mogućnost svakako ne može isključiti. (Vlastiti Lavoslavov sin Petar navodi se – primjerice – kao žrtva Holokausta za Grad Zagreb pod red. br. 3215 na str. 88 II. sveska knjige Melite Švob *Židovi u Hrvatskoj – Židovske zajednice* – a preživio je rat. I uz njegovo ime bilježi se „nepoznato mjesto stradanja“.)

I sad, prosječan čitatelj ovih redaka mogao bi postaviti logično pitanje: zbog čega autor iz Hrvatske od svih mogućih tema odabire pitanje sudbine jednog čovjeka otprije sedam desetljeća?

* * *

Kao prvo, smatram da je pitanje sudbine jednog čovjeka otprije sedam desetljeća podjednako važno kao i pitanje naše sudbine (ili – ako baš hoćete – naših sudbina) u osvit dvadeset i prvog stoljeća. Pitanje udesa svakog pojedinca u Holokaustu i periodu balkanskog antisrpskog i antiromskog genocida četrdesetih bitno je i presudno potrebno za društveno osvjetljenje, upravo: prosvjetljenje.

U svakom od nas kriju se naraštaji i njihovo neizmjereno generacijsko bogatstvo, povijesna popudbina koju nosimo u budućnost. Čak i mrtvi u nama žive i mi ne živimo samo svoj vlastiti život, već uistinu trajemo i dajemo bezbrojne živote, pa je na nama stoga i uzvišena odgovornost da časnim odživljavanjem vlastita življenja opravdamo svu plemenitu susljednost vlastitog genetskog naslijeđa – a ako zaboravimo na mrtve – kako piše nizozemski književnik Cees Nooteboom – oni će naći načina da nas podsjetu na sebe.

Naša duša zrači dušama naših otprije nas. Svaka je duša veliko polje sjećanja i pamćenja, koje se razastire prostranstvima u kojima časna djela svijetle kao nastanjene kolibe po izgubljenom krajoliku.

Dužni smo pamtiti, dužni smo govoriti, svjedočiti, pisati i izlagati, postajati zamjenski glas pojedinaca i zajednica kojih više nema. Ti su ljudi ugradili sebe u boljitak svijeta i nakon toga bili časovito zbrisani s čemer-nog lica zemlje. Mi smo ostali kao čuvari njihova svetog groba, čak i ako je neznan, čak i ako je zaboravljena masovna raka.

Ne idealiziramo ih, bili su ljudi poput nas, ali sve njihove teško opro-stive mane – i još teže oprostive vrline u očima njihovih neprijatelja – ne mogu isprati zabilješku da su izopćeni i ubijeni u jednom singularnom trenutku povijesti upravo zbog toga što su bili drugačiji od ostatka društva; zato što su bili druge nacije ili druge vjere – da su grubo eliminirani zbog svoje usudne inosti. To je prvi razlog mojeg bavljenja sudbinom jednog čovjeka u ovom radu.

* * *

Kao drugo, želim prokazati nesuvislost mantre o potrebi točnog ustanovljavanja svih žrtava Jasenovca. Držim da je to ne samo nemoguće, već i krajnje uvredljivo za onaj veći dio kojem ne znamo i ne možemo znati ime i prezime, mjesto rođenja i datum smrti.

U poslijeratnom društvu bavljenje Holokaustom na Balkanu nije bilo intenzivno. Istraživanja se nisu sistematično provodila, te se tako pred nama razjapio jaz od gotovo pola stoljeća nebavljenja ili nedovoljnog bavljenja tom iznimno tragičnom temom. Općenito je povijest balkanskih židovskih zajednica slabo istražena, a razdoblje u kojem nije bilo sistemskog poticanja ozbiljnog istraživanja u tom smjeru, uzrokovalo je defekt koji danas onemogućava razmršenje jedne tako duge, komplicirane i bogate povijesti. Sačuvanih dokumenata nema mnogo. Svjedoka praktički više nema. Onaj tko je 1941. imao petnaest godina, danas je na pragu desetog desetljeća života.

Još nisu i vjerojatno neće niti biti napisane monografije većine židovskih zajednica na povijesnom hrvatskom tlu. Slučaj Lavoslava Koričana otvara mnoga pitanja. Pitanje sklapanja popisa žrtava Holokausta u prvom redu.

Ne govorim o površnosti, jer nje ima jako puno u svim segmentima i ona uzima danak na raznolike načine. Ne bi mi bilo dosta nekoliko stotina stranica da analiziram sve zavrzlake popisa i pogreške koje uzrokuju druge pogreške te posljedične krive interpretacije svega toga do razmjera koji su počesto zabrinjavajući, pa i posve apsurdni. Mnoge su osobe doista upisivane više puta na različitim mjestima, što nisam nikad specijalno komentirao, jer smatram da je bolje kad su upisane više puta, nego da nisu upisane niti jednom. Međutim, jasno mi je da se spomenuto u pravilu događa zbog čistog nemara i diletantizma, pa i ignorancije.

Neke povijesne knjige što su potpisane jednim autorom imaju u stvarnosti više autora koji međusobno ne čitaju jedan drugog. Možda ih pišu studenti, ili učenici, možda ih piše neka podvojena ličnost – teško je prosuditi. Knjige se našoj zbunjenoj zemlji nerijetko pišu bezveze.

Za Sisak, tako, jedna knjiga s pretenzijom da je se doživljava kao vrlo ozbiljno povjesničarsko djelo, daje spisak od ukupno pet (5) žrtava Holokausta. A onda se još jedna od tih žrtava navodi kao žrtva za Grad Zagreb.

Radi se o knjizi biologinje dr. Melite Švob i žrtvi Otonu Plačiku (Simona) rođenom 1896. i stradalom u Jasenovcu 1941, kojeg na 501. stranici II. sveska knjige *Židovi u Hrvatskoj - Židovske zajednice* nalazimo kao po-

sljednju, petu iskazanu žrtvu Holokausta za Sisak, te ujedno 4348. žrtvu Holokausta iskazanu za Zagreb.³⁶ Ima toga i previše...

* * *

No, pustimo na stranu više ili manje uspjele pokušaje sklapanja popisa. Znatnije me brine način na koji to radi Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac iz Jasenovca, koja tvrdi da izrađuje službeni popis jasenovačkih žrtava – iako je dubiozno tko može/smije na sebe preuzimati tu zadaću i je li to zapravo ekskluzivna djelatnost u balkanskim okvirima, kao i to: što u ovom segmentu uopće znači „oficijelnost“. JUSPJ svakako ima dužnost i resurse za izvršavanje tog zahtjevnog posla, međutim, radi li to na zadovoljavajući način i može li se uopće danas više izrađivati jedan nezavisan popis jasenovačkih žrtava ostaje nejasno. Ja smatram da ne može.

Pokazat ću to samo na ovom jednom jedinom primjeru osobe koja se navodi za žrtvu Jasenovca, jer je njezin slučaj vrlo indikativan.

Na koji je način osoblje JUSPJ odredilo/ustanovilo/utvrdilo da je Lavoslav Koričan ubijen od ustaša u logoru Jasenovac 1941. godine?

U doba kad su tiskali knjigu žrtava i urezivali staklene ploče s imenima u okviru novog stalnog postava Muzeja JUSPJ, u doba kad su lansirali internetsku tražilicu baze podataka žrtava na svojem sajtu, djelatnici Javne ustanove Spomen-područje Jasenovac iz Jasenovca morali su znati za alternativne izvore koji prezentiraju sudbinu Lavoslava Koričana. Jelićev, Dizdarov i Komaričin rad. Svjedočenje Irene Korda u *Jevrejskom pregledu*. Miletićeve knjige. Svjedočenje Irene Korda rođ. Teltsch za USC Shoah Foundation 1997. Iskaz Marijane i Alberta Sommera u zapisnik na nadležnoj kvesturi u Italiji sredinom 1943. godine da su im najbliži živući srodnici Josip Sommer i Lavoslav Koričan.³⁷

Ukoliko nisu znali, onda je za to kriva autističnost njihova rada. Ne može Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac iz Jasenovca sama sklapati popis žrtava ustaškog logora smrti Jasenovac 1941–45. To je nemoguće.

I ne samo da je nemoguće, već otvara i pitanje arbitrarnosti. Koja verzija se uzima od „ponuđenih“ i zašto? Koji su kriteriji za prosuđivanje

³⁶ Na str. 112 iste knjige.

³⁷ Objavljeno u iscrpnom radu Anne Pizzuti *Ebrei stranieri internati in Italia durante il periodo bellico* na <www.annapizzuti.it> (link dostupan na dne 29. siječnja 2017. godine), koji postoji od 2010.

plauzibilnosti oskudnih ili brojnih izvora, odnosno – vjerodostojnosti i uvjerljivosti jednog jedinog izvora? Tko određuje u konačnici tko je žrtva, a tko nije?

Zašto se Vladu Singera ne ubraja u žrtve Jasenovca u popisu koji objavljuje JUSPJ? On jest bio visokopozicionirani zakleti ustaša, ali je bio i logoraš koji je u logoru Stara Gradiška ubijen u listopadu 1943. godine. Ako se već hlepi za tim da popis žrtava Jasenovca bude što potpuniji, onda se i Vladu Singera ima stavljati u taj popis.

Popis žrtava koji izrađuje JUSPJ treba biti osmotičan i inkluzivan, otvoren za sva i svačija ozbiljna nezavisna istraživanja, bilo institucionalna, bilo pojedinačna, a osobito za istraživanja Spomen-područja Donja Gradina iz Kozarske Dubice i Muzeja žrtava genocida iz Beograda.

Reći ću sada nešto *bogohulno*: ne bi se smjeli igonorirati čak niti konkretni rezultati istraživača koje smo skloni ideološki okarakterizirati desničarima, ukoliko donose vrijedne nove spoznaje i pridonose kompletiranju slike stradavanja ljudi u razdoblju 1941–45. Mnogi od njih jesu bukači i šarlatani (baš kao i oni s liberalno-lijeve scene, uostalom), ali ima među njima i onih koji svoj istraživački rad shvaćaju ozbiljno i trude se vjerodostojno pribilježiti podatke do kojih su došli – iako ih naravno naknadno nakaradno interpretiraju.

Međutim, tu se uzgred postavlja pitanje kompetentnosti onih koji bi se poduhvatili redakcije svih rezultata istraživanja o jasenovačkim žrtvama. Nisam siguran imamo li uopće tim ljudi koji je dorastao toj zadaći i koji bi se kroz duži period mogao kvalitetno time baviti, pa čak i na internacionalnom planu. S druge strane, ne vjerujem da smo već dospjeli u blaženi stadij dezideologizacije znanstvenog rada, još uvijek je znanost na Balkanu, pa tako i u Hrvatskoj, kapilarno ispolitizirana i samim time slabo upotrebljiva.

* * *

Izrada popisa žrtava bilo kojeg rata nije matematika. Nije to niti povijest. To je upravo život sam. To su svjedočenja, zapisi, iskazi, takvi kakvi već jesu. To su izvornici; ali to su i krivotvorine: teze o pletenju košara i izradi ćilima u radnom logoru Jasenovac; zatvaranju prostitutki i džepara po sudskoj kazni u jasenovačkom sabiralištu; nastavku rada logora nakon kraja rata; nogometnim timovima i logorskim orkestrima koji izvode *Malu Flormye*, bajka o fluorescentno rasvjetljenim projektantskim radionicama za

urbanističko rješavanje Zagreba - u bauhausovskim halama iza latrina u močvari, savskim tokom sto i pedeset kilometara nizvodno...³⁸

O tome se radi. Radi se o tome da se političkim odlukama s jedne strane određuje minimalan broj jasenovačkih žrtava, a s druge strane njihov maksimalan broj.

Radi se o tome da smo mi svi skupa još jako daleko od istine o jasenovačkoj zbilji te svemu što je značila i donijela ovoj zemlji i narodu, bez nade da ćemo se u skorašnje vrijeme ili ikada približiti toj istini i poštovati je onako kako zaslužuje.

Treba li zašutjeti pred tom istinom, proglasiti je Istinom? Ne. Treba li se njome baviti i do nje dolaziti? Da, ali s poštovanjem i zamašnom energijom. Ponekad u tome mora biti istraživačkog žara i strasti, a nekad u tome mora biti operaterske hladnoće.

Emocije ne smijemo zapostaviti, no možemo ih ponekad ostaviti po strani - one će nas ionako spopasti kad se smirimo i razmislimo o uzrocima i posljedicama onoga s čime smo se suočili.

* * *

Nemojmo se zavaravati da ćemo iznaći sve žrtve logora Jasenovac i popisati ih, pa čak ni većinu njih. Poštujmo i one čije ime i prezime, lik ili datum stradanja ne znamo. One tim više zaslužuju našu pažnju.

Izložci i slike u Muzeju Spomen-područja Jasenovac mnogo govore svakom onom tko želi slušati otvorena srca. Ali masa bezimernih gorućih lica, što se ne vide u Muzeju, govore čak i glasnije: guraju se, viču, pružaju ruke, komuniciraju očima žitkim i vrelim kao središte Zemlje. Oni su ti koji žele da budemo njihovi glasnogovornici, ali samo najosjetljivije duše mogu ih razumjeti i požaliti te iznijeti napokon njihovu zbirnu sudbinu pred uši i oči svijeta. Oni su naš pepeo iz kojeg mora jednom izniknuti čin katarze.

Mislim da bi Lavoslav Koričan - bio žrtva Jasenovca ili ne - kao komunist, ne, kao humanist koji je želio ostvarenje boljeg svijeta s pravednijim društvom i ostvarenijim pojedincem, svesrdno podržao ovaj tekst kao glas svih onih nepoznatih i nesusretnutih na putu stradanja u Velikom ratu - u tom ratu u kojem čak niti pobjednici nisu bili sretni - jer je i njegova sudbina naposljetku nepoznata, dok je on sam bar donekle prepoznat i opisan u stotinjak redaka ovog skromnog priloga za jedan zbornik radova.

³⁸ Izrada popisa žrtava nije niti umjetnost; umjetnička instalacija kao neorokoko larpurlartizam unutarnjih dizajnera.

U toj slutnji i na spomen svih znanih i neznanih žrtava logora smrti Jasenovac, završavam s ne ponovilo se! I još više - ne dajmo da se ponovi!

Bibliografija

Literatura:

- Jazbec, Salamon, *Magnissimum Crimen*, Margelov institut, Zagreb, 2008.
- Jazbec, Salamon, *Sociologija hrvatskog revizionizma*, Margelov institut, Zagreb, 2010.
- Švob, Melita, *Židovi u Hrvatskoj - židovske zajednice*, II. dopunjeno izdanje: Izvori Zagreb; Kulturno društvo „Miroslav Šalom Freiburger“; Židovska općina Zagreb; Istraživački i dokumentacijski centar CENDO - Zagreb, 2004.
- Miletić, Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta*, Spomen područje Jasenovac i „Narodna knjiga“, Beograd, 1986.
- Miletić, Antun, *Ubijeni u Koncentracionom logoru Jasenovac 1941-1945* („Gambit“, Jagodina, 2011.
- Jelić, Ivan, *Tragedija u Kerestincu - Zagrebačko ljeto 1941*, „Globus“, Zagreb, 1986.
- Dizdar, Zdravko, „Logor Kerestinec“; zbornik radova *Povijesni prilozi*, br. 8 (str. 143-192); urednica dr. Zdenka Šimončić-Boban, Institut za historiju radničkog pokreta; Zagreb, 1989.
- Obad-Šćitaroci, Mladen, *Dvorci i perivoji Hrvatskoga Zagorja*, „Školska knjiga“, Zagreb, 2005.
- Romano, Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. žrtve genocida i učesnici NOR*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1980.
- Goldsteina, Ivo i Slavko, *Holokaust u Zagrebu*, „Novi Liber“ i Židovska općina Zagreb, 2001.

Izvori:

- JU SP Jasenovac <<http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7618>>
- Wikipedia Hr <https://hr.wikipedia.org/wiki/Krapinske_Toplice>

Salamon Jazbec

Koričan

In my two books, “Magnissimus Crimen” (Zagreb, 2008) and “The Sociology of Croatian Revisionism” [orig. Sociologija hrvatskog revizionizma] (Zagreb, 2010), using various examples from the past, I attempted to demonstrate the crooked unsoundness of the aggressive demands for the final delineation of “all the victims of Jasenovac”, which, in their final analysis, always serve as instruments of vulgar historical revisionism. Now, this analysis should be abstracted and elevated to the plain where all of the victims of all of the wars are interconnected. In that sense, this text brings you the biography, including the final demise, of Lavoslav Koričan.

Документи и сјећања

Documents and Testimonies

Сјећање Милке Сумрак

Тања Тулековић

УДК 341.485:929Сумрак М.

Виши кустос, ЈУ СП Доња Градина;
tanjatulekovic@jusp-donjagradina.org

Апстракт: Милка Сумрак (1926–2008), рођена у селу Демировац,¹ преживјела је покољ на Млади Божић² 1942. године. Ожиљак тог страдања није био само физички, већ и пуно дубљи, емотивнији. Своје сјећање подијелила је са једним јасним циљем, а то је да се истина о страдању Срба на подручју Козаре и Поткозарја за вријеме Независне Државе Хрватске што боље документује, што даље чује. Њена мисија је испуњена: страдање њене породице, па и ње саме забиљежено је, документовано је и публиковано, те доступно широким масама истраживача ове теме.

Кључне ријечи: село Демировац, село Драксенић, Козара, логор Јасеновац, усташе

Милка Сумрак (р. Даниловић) рођена је 22. априла 1926.³ године у селу Демировац од оца Милоша Даниловића и мајке Маре Даниловић (р. Крњајић). Доживјела је стравичну трауму на Млади Божић 1942. године – усташе су јој убиле оца, мајку, два брата, а она сама је рањена. Осим тог физичког ожиљка, још већи јој је био ожиљак на души. Сазнавши да екипа Јавне установе „Спомен-подручје Доња Градина“ (у саставу Симо Брдар, Дејан Мотл и Тања Тулековић) са колегама Меморијалног музеја из Вашингтона, на терену села Доња Градина, Драксенић, Демировац и Међеђа прикупљају вербална свједочанства, пронашла је екипу и отворила своју душу. Јуна 2008. године урађено је пробно снимање, а у септембру и професионално снимање. Осим у архиви Јавне установе „Спомен-подручје Доња Градина“, ово свједочанство може

¹ Село Демировац је сусједно село села Драксенић.

² Православни Млади Божић се обиљежава 14. јануара.

³ Подаци из Матичног уреда Демировац.

се пронаћи и на сајту Меморијалног музеја у Вашингтону.⁴ Милка Сумрак преминула је 2. октобра 2008.⁵ године у Градишци.

Ријечима Добриле Кукољ, председнице Градског удружења бивших логораша 2. свјетског рата и њихових потомака из Бања Луке: „У селу Драксенић десио се један од најмонструознијих злочина икад забиљежених у цивилизованом свијету и у историји човјечанства“.⁶ На православни Млади Божић 1942. године усташе из Јасеновца прелазе ријеку Саву и спроводе етничко „чишћење“ терена. На удару су била православна села Доња Градина, Драксенић,⁷ Демировац и Међеђа.⁸ У драксенићкој цркви десио се страшан покољ, у литератури познат под називом „Крвава литургија“.⁹ Међутим, нису била поштеђена ни сусједна села, Демировац¹⁰ и Међеђа.

⁴ Меморијални музеј Хологауста, Вашингтон, збирка усмених историја, <collections.ushmm.org/search/catalog/irn44704>

⁵ Ibid.

⁶ Тања Тулековић, *Драксенић 1941-1945. године*, „Спомен-подручје Доња Градина“ 2016, 5.

⁷ Село Драксенић је усташама био важан пункт јер се налази на главном путу Босанска Дубица – Босанска Градишка, а од ког се одваја пут за Јасеновац. У насељу Јасеновац формиран је, августа 1941. године, концентрациони логор Јасеновац, логор без премца када је у питању начин ликвидација које су вршене у њему. Највеће стратиште овог логора било је село Доња Градина, које је од самог логора дијелила ријека Сава.

⁸ Наведена села припадају области названој Дубичка равна.

⁹ Под изговором да ће им усташки командант одржати говор, становници овог села су мирно отишли у цркву. Међутим, десио се стравичан покољ, углавном жена и дјеца. Усташе су након покоља отјерали сву стоку из села, запалили куће и штале. „У цркви су лежале изнакажене жртве, из којих је још врела крв шикљала по бијелим зидовима. Међу њима су били двије жене и једно дијете, још живи, али у полусвјесном стању... На улазним вратима од цркве на једној страни налазило се приковано и изнакажено тијело мушкарца, а на другој тијело жене, чије су груди просјечене, а кроз њих провучене руке. У олтару су биле издвојене дјевојке које су на посебан и звјерски начин мучене. У цркви су многе мајке лежале мртве, а на њиховим грудима дјеца избојена бајонетима..“ (Душан Д. Самарџија, *Босанскодубичко подручје у НОР-у 1941-1945*, Босанска Дубица 1984, 156).

¹⁰ Село Демировац административно припада општини Козарска Дубица (раније Босанска Дубица), од које је удаљено 11 км. Граничи се са селом Драксенић. Имало је 628 цивилних жртава и 65 бораца, док је потпуно опустјело 47 домаћинстава у току Другог свјетског рата. (Душан Д. Самарџија, *Босанскодубичко подручје у НОР-у 1941-1945*, Босанска Дубица 1984, 317-329).

Транскрипт сјећања

Четрнаестог јануара, на Млади Божић, 1942. године усташе су пошле из Јасеновца.¹¹ О'здо пуцају, иду... куће горе. Мој ћаћа је био крено санце да бјежимо. А био је неки млинар Хрват у Драксенићу, и он је наишао кроз нашу авлију и каже овако: 'Немојте бјежати. Ко оде, ко утече – све му се попали. А кога нађу код куће – неће му ништа'. Ми се тако задржали. У нашој кући је било нас деветоро. Били су комшија и комшиница Ђаковић Славко и његова жена Славка, и Ђоке Ковачевића жена Станка и њезино дијете Деса и њезин брат, ја мислим да му је било име Илија. Они су сви дошли у нашу авлију. Препали се. Отуда долет'ли. Мој ћаћа узе виле да иде у позадину. Каже мати: 'Немој, Милоше, ићи. Нађу саму мене и дјecu, побиће нас'. Он само ћути и оде. И не би мало, ево њега лети: 'Бјеж'мо', каже, 'ево усташа оздо, црне се!' Било је пар партизанића и повукли су се. Веле: 'Бјеж'те народе, спасавајте се како ко зна!'. Доље народ лети, црни се, вуку краве. Зима је, нема листа, види се све. Није далеко од моје куће нова цеста. И он долети и метну четири вреће куруза преко саница. Изгориће нам кућа – крепаћемо од глади. Док је он то метно – усташе у авлију. Сабље на пушкама! Униформа војничка, усташке капе на глави. Имају У на капи. Кажу: 'Ајте вамо да вам наш старјешина држи говор'. Изашли смо ми и они. Стоје они, стојимо ми. Мој брат старији поче бјежати штали. Он пуче за њим. Једноч, да ће други пут... мати увати усташу за врат: 'Немој', каже, 'њега, убиј мене!' Он пуче трећи пут – дијете паде. Ја сам помакла путем једно пет корака, од страха се онесвијестила и пала, пала у снијег. Ја нисам више видјела ништа, него само осјети кад кроза ме прође као врела шипка, и ова нога од ове се подиже и сама се спусти. Ја знам да сам жива али не могу никуда, онесвијешћена сам. И удари ме нечим, или је пушком или је ногом, удари ме у ребра, ја се никуд нисам мицала. И ја лези, лези... а оно само нешто грми кроз главу. Грми, грми... ја стално мислим пуцају. Кад једноч неко устаје, јауче. Јој,

---

¹¹ Напад је почео у ноћи између 14. и 15. јануара 1942. године. У нападу је учествовало око 1.200 усташа под комадом потпуковника Сколибека, команданта Друге бојне Пете пјешачке усташко-домобранске пуковније. (Душан Д. Самарџија, *Босанскодубичко њодручје у НОР-у 1941-1945*, Босанска Дубица 1984, 155).

реко', морда је моја мама жива. А ја овако подиже главу и реко: 'Јој, ма-ма драга, јеси ли жива?', кад та млада Ђаковића Славка жива. Она је била рањена у ногу и пала у шамац¹² и како се мало подигла, усташа се обазра и њу туде удари.¹³ Она дише а њој издише ту. Али је она јака, каже: 'Јој Милка, сејо, јеси ли жива, оди ми ране вежи!' Јој, не могу ја устати, мене је ран'ло у кичму. Ја сам се ухватила за ноге, а нога од но-ге не може. Идем ја тако. Јој, мој ћаћа насред пута, руке 'вако¹⁴ и мали му брат на руци и дјетету је расјечен обрашчић. Крви нема. Сигурно га је расјеко кад је био мртав. Мати под врбом ту ће се рвала са усташом, није га пустила док он њу није четрнаест пута убо ножем. То су ми људи причали кад су их сахрањивали. Гледали су како је ко убијен. Ма-ти је заклана под врбом. Он је њу бо', бо' и кад је пала он је њу закло. И она лежи тако заклана... ја прође крај ње. Драга дјецо... ја сам онда огулала! Сузе нема, мене уват'ло овде...¹⁵ неће суза, само да ми је зра-ка мало. Видим њих свију... она жена ниже мог ћаће, дијете јој на руци, брат ниже ње. Мати под врбом, онај је брат тамо пред шталом. И ја ајд, ајд за њом...¹⁶ ја у кућу, кућа отворена, ватре нема, нема ништа. Она је јастук свукла доље и легла крај пећи, пећ врућа. Моја је мати имала доста јастука од перја. А ја узмем скемлијицу,¹⁷ метнем крај клупе, па ћу на скемлијицу, па на клупу, па на кревет. Не могу, дјецо... нога од ноге не мере оволико...¹⁸ укочило ме. И ја ништа, свучем јастук и лег-нем. Добиле смо температуру. Треба воде. А ми имали оне некадашње штује земљане, па се пила вода. Она се напије па пусти а ја се приву-чем па се напијем. То смо ми пиле док је тога било. Кад смо попиле то, крепава се од жеђи. Нема више! Она уста и нађе по' лонца млијека. По-музла моја мати краву увече. Попијемо и по лонца тог млијека и сад ви-ше нема ништа. Уста она и нађе по' лонца супе. То почеле пити... сла-но, ја не могу. Онда су се усташе повратиле. Дошао је један човјек, Сте-во Даниловић, то је нама рођак. Дошао да мене однесе. Била је шума, иње. Они¹⁹ тамо нису ишли већ се журили да што више народа повата-ју. Каже: 'Ајде ти да тебе чича однесе, ено тамо снајке Росе.' Реко: 'Пус-

¹² Прим. аут. – ров, јарак

¹³ Прим. аут. – руком показује на ребра

¹⁴ Прим. аут. – показује раширене руке

¹⁵ Прим. аут. – показује руком на грло

¹⁶ Прим. аут. – Славка Ђаковић

¹⁷ Прим. аут. – мала, ниска дрвена столица; сточић

¹⁸ Прим. аут. – показује руком

¹⁹ Прим. аут. – мисли на усташе

ти ме, чича драги, пусти ме да умрем! Донеси нам само воде'. Он је нама заграбио штују воде и донио и јавио. Наишао је Ђоко Ковачевић и видео нас. И наишао је Милоје Бараћа ћаћа Бранко и пусти крмке и пусти говеда и коње, све пусти из штале да иде. То блечи, скичи... гладно. И та је марва... крмци су мога брата појели. Начели га и појели сву утробу. Људи не смију му прићи, бацачи бацају из Јасеновца. И онда кад се то смирило, људи су дошли и њих унијели у кућу. Осам дана они су били мртви у кући. Нико није смио доћи да их сахрани. Мртви су били Даниловић Милош,²⁰ Даниловић Мара,²¹ Даниловић Младен,²² Даниловић Милован,²³ Славко Ђаковић, његова жена, Ђоке Ковачевића жена Станка звана Стака, њезино женско дијете Деса,²⁴ њезин брат. Мој мањи брат је имао четири године, а старији једно шест-седам година. Кад се смирило, дошли су по нас двије да нас одвезу. Не можемо ми од бола једна крај друге па њу одвезу ћаћи, она је била из Гуњеваца родом, али је она онда умрла, а мене одвезу овде у Ријеку²⁵ у кућу Кецманову.²⁶ Ту је било избјегло народа као у шкатуљи шибица. Ја знам да

²⁰ Прим. аут. – отац; Даниловић (Пане) Милош, 1908-1942. Демировац (Душан Д. Самарџија, *Босанскодубичко њодручје у НОР-у 1941-1945*, Босанска Дубица 1984, 319).

²¹ Прим. аут. – мајка; Даниловић (Стојан) Мара, 1912-1942. Демировац (Душан Д. Самарџија, *Босанскодубичко њодручје у НОР-у 1941-1945*, Босанска Дубица 1984, 319).

²² Прим. аут. – брат; Даниловић (Милош) Младен, 1933-1942. Демировац (Душан Д. Самарџија, *Босанскодубичко њодручје у НОР-у 1941-1945*, Босанска Дубица 1984, 319).

²³ Прим. аут. – брат; Даниловић (Милош) Милован, 1935-1942. Демировац (Душан Д. Самарџија, *Босанскодубичко њодручје у НОР-у 1941-1945*, Босанска Дубица 1984, 319).

²⁴ Ковачевић (Ђоко) Деса, 1939-1942. Демировац (Душан Д. Самарџија, *Босанскодубичко њодручје у НОР-у 1941-1945*, Босанска Дубица 1984, 321).

²⁵ Прим. аут. – заселак

²⁶ Славко Ђекановић, говорећи о дешавањима 1943. године каже: „У тој кући усташе су затекле народ на спавању. Жене и дјеца. Мушкараца није било, јер то је било послје логора. Они који су одузети у Церовљанима отишли су за Земун. Из Земуне, старији и млади, који нису одговарали за Њемачку, они су то вратили назад у Јасеновац на убијање. У тој кући, у једну собу су натрпали народ. Пуна соба је била. Журили су јер је већ свањивало. Поставили су митраљез на прозор и све их поубијали. Био је један младић међу њима, он је био пао под клупу кад се запуцало. Усташе су зашле у кућу па пиштољем ко се још помјерао. Младић је био крвав од других и био се умирио, тако је остао жив. Звао се Вељко Јанковић. Био је очевидац све-

сам лежала у ћошку, прострли ми сламе. Мени је крв ишла свуд, то се све окорило од крви. Онда су с мене расјекли робу и свукли и нашле жене нешто и обукли ме и дошли партизански болничари и доктор и мене превили али није било никаквих љекова ни инекција него само ипреманган.²⁷ То се испирало и направили мелеме од гушчије масти и воска од пчела. Са тим мелемима мени су ране залијечили. И четири године сам носала завоје. То није да је то зашито па зарасло, то је развијело. И онда су они обрезао ону кожу. Ту ништа није смјело бити него завој. Чује моја баба Ђуја са Млиналица, мати моје матере, и дође и донесе свијећу, и каже запалите јој свијећу кад умре, пошто сам ја замирала пар пута, и јавите нама. И ето остала сам жива. А камо среће да нисам...

Из Ријеке, ту се народ био збио, мене стриц натовари на санце и отјера у Војскову у болницу партизанску. Срнијег је био велики у Просари. Он вози мене тамо, а отуд иде човјек и вози воз дрва и каже: 'Склони се, човјече, ја не могу, возим воз дрва!' Каже: 'Не могу ни ја, возим рањеника!' – ја чујем у колима. И он је мене одвезао горе и горе су долазили партизански болничари и доктори. Болничар је био Бошко Ацић из Божића. Он је био у Петој бригади са Ратком Гога. Познала сам га послје рата. Он је мене превијао кад сам ја била рањена. Изненадио се да сам жива. Каже: 'Пиштила си ко змија кад се баци на ватру кад смо ти ране прочишћали'. Нису имали чиме него клипић²⁸ огуле и замотају газу у ипреманган и турали су ми кроз рану да ишчисте барут. И чуди се мени човјек да сам ја жива.

Послије је ударила офанзива.²⁹ Онда сам ја отишла код бабе и ујака, били смо у Швабама,³⁰ нисам имала код кога бити. Онда су ударили горе, ја била са ујном, ујна води кобиле а ја за њом носим оне

га. Умро је сад. Мислим да је у тој кући било 12 особа. Усташе су кренуле даље према цести. Ко је бјежао према њивама они су хватали и убијали. Ја сам био тада у шуми." (Тања Тулековић, *Књија из шишине: Усташки злочин јеноцида у селу Међећа, 1941-1945. године*, Јагодина 2012, 61).

²⁷ Прим. аут. – хиперманган

²⁸ Прим. аут. – штапић

²⁹ Прим. аут. – Козарска офанзива

³⁰ Један од заселака села Међећа. Прије почетка рата 1941. године у Просару су се били доселили Нијемци, које је народ Међеће називао Швабе. Кад се заратило Нијемци су дошли по њих и иселили их. (Тања Тулековић, *Књија из шишине: Усташки злочин јеноцида у селу Међећа, 1941-1945. године*, Јагодина 2012, 60).

узде. Јао, кад усташе запуцаше... она пусти кобиле па у јарак, ја за њом. Шћућурили се, они пуцају... пуцају. Ућутало се. Излазимо ми, излази народ кад оно запуца опет! Јој, а ја сад сама... ујне нема, кобила нема. Ја преко неке кладе паде, мени су ноге биле црне као тинта. Преврнем се, ударим се у главу, то је убој био. И нађем доље двије жене и мало дијете. Оне се шћућуриле. Ја се шћућурим код њих. Кад једноч неко зове: 'Милка, Милка!' Реко: 'Шта је?' 'Гдје си ти, сејо?' 'Ево ме!' 'Јеси л' жива?' 'Жива сам!' Кад то један Змијањац Никола, кад он тражи своју ћерку Милку. 'Ајој, па ти ниси моја Милка!' Реко: 'Јок!' 'Ај ти са мном...' каже и он тако хода и тражи и зове и тако се и тај народ из тих јарака испуља. Отишли смо у брда, у Јабланицу.

За Петровдан³¹ усташе су нас отјерале из Међеђе у Церовљане. Са Церовљана у Уштицу па нас отјерали у Славонију. Најприје у село Гучане па из Гучана у Пасјаковце. У Церовљанима мушке раставили тамо. Они сиромаци сједе по земљи а жене су и дјеца вамо и онда ко је шта понио јести њима однесе тамо. Ја и мој Мирко, брат од ујака, њега је мати родила и умрла, трећи дан сахрањена. Њега је баба отхранила, и идемо тим мојим ујацима, Драгомиру³² и Љубану³³ носимо јести. Е сад више нема ништа јести. А један је човјек овдје био, Јово Шкондрић, без ногу. Кад је био дијете мало дрекно је и одузело га, парализовало. Он је био у рукама јак. Он је повезао куруза. Е сад ће нас кретати о'та-ле.³⁴ Он је нама дао по здјечицу куруза. Ја и моја баба... и нас двоје унучади сами. Све је отјерано. Ујаци ми отјерани, родитељи ми погинули, стриц погинуо... дјеца његова погинула, тетке погинуле... све! Три ујака, двије ујне, све је то изгинуло! Кад оно хоће, удари киша из неба из земље! Баба метла од кануре, лана онога, ткане шаренице, овако преко руке, само да не иде по нама, да се не потушимо. Ми смо устали – ми ништа не чујемо. Вода свуд! Дјеце мртве по земљи колико хоћеш! Онда су биле двије сироте излудиле, неке Почучеве, цуре по 16-17 година.³⁵ Усташе су њих силовали па ошишали на нулу. Оне дођоше код

³¹ Петровдан је црквени празник посвећен светим апостолима Петру и Павлу, који се прославља 12. јула.

³² Крњајић (Стојан) Драгомир, 1922-1942, Земун; Душан Д. Самарџија, *Босанскодубичко њодручје у НОР-у 1941-1945*, Босанска Дубица 1984, 458.

³³ Крњајић Љубан, 1915-1942. Земун (Душан Д. Самарџија, *Босанскодубичко њодручје у НОР-у 1941-1945*, Босанска Дубица 1984, 458).

³⁴ Прим. аут. – из Церовљана

³⁵ Славко Ћекановић: „Маса људи на путу за Церовљане. У Церовљанима су одузети мој отац Михајло и старији брат Гојко, имао је отприлике 17 годи-

нас, завукоше се под покривач. Не могу се изразити шта све оне вичу. И онда нас отале крену у Пожегу. У воз нас стављају, у Пожеги нас изваде. Путовали смо од Јасеновца до Пожеге. Ми смо се у шталарима возили. Киша пада а жене стављају кашике кроз решетке и само дјеци по кап да не помру од жеђи. Ту смо вршили и нужду. И онда смо изашли. Ја сам се онесвијестила. Одоше тамо нађоше воде... ја кад сам оно узела... црکو би пијући воду! Пожеднили! Пуно је онда народа и дјеце помрло од жеђи. Пун вагон народа... нема ни зрака, само оне решеткице горе. Онда смо отишли код једних газда. Он је био Србин а жена му је била Хрватица. И тамо смо били кад дођоше усташе и тамо и кренули нас из тог села у неку школу и каже: 'Одложите нож, новац, све што имаш у себе одложи!' и тако то жене одлагају. Та Хрватица каже:

на. Ту смо изложени на сунцу... усташе нас чувају. Нису нам дали ништа од хране. Људи су умирали... било је свашта! Одатле смо кренули за Уштицу. Једну дјевојку су издвојили и одвели у врбик. То је удаљено једно 30 м од нас. Свашта су радили од ње. То је било јаукање... јој. Звала се Почуч. Она једна сједе, као да не зна ништа о себи... не води бригу о одјећи како стоји на њој." „Након десет дана усташе су нас жене и децу пјешице отјерали у село Уштицу крај Јасеновца. У Уштици остале смо око 14 дана, а биле смо све смјештене на једном пољу крај села. Стражу над нама чувале су усташе. На овоме пољу усташе су силиле поједине дјевојке да с њима врше сполно опћење, а то су чинили и по дану и по ноћи, па су 25 дјевојчица из страха од ужаса полудјеле. Сећам се да је тада полудјела једна девојчица с презименом Почуча, стара 15 година, а родом из села Међеђе, коју су усташе више пута силовали." (Тања Тулековић, *Књија из шишине: Усташки злочин јеноцида у селу Међеђа, 1941-1945. јодине*, Јагодина 2012, 41-42). Душан Ћуврк: „У Уштици, једне недјеље долазе усташе, њих шесторица. Иду они пијани. И дођоше до једне фамилије, то је била фамилија Вује Почуча. Сједила је његова жена са двије дјевојчице. На велику несрећу једна је имала црвену косу. Усташа приђе, узме ту малу за косе и диже је. Вели – Ово је Јеврејка! Цурица, можда је имала 13 година, нисам сигуран. Какво грдно зло! Одведоше је од нас једно 15-20 м, у врбе. Долази један усташа са хармоником и свира, и они су њу почели силовати, њих шесторица. Дијете је то... Овамо мати вришти, јауче, жене је држе. Полудјела жена! Усташе су ту малу измрцвариле. То сам гледао очима својим. Почела их је уједати за руке. Идиоти су јој раширили руке и ноге, и ногама јој стали на руке и ноге, да се не може отимати. А они се мијењају на њој. Сва крвава... потпуно дијете уништено. А онај свира и пјева, а ови изводе таква злодјела над тим дјететом. Мати јој добила слом живаца... одведоше је са другом ћеркицом, и највјероватније су их на Сави убили." (Тања Тулековић, *Књија из шишине: Усташки злочин јеноцида у селу Међеђа, 1941-1945. јодине*, Јагодина 2012, 42).

'Ја сам Хрватица, ја сам се удала за Србина', а њу тамо међу нас. Кад се вјенчала за Србина као да је прекрштена. И онда нас кренуше горе у Пасјаковце. Ту смо хватали кокоши, јаја и тако. То је било пусто село. Преузе нас Црна легија, црно одијело на њима. Жене су зинуле јаукати иза гласа. Веле жене – сад смо готове! Моја ујна Нада је ухватила везу са неким што је преводио народ вамо, неке пропуснице нам давали. Извади пропусницу и нас спроведе на Градишку у Совјак. И у Совјак смо тамо дошли... нема ништа јести. Ручно смо мљели курузе за кру'. А моја баба Ђуја носила кру' у торби, само нек има, а кру' се укиселио, очупавио, она машина на њему. И кад смо вамо ужрвнали и испекли крува под сачом, њему даје,³⁶ он неће, оће тог крува из торбе. Тога крува покваренога а неће овога... не зна... не зна!!!

Онда смо отишли за Козару. Кад Швабе: 'Хорвец!³⁷ Хорвец!', то значи напред... да нас поватају живе. Ја сам имала малу тробицу и ту имала двије кошуљице и сукњицу, то сам носила за пресвући, а ми бјежи и та торбица скаче преко главе. А ја бацим торбицу и бјежим за бабом. И бјежи бјежи... и баба утече а ја останем сама. Шта 'ш саде... ја сирота идем путем... кад мене срете жена, Кос Тана, из Челебинаца, она је била одборник партизански. Носи кожну торбу. Препадне се ја ње, препадне се она мене. 'Оклен ти, цура, туј?', ја њој причам: 'Ја немам никог, имала сам бабу, сад су нас Швабе посјекли, ја немам никога!'. 'Ај ти са мном!', каже. Одведе ме у Међувође у партизанску кухињу, и дадну ми јести. Они су, ти горе, правили неко млијеко од курузовог брашна и крува донијели они мени тако. То овдје не праве. Ја не знам би л' ја тај кру удружила или онако јела. Поједем ја то и њу чекам. И одведе ме код Дује Коса у Челебинце. Они нису ни ишли у логор. Остали су у Козари. Имали су цурицу, име јој је Милка. И она је умрла, преладила се под жилама тамо. И приме мене за ћер. И та жена што је имала од те цуре своје, имала је пешкира, имала је штошта, она је то све искројила мени на робицу, ја немам ништа – само што је на мени! Искројила и обојила у јошковој кори и мене обукла. И била сам с њима до 1945. године, до ослобођења. А баба је отишла и тај мој брат горе негдје у Ушивац, нисам ни знала за њих. Растали се... нема! И кад је дошла баба, чула за ме, и дође, пошто су се они већ вратили кући³⁸ и пита 'Би л' ти ишла, има твоја земља? Има народа доста, ош ићи са мном', и ја

³⁶ Прим. аут. – нејасно је коме даје баба хљеб.

³⁷ Прим. аут. – „vorwärts“

³⁸ Прим. аут. – Млинарице

кажем оћу. А они јадници нису имали него једно прасе и један неки би-чић и мени дадну. Ја дођем ту код бабе и с њом сам била док се нисам удала.³⁹

Имала сам три ујака. Један је отишао у партизанае и баба је јаукала: 'Немој, Душане, немој, Душане, дијете, погинућеш!'. Каже: 'Нек погинем! Ја идем да осветим моју једину сестру!' И погинуо је.⁴⁰ Није му се никад знало за гроб. А ова два су оћерана, никад се нису вратили. Баба је јаукала док није умрла... за мојом матером и за њима!

У Сави, више наших кућа, људи су били повезани као сплавови. Моја баба Ђуја и Драгиња Ђувркова биле отишле у Градишку и купиле неке кравице. Ја и Душан Ђуврк⁴¹ чували смо краве и пошли за њима да их тражимо. Ми се надвиришмо туј, то је лубања до лубање! Ми се препали па бјежи! И посије, у полојима, у гранама, људи⁴² колико хоћеш! Ми смо то морали ићи закопавати. Милан Алаша нађе витицу златну на прсту човјека. Каже: 'Ово су ноге исте мога ћаће!' Тога је било боже сачувај! Ми смо то све посахрањивали.

Голи смо били и боси. Ишли смо на рушевине⁴³ и купили себи да се обучемо, извлачили из тих рушевина прњу. Машина шивећа стоји и под њом усташка капа. И Мирко Кукавица узео и шије ту капу. Било је

³⁹ Брак склопила 29. јула 1950. године са Живком Сумраком

⁴⁰ Крњајић (Стојан) Душан, 1920–1942. Козара (Душан Д. Самарџија, *Босанскодубичко њодруче у НОР-у 1941–1945*, Босанска Дубица 1984, 451).

⁴¹ Душан Ђуврк: „Кад је рат завршен, ја и Милка Даниловић, њој су родитељи поклани, ишли смо крај Саве, и кад смо дошли до пруда званог Ђукин баир, ту има једна кривина, и ту је био пруд од шљунка. Врбе су одваљивале се од обале и биле попречијене у Саву. За тим врбама, ту су гомиле мртвих људи. И било их је по пруду. Кад се вода повукла, они су остали на пруду. Ми смо морали замотати главе јер толико смрди, не може се ту ходати! На том пруду лежи један са руксаком на леђима. Није нам било јасно да му руксак није скинуо онај који га је убио. Ја откачим тај руксак. Отворимо. Унутра два одијела, кошуља, чарапа и једна мала кутија лимена. Отворим ту кутијицу – у њој плочица четвртаста и на њој број, чини ми се 161, и испод слова КГФ, то је крингефанге120 – ратни заробљеник. Онда смо схватили да се тај јадник враћао из заробљеништва у Њемачкој. Ендехазија је искористила ту прилику, кад је на Западу објављено да је Југославија слободна, а то није било тачно, и сви они који су отуда пожурили кући, згртали су у Јасеновац и у Саву. Таквима се траг не зна!“ (Тања Тулековић, *Књија из шишине: Усташки злочин њеноцида у селу Међеђа, 1941–1945. њодине*, Јагодина 2012, 69–70).

⁴² Прим. аут. – лешева

⁴³ Прим. аут. – на рушевине концентрационог логора Јасеновац

шерпи, шињела, мантила, робе свакакве... ја накупила тањира себи, кашика, виљушака и то донијела. Жене купе јастука, перја да имају на чем лећи“.

Умјесто закључка

Милка Сумрак, након пробног снимања у јуну 2008. године и коначног снимања у септембру 2008. године, скинула је велики терет са своје душе. Ово исцрпно вербално свједочанство које је оставила будућим генерацијама завршила је ријечима:

„Волим кад нисам умрла да сам то приказала, па нек одмах умрем саде. Ето... тешко ми је било да се то не објави, да се то не зна. Како ми је било кад су они тукли ону моју малу браћу... шта су они били криви? Шта сам ја била крива? Моја мати јадна вели: 'Јооој убиј мене, немој њега!'“

*Милка Сумрак, фотографија са пробног снимања
Демировац, јун 2008. године*

Спомен-плоча изнад групне гробнице на гробљу у селу Демировац, коју је својој породици подигла Милка Сумрак осамдесетих година 20. вијека

Извори и литература

Извори

Матични уред Демировац

Архива Јавне установе „Спомен-подрује Доња Градина“, видео-материјал

Меморијални музеј Хологауста, Вашингтон, збирка усмених историја, <<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn44704>>

Спомен-плоча на гробљу у селу Демировац, подигнута осамдесетих година 20. вијека.

Литература

Тулековић, Тања, *Књиџа из шишине: Успашки злочин јеноцида у селу Међеђа, 1941-1945. године*, Јагодина 2012.

Самарџија, Душан, *Босанскодубичко подручје у НОР-у 1941-1945*, Босанска Дубица 1984.

Тулековић, Тања, *Драксенић 1941-1945. године*, „Спомен-подручје Доња Градина“ 2016.

Tanja Tuleković

The Testimony of Milka Sumrak

Milka Sumrak (b. 1926, d. 2008), was born in the village of Demirovac. During the Second World War, she survived the slaughter which occurred on 14 January 1942. The effect of this trauma was not only physical, but much more so, emotional. She has decided to share her memory with one very specific goal: to document and spread the facts about the attempted annihilation of Serbs in Kozara and Potkozarje under the Independent State of Croatia. Her mission was in this way fulfilled: the destruction of her family and herself is now documented, published and available to researchers.

Сјећање Драгутина Челице

Марина Љубичић

УДК 341.322.5(497.13)“1941/1945:929Челица Д.

Кустос-историчар;
Меморијални музеј на Мраковици;
marinaljubicic81@gmail.com

Апстракт: Драгутин Челица, иако у позним годинама, веома јасно се сјећа свога дјетињства, које је обиљежено ратом и страдањем најближих чланова породице, другова из дјетињства, комшија. Као јако млад сусрео се лешевима, али и својим очима гледао убиство. И сам је био рањен, али је имао срећу да преживи. У свом свједочењу, датом аутору текста, он и поред временске дистанце веома јасно разазнаје и наглашава оно што је лично видео и оно што је од других сазнао, сјећајући се чак и од кога је то сазнао.

Кључне ријечи: Драгутин Челица, Новоселци, усташки злочини, устанак, Козара

Разговор са Драгутином Челицом обављен је маја 2017. године, за потребе Меморијалног музеја на Мраковици, а дат је аутору текста. Музеј на Козари се посљедњих неколико година бави прикупљањем свједочења Козарчана који су преживјели Други свјетски рат, односно офанзиву на Козару, лjeta 1942. године, одвођење у логоре и друге ратне страхоте, и која представљају допуну писаним историјским изворима. О Драгутину Челици и страдању његове фамилије писао је Драгоја Лукић, у књизи *Раи и дјеца Козаре*,¹ гдје су дати основни подаци о фамилији Челица. Трагом ових информација, аутор је желио да од самог свједока сазна више о страдању ове фамилије и ономе што је он лично видео и доживио.

Нажалост, судбина породице и цијеле фамилије Челица није усамљен случај. Много је породица, па чак и фамилија са подручја Козаре и Поткозарја, од којих нико није преживио, односно „угашених фамилија“, а вјероватно и таквих које нису ни евидентиране. Оно што је козарски народ преживио током Другог свјетског рата више нико и

¹ Д. Лукић, *Раи и дјеца Козаре*, Београд, 1984, стр. 70-76.

ништа не може исправити, али данас можемо радити на томе да исправимо грешке и неправде настале након рата, када се овакве судбине нису смјеле причати зарад циљева братства и јединства. Данас су њихови актери ослобођени стега, па оваква свједочења, и поред временске дистанце, за историчаре имају велики значај, јер из њих сазнајемо појединости које нам документи не могу показати (каква је била ситуација у Козари током офанзиве, како је изгледао „живот“ унутар логора, бруталан однос усташа према Србима, страх, глад, често и судбину појединих људи...).

Транскрипт сјећања

Зовем се Драгутин Челица, рођен сам 1926. године, у Новоселцима,² то је дубичка општина.³ Отац ми се звао Теодор⁴, мајка Дева,⁵ дјевојачки Кос. Било нас је дванаест укућана, а само четворо је преживјело рат, остали су или одведени у Јасеновац или су погинули. Од стрица сам имао дванаесторо браће, сви су изгинули.⁶

² Село Новоселци налази се уз цесту Дубица-Приједор. Из села Новоселци укупно су страдале 152 особе, а петнаест фамилија је угашено. Из фамилије Челица страдало је тридесет седам чланова; најстарији члан имао је шездесет и осам година, а најмлађи ни годину дана.

³ Општина Козарска (Босанска) Дубица налази се на самој граници са Хрватском. Близина Јасеновца и Загреба имала је велики утицај на догађаје током рата, поготово на велико страдање које је ова општина претрпјела. Од 27.354 становника, међу којима 82,83% Срба, 10,26% Муслимана, 5,44% Хрвата и 1,47% осталих, страдало је њих 16.155, од чега 98, 53% Срба, 0,65% Муслимана, 0,54% Хрвата и 0,28% осталих. Д. Цветковић, *Босна и Херцеговина – нумеричко одређивање људских љубишака у Друћом свјетском рату*, Музеј жртава геноцида, Београд, 2009.

⁴ Драгутинов отац Теодор и брат Мирко, тек што је био одслужио војску, отишли су међу првим Козарчанима у устанак и погинули су на „Комленском“ фронту. Д. Лукић, *Рај и дјеца Козаре*, Београд, 1984, стр. 71

⁵ Мајку Деву усташе су страховито претукле, након чега је убрзо умрла. Д. Лукић, *Рај и дјеца Козаре*, Београд, 1984, стр. 71.

⁶ Из фамилије Челица страдала су двадесет и два члана, од чега дванаесторо дјеце: Челица (Савана) Љубан, 1927-1942. год., Јасеновац; Челица Мићо, 1927-1941, Новоселци; Челица (Пере) Душан, 1924-1942, Козара; Челица

Сјећам се кад је рат букнуо, сви су се успаничили, знали су да ће доћи неке неприлике. Једном приликом чувао сам дјецу од сестре, чији је муж био заробљен (отац ме је послао да чувам сестрину дјецу у Бје-лајце). Док сам чувао дјецу у дворишту, наишао је један рођак и питао:

— 'Зашто се ви не склањате?'

— Она је питала: 'Зашто?'

— 'Дошле су усташе, Павелићева влада, почели су гањати и тући Србе, убијати!'

Ја кажем сестри - 'Идем да видим шта се дешава'.

Није ми дала, рекла је да идемо и ми за нашим рођаком. Он је већ био натоварио на кола жену и дјецу, и неке ствари које је могао повести, нешто хране, одјећу. Рекао сам јој да идем у Новоселце да видим шта је са нашим. Одмакао сам једно два и по километра од сестрине до родитељске куће, ишао сам крадом, гдје год сам се могао прикрити и попријечити.

Када сам изишао са сеоског на главни пут Дубица-Приједор, погледао сам у једну кућу и видео мртвог човјека на прагу. Мислио сам да је то власник куће, али касније сам сазнао да није био он. Он је са фамилијом ухваћен жив и отјеран. Жена му је тај дан преживјела, али су побили касније и њихову фамилију. Побијени су кад су бјежали, па

(ж. Теодора) Дева, 1887-1942, Козара; Челица (Тоше) Мирко, 1913-1941, Бос. Дубица; Челица (Пере) Илија, 1928-1942, Јасеновац; Челица (Савана) Милева, 1921-1943, Бос. Дубица; Челица (Пере) Душан, 1926-1941, Бос. Дубица; Челица (ж. Пере) Јања, 1892-1942, Грубишино Поље; Челица (Васе) Перо, 1890-1941, Бос. Дубица; Челица (Боже) Миле, 1900-1942, Јасеновац; Челица (Боже) Милорад, 1908-1941, Бос. Дубица; Челица (Николе) Бранко, 1913-1941, Бос. Дубица; Челица (Пере) Раде, 1922-1941, Бос. Дубица; Челица (ж. Милана) Миља, 1890-1942, Новоселци; Челица (Тоше) Марко, 1926-1942, Јасеновац; Челица Тешо, 1880-1941, Бос. Дубица; Челица (Јована) Миле, 1919-1942, Новоселци; Челица (Васе) Јован, 1887-1941, Бос. Дубица; Челица (Раде) Светко, 1927-1942, Грубишино Поље; Челица (Боже) Ђуро, 1874-1942, Јасеновац; Челица (Ђуре) Милинко, 1920-1941, Бос. Дубица; Челица (Миле) Мићо, 1886-1941, Глина; Челица (Миће) Божо, 1907-1942, Земун; Челица (Милана) Драгоја, 1904-1942, Сисак; Челица (Павла) Драгоја, 1893-1942, Козара; Челица (Драгоје) Никола, 1927-1942, Славонија; Челица (Ристе) Миле, 1908-1941, Глина; Челица (Боже) Илија, 1910-1941, Бос. Дубица; Челица (Раде) Глишо, 1926-1941, Бос. Дубица; Челица (Раде) Васо, 1921-1941, Бос. Дубица; Челица (Савана) Стана, 1938-1942, Јасеновац; Челица (Пере) Милан, 1939-1942, Славонија; Челица (Савана) Перо, 1941-1942, Јасеновац; Д. Самарџија, *Босанскодубичко њодручје у НОР-у, 1941-1945*, Б. Дубица, 1984, стр. 480-481.

на бјежању. На прагу је мртав лежао њихов комшија, који је пошао њима да види шта се дешава, па су усташе пуцале у њега.

У исто вријеме, у рану зору, девет села су били блокирали, све усташе, касније сам то сазнао. У то вријеме, у те ране сате, гдје су кога затекли, или на спавању, или у кући, на њиви, све су клали. Мог друга из школе, Јову Бакића,⁷ заклали су над столом док је писао задаћу. То су ми касније испричале комшије које су га нашле закланог. Његовог брата рођеног, који је био пунољетан, истјерали су из куће и рекли да се окрене, а онда су му пуцали у затиљак. Метац му је прошао испод ока. Таквог сам га нашао, када сам ишао тражити подрум да се сакријемо. Затекао сам га у подруму самог, све је остало био отјерано. Сав је био крвав, али сам га препознао. Све куће у селу биле су српске, само једна Хрватица била у селу. Удана је била за Србина. Била је удовица, удана за тог комшију Србина, Милана Лукића. Њен син из првог брака, Хрват, одрастао је са нама дјецом у селу. Заједно смо се играли и одрастали. Он је добио задатак да изађе на један заселак, Брђане, да извиди шта се дешава, и умјесто да јави нама у селу да иду усташе и да кољу, он је отишао у град, у Дубицу, усташким властима. Зато је поклан тај заселак у потпуности. Девет села дубичких до дизања устанка је поклано.

Једног мог комшију су заклали, а главу бацили у башту. Крај штале је био ланац за пса, за који су му свезали ногу. Милу Стојичевића су извели из куће, упуцали, њему су испала цријева. Тешка сиротиња је он био. Довукао се некако до куће и тражио бритву да се убије. Пао је у несвијест и умро. Стрина и још двије жене су га закопале у дворишту, да не остане тако у кући.

Кога год су од Срба ухватили, убијали су. Неколико дана је то трајало, док смо почели да разматрамо како да се бранимо. Није било оружја. Ја сам тек '42. године примио пушку. Једва су ме примили у партизане. Покојни Бошко Шиљековић⁸ ми је рекао: 'Брацо, ти си ма-

⁷ Бакић (Јове) Перо, 1927-1941, Новоселци. Д. Самарџија, *Босанскодубичко њодручје у НОР-у, 1941-1945*, Б. Дубица, 1984, стр. 479.

⁸ Бошко Шиљековић рођен је у селу Мирковцу, поред Козарске (Босанске) Дубице, 6. маја 1915. године. Као и др Младен Стојановић, и он је био син свештеника. У Комунистичку партију примљен је већ у септембру 1940. године, кад је постао секретар партијске ћелије у Међувођу, а касније и први политички комесар Друге партизанске чете, а затим Другог крајишког партизанског одреда. Током офанзиве на Козару, јуна 1942. године, као члан Оперативног штаба за Босанску Крајину, усмјеравао је дејства Прве

лен за ово'. Ја сам почео плакати. Отац ми је већ био нестао, он је био устаник, брат најстарији исто отишао на устанак. Један са вилама, један са сикиром. Почео сам плакати.

Устанак је подигнут. Видим нема мога тате, нема Мирка, најстаријег брата, нема Марка.⁹ Марка је отац послао као надничара у Дубицу, код неког муслимана, Мујаге Пезића,¹⁰ и он је ту завршио, ни трага ни гласа. Ништа не знам о његовој судбини, како је погинуо, ни гдје. Стрица ми и брата стричевића убили су пред кућом. Стрина ми је испричала касније како су га звали да изађе вани, рекли му да се окрене, па су пуцали у њега.

Након устанка почели смо бјежати у Козару. Усташе су навалиле са својим редовима војске, домобрани, усташе... Наша војска је бранила народ, тад још нису имали име партизани, него устаници. Људи по селима који су по нешто знали о војним стварима, били су руководиоци. На брзину су се организовали и закључили да треба организовано народ спашавати и повукли су га у шуму за собом.

Пред саму офанзиву¹¹ било је јако тешко, јер народ је већ знао нешто о томе.

Народ се збио у Козари, силни народ. То је било страшно гледати, толико је народа било. Само гледаш јад. Све живо гине. Ко год је шта могао да поведе од стоке, повео је. Кад су усташе наишле са псима трагачима, нисмо имали куд. Лежао сам крај неке букве, сакрио се. Пси трагачи били су близу мене. Неке су већ били похватили, па их воде испред себе. Остао сам скривен, имао сам среће, нису ме нашли. Касније кад је све прошло, изишао сам и имао шта и видјети. Лешеви људи, дјеце... трпају их у запрежна кола. Оне које су ухватили одвели су у логор, у Јасеновац. Остао сам сам, нисам знао куд бих, нисам имао

крајишке бригаде према Б. Новом, Добрљину, Костајници и Б. Дубици, ради олакшавања положаја опкољеном Другом крајишком одреду.

⁹ Драгутинов брат Марко не налази се на списку са осталим Челицама. Лукић у својој књизи наводи да су га усташе на превару ухватиле и да му се од тад губи сваки траг, не спомињући гдје је ухваћен.

¹⁰ Пезићи су трговачка породица из Дубице. Кућа у којој су живјели браћа Пезић припадала је првобитно Милоји Личанину. Брат Мујагин звао се Узеирага. У Дубици су тада постојале свега три-четири трговачке радње, које су држали: браћа Пезићи, Омер-бег Церић, Хатица К. Чаушевић и Ибрица Чаушевић. Прота Славко Вујасиновић, *Срби као њишци*, Глас Српски, Бања Лука, 1994.

¹¹ Мисли се на велику офанзиву на Козару, љета 1942. године.

никог. Свугдје се чуо јаук... јој Марко, јој Ђуро...¹² Сви су били под заштитом устаника, тад су се већ почели звати партизани. Партизани су носили ознаке, српску тробојку на капама и грудвицу од вуне на капи, као српска застава. Још није било петокраке.

Приликом пробоја обруча на Партији, рањен сам. Лутајући метак одбио се о камен, и забио мени у ногу. Једини доктор ког смо знали и имали, био је у ствари ветеринар. Покушао ми је то извадити, али није ишло, не може. Раде Башић¹³ је дошао и рекао: 'Мали, заробили смо доктора, водимо те да оперишеш ногу'. Бољела ме. Без туђе помоћи нисам могао ништа. Рекао сам: 'Друже Раде, док сам жив не дам то радити. Да ме оперише онај који је пуцао у мене, не дам!'

Нисам се успио пробити у ноћи пробоја¹⁴. Нас неколико вратило се. Једни су носили рањене, једни мртве, док се могло. Натрпају пуне лотре мртвих, а одозго рањене. Дошли су до Мљечанице и ту су их усташе похватале и све побиле.

Кад сам дошао у партизане Бошко Шиљеговић ми није дозволио да останем. Никола Лукетић, који је био учитељ, био је наочит па је био у организацији устанка, и он је рекао: 'Немој ти, сине, ићи, мален си'. Јавио сам се и Мирку Ђаковићу. Мирко је са сином отишао у рат, обојица су имали по карабин. Он ми је помогао да ме приме у партизане. Рекао сам да су ми усташе убиле родитеље и молио да ме не оставе самог. Ту су ме повели, али дали су ми само пиштољ. У почетку сам носио поруке од мјеста до мјеста, на слободној територији само.

Кад је офанзива прошла ја сам већ био мало већи, па су ми дали пушку, швапски аутомат. Ишао сам са групом партизана, у селу Котуреви под Козаром. Остао сам на стражи у једном винограду. У једном моменту угледао сам неколико војника, тек када су се приближили видео сам да су усташе. Нисам могао бјежати, јер да сам окренуо леђа пуцали би у мене. Зато сам се сакрио и држао их на нишану, ако би

¹² У литератури се најчешће помиње бројка од 68.000 људи са Козаре, Поткозарја и Просаре, који су након офанзиве одведени у логоре. Од овог броја, за подручје дубичке општине везује се број од око 21.037 људи, а сматра се да је њих 11.194 страдало.

¹³ Раде Башић рођен је у селу Доњи Гаревци код Приједора. У КПЈ примљен је у јуну 1941. године, кад одлази из града у поткозарска села и ради на припреми устанка. Учествовао је у многим борбама, а током офанзиве, лета 1942. године, и он је, као и Челица, рањен приликом пробоја обруча, али је и даље остао у чети и учествовао у борби.

¹⁴ Мисли се на пробој 4. јула 1942. године.

пошли на мене. Скривен сам гледао шта ће они код те куће. То је била кућа Ђуре Балте. Један усташа је ушао у кућу, двојица су остала вани. У кући је била жена, то сам касније сазнао, избјеглица са Баније. Скло-нила се у ту кућу и ту јој је кренуо пород. Усташа који је ушао у кућу је дијете, тек рођено дијете, набио на бајонет и бацио кроз прозор. Пало је између мене и те двојице који су остала вани. Дијете крваво, неоку-пано, тек рођено. Мајку дјетета су извукли на двориште и заклали на дрвенцу. Заклали су је. Пуцао сам, моји су чули пуцањ и дотрчали. Сишли су доље и видјели шта је било. Једног сам погодио, један је ус-пио побјећи, не знам јесам ли га ранио.

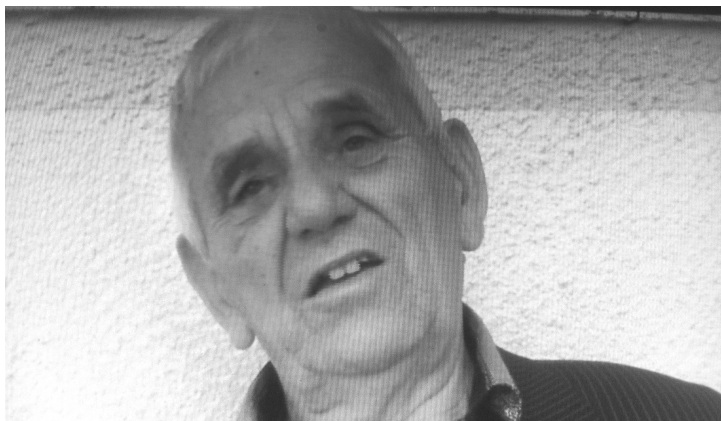

Драјушин Челица из младих дана

Од тог дана нисам мислио на себе, нисам се бојао да ћу поги-нути. Само сам желио да пуцам на такве људе, који нас тако кољу. Гурао сам тако до '45. године, тада сам демобилисан. Након рата био

сам активан у друштвеним организацијама. И данас сам у предсједништву Савеза бораца.

Драѓуџин Челица данас

Marina Ljubičić

The Testimony of Dragutin Čelica

Dragutin Čelica, although in his senior years, remembers, very clearly, his childhood, which was marked by the war and the demise of his immediate family members, childhood friends and neighbors. At a very young age he saw dead bodies and was a witness to a murder. He was wounded himself but was fortunate enough to survive. In his testimony provided to the author of this text, Čelica, although remembering events from long ago, clearly distinguishes between what he has seen himself, and what he was told by other people, whom he also remembers.

Документ Независне Државе Хрватске о логорисању српског становништва села Кукуњевац у Концентрациони логор Јасеновац

Мирко Димић

УДК 341.485(=163.41)(497.13)"1941/1945"

Кустос, ЈУ СП Доња Градина
mirkodimic@jusp-donjagradina.org

Апстракт: Документ о логорисању српског становништва села Кукуњевац у Концентрациони логор Јасеновац је настао 23. октобра 1942. године у Загребу у Одјелу за јавну сигурност Врховног оружничког заповједништва НДХ. Његова суштина је однос оружника и усташа на подручју жупе Ливац-Запоље, котар Пожега и Пакрац. У документу се помиње страдање мјештана српске националности села Кукуњевац од стране усташа.

Кључне ријечи: документ, НДХ, православци, убиство, Јасеновац, пљачка

Документ, који овдје објављујемо, о логорисању српског становништва села Кукуњевац у Концентрациони логор Јасеновац је настао 23. октобра 1942. године у Загребу у Одјелу за јавну сигурност Врховног оружничког заповједништва НДХ. Копија документа налази се у архиви докумената ЈУ СП Доња Градина, неинвентарисано.

У документу под тачком један је извјештај са подручја Вилић Села, Котар Пожега, у којем се наводи да се из напуштених српских имања одвозе житарице. У току два дана, 7. и 8. октобра 1942, одвезено је 142 запрежних кола. Због пописивања украдене робе од стране оружника дошло је до сукоба са усташама који су запријетили да се то не ради. У документу се помиње и њемачка војска која такође убире лџетину са напуштених српских имања и при томе ангажује сељаке Хрвате, јер других нема.

Други дио документа је извјештај о убиству српских сељака у селу Кукуњевац као и о том да је цјелокупно становништво логорисано

у Концентрациони логор Јасеновац. Приликом транспорта Срба 11. октобра 1942. из Кукуњевца у логор, убијено је 15 сељака, који су закопани у близини цркве. Након тога су њемачке војне власти 15. октобра откопале масовну гробницу и извршили увиђај. Овај догађај посебно је разбјеснио усташе који су, по документу, оптужили оружнике и упали им у станицу у Кукуњевцу те им пријетили смрћу оптужујући их да су они рекли њемачкој војној власти за поменута убиства.

Под тачком један, у Вилић Селу нема других сељака до Хрвата, те се наводи да су имања напуштена од стране одбјеглих или расељених Срба. Гдје су то Срби побјегли или гдје су се раселили? У непотпуном попису жртва¹ из овог села је убијено 67 жртава српске националности, посебно су страдали у усташким покољима љета 1942. у селу Слобоштина и Павловци.²

Под тачком два разматра се дешавање у селу Кукуњевац. Све српско становништво села је 11. октобра депортирано у Концентрациони логор Јасеновац, приликом чега је убијено 15 мјештана. У селу је током рата, по непотпуним подацима, убијено 883 људи српске националности³, већином се ради о цивилним жртвама рата. Број од 15 убијених је изузетно мали у односу на попис жртава, у којем се наводи да су страдали у масовном покољу у самом селу 1942. као и у сјећању преживјеле жртве.⁴ Приликом масовног покоља 11. октобра, као једно од мјеста злочина наводи се православна црква у селу Кукуњевац, Храм Свете Петке.⁵ У документу се за 15 убијених наводи да су закопани покрај цркве. Можемо претпоставити да се ради о 15 жртава за које су усташе окривљене и пријављене њемачким војним властима.

¹ Popis žrtava drugog svjetskog rata u Hrvatskoj, opština Slavonska Požega, naselje Vilić Selo, 2019-2020.

² За више информација о масовним убиствима Срба на наведеном подручју видјети: Миле Дакић, *Дереза и Слобоштина недужне убијене*, Београд 2016.

³ Popis žrtava..., opština Pakrac, naselje Kukunjevac, 1506-1517.

⁴ Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944*, Београд 1989, 180-183.

⁵ Јован Мирковић, *Страдање Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској – фотомонографија*, Београд 2016, 184.

Транскрипт документа

Независна Држава Хрватска

ТАЈНО

Врховно оружничко заповједништво

Одјел за јавну сигурност

Број 3040 / Тајно

У Загребу, дне 23. листопада 1942.

Предмет: Однос између оружника и усташких постројби.

1. ГЛАВНОМ СТОЖЕРУ ДОМОБРАНСТВА /Очевидни одјел/,
2. ЗАПОВЈЕДНИЧТВУ УСТАШКЕ ВОЈНИЦЕ /Надзорни одјел/.
3. ГЛАВНОМ РАВНАТЕЉСТВУ ЗА ЈАВНИ РЕД И СИГУРНОСТ.

Оружничко крилно заповједништво у Новој Градишци са Бр. 1805/Тај. од 19. листопада 1942. предложило је сљедеће извјешће:

„1./ Како је на подручју постаје Вилић Село, котара Пожега, учестало безправно одвожење животних намирница /кукуруза, кромпира, тикава и др./ са имања одбјеглих или иселиених православаца, то је, да би се ово донекле спријечило и ове житарице довезле и сакупиле за државу, а да би се имало података тко је возио ове житарице па макар и за државу, котарски предстојник из Пожеге на дан 7. листопада 1942, приликом бављења у обћини Вилић Село, издао је заповјед оружничкој постаји, да свака оваква кола која превозе житарице запише и податке достави котарској области. Заповједник постаје Вилић Село је ово почео одмах пописивати тако, да је за два дана т.ј. 7. и 8. листопада записао 142 кола која су возила за Пожегу кукуруз, кромпир и тикве, које је возила 2. сатнија усташке обранбене бојне у Пожеги. Поводом овога је 8. листопада 1942. дошао у постају у Вилић Село, заповједник наведеног усташког сата г. Гаџо и запитао заповједника постаје по чијој заповједи записује кола која превозе за њих у Пожегу наведене

житарице. Када му је заповједник постаје одговорио, да ово чини по заповједи котарске области у Пожеги, надпоручник г. Гаџо заприетио је заповједнику постаје, да се животом не шали, да у будуће записује кола која превозе за њих житарице у Пожегу, те да несмије више ни једна кола записати која буду за поменути сат превозила житарице. Због овога заповједник постаје онемогућен да и даље извршава заповјед котарског предстојника, јер се боји за свој живот, а наведени сат и даље врши бербу по свим напуштеним селима и све одвози за себе у Пожегу. Ове житарице сабирају и Њемачке постројбе, које дају брати сељацима околних села на пола, те и они одвозе за себе. За приевоз ових житарица употребљују се сељаци Хрвати јер других и нема, и то морају оставити сав свој пољски посао око сијања жита и вршити приевоз сабраних житарица у Пожегу, што ствара велико негодовање и незадовољство код тамошњих сељана.

2./11. листопада 1942. усташки ообранбени здруг у Липику извршио је исељавање житеља православне вјере из села Кукуњевац, у сабирни логор у Јасеновац. Овом приликом убијено је 15 људи. Сви су ови закопани на мјестуубиства у близини цркве.

15. листопада 1942. Њемачке војне власти су дошле у село Кукуњевац и по овом дјелу повеле извиде. Помоћу редарственог пса Њемачки војни органи у присућу заповједника постаје Кукуњевац пронашли су мјесто гдје су убијени сељаци закопани одкопали су их и извршили увиђај, те поново закопали. Поводом овога, исти дан у вече дошао је у постају у Кукуњевац један усташки частник и рекао, да су оружници криви што су Нијемачке војне власти сазнале за овај случај, те је заприетио, да ће све оружнике за ово побити а особно наредника Божака и заповједника постаје наредника Симчића. Овом приликом му, како је са њим било још усташа, викали на оружнике и на постаји се непристојно и грубо понашали, те су овако довели оружнике у страх за свој властити живот без да су ма шта криви. Како ово нису осамљени случајеви, већ оваквих случајева има без мало на свим постајама, то се оружничтво доводи у шкрипац. Мора извршавати строго и по законима све налоге и заповједи претпостављених и мјеродавних службених области а са друге стране на ово извршавање приети им животна опасност од онога са киме су позвани да ће у пробитцима нашег народа и самим државним пробитцима сурађују и да између њих влада највећа хармонија. Оружници су онемогућени за вршење ма какове дужности. Осим тога као што показује и случај под 2. оружници ни криви ни ду-

жни извргнути су животној опасности тако да и покрај борбе са партизанима, морају још стрепити за свој живот и од стане усташа.

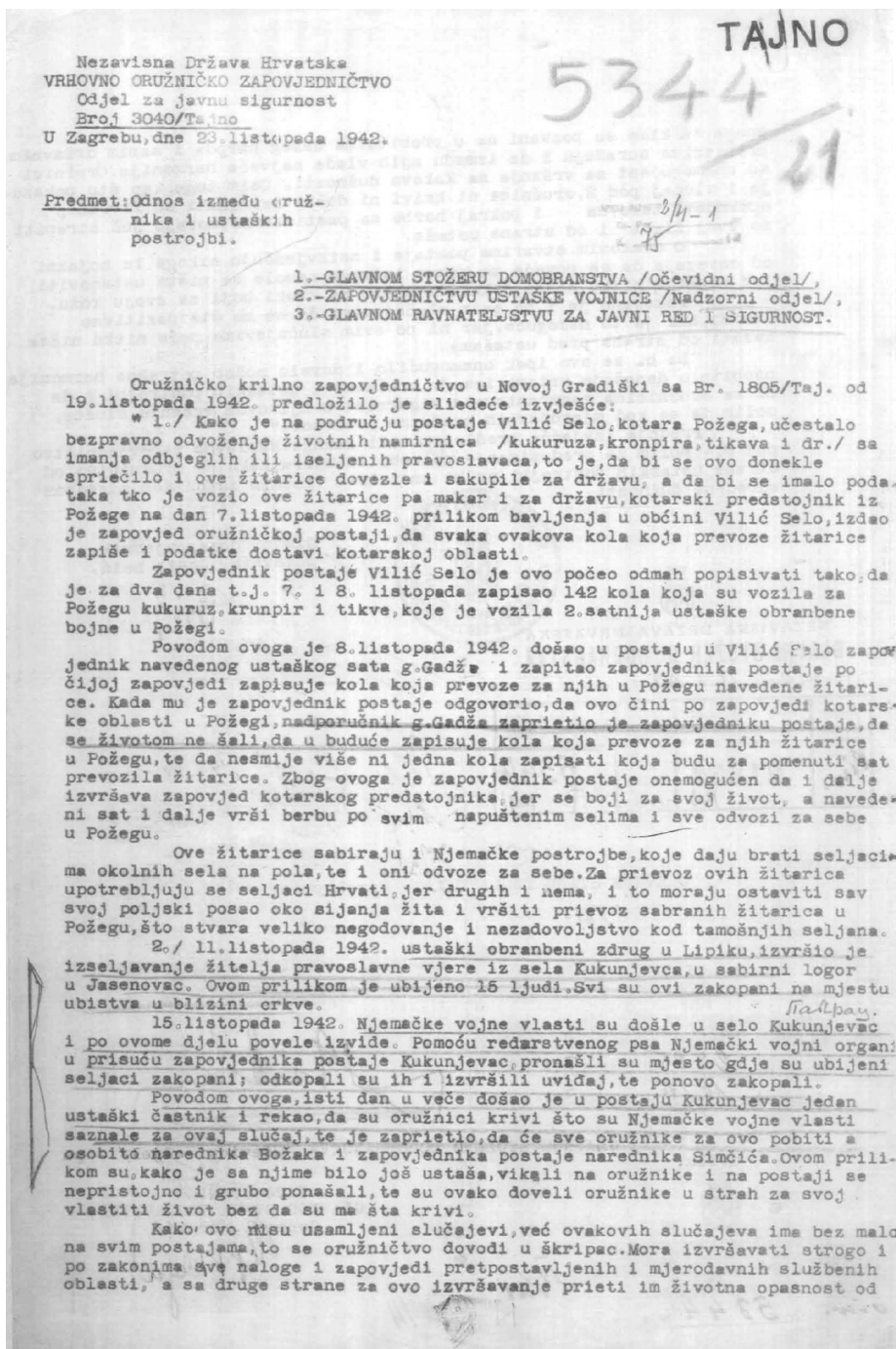
О оваквим стварима постаје и неизвјешћују никога из бојазни од освете да се поведе ма каква истрага неможе се ништа установити, јер немије нитко ништа доказати пошто се сваки боји за своју кожу. Покушано је и по овим случајевима да се ма шта позитивно утврди, али је то немогуће, јер ни по овим случајевима неће нитко ништа казати од страха пред усташама. Да би се ово ипак онемогућило и довела нужно потребна хармонија особито у данашње вриеме између оружника и усташких постројби и да би се оружницима загарантовала сигурност у њиховом вршењу службе молим да се код мјеродавних предузме потребно.“ Предње извјешће предлажем ради знања. Насловно заповједничтво под 2. — молим за предузимање потребних мјера, како се оружничтво од стране усташким постројби не би ометало у вршењу законском одредбом одредне дужности.

Главни дозоповједник,
пуковник, Јосип Боић

Mirko Đimić

A Document of the Independent State of Croatia on the imprisonment of the Serb population of the village of Kuknjevac in the Jasenovac concentration camp

A document on the imprisonment of the Serb population of the village of Kuknjevac in the Jasenovac concentration camp was created on 23 October 1942 in Zagreb, in the Department for Public Security of the Gendarme Command of the Independent State of Croatia. Essentially, the document captures the relationship between the field police (gendarmes, *oružnici*) and the *ustaše* (fascist militia) on the territory of the Great Parish of Livac-Zapolje, districts of Požega and Pakrac. This document mentions the ordeal of the Serb villagers from Kuknjevac under the *ustaše*.

onoga, sa kime su pozvani da u probitcima našeg naroda i samim državnim probitcima surađuju i da između njih vlada najveća harmonija. Oružnici su onemogućeni za vršenje ma kakove dužnosti. Osim toga, kao što pokazuje i slučaj pod 2, oružnici ni krivi ni dužni izvrnuti su životnoj opasnosti tako, da i pokraj borbe sa partizanima, moraju još strepiti za svoj život i od strane ustaša.

O ovakvim stvarima postaje i neizvješćuju nikoga iz bojazni od osвете, a da se povede ma kakva istraga nemože se ništa ustanoviti, jer nesmije nitko ništa dokazati pošto se svaki boji za svoju kožu.

Pokušano je i po ovim slučajevima da se ma šta pozitivno utvrdi, ali je to nemoguće, jer ni po ovim slučajevima neće nitko ništa kazati od straha pred ustašama.

Da bi se ovo ipak onemogućilo i dovela nužno potrebna harmonija osobito u današnje vrijeme između oružnika i ustaških postrojbi i da bi se oružnicima zagarantovala sigurnost u njihovom vršenju službe, molim da se kod mjerodavnih preduzme potrebno."

Prednje izvješće predlažem radi znanja. Naslovno zapovjedništvo pod 2.- molim za preduzimanje potrebitih mjera, kako se oružništvo od strane ustaških postrojbi ne bi ometalo u vršenju zakonskom odredbom određene dužnosti.

Glavni dozapovjednik,
pukovnik, Josip Boić.

26/10 Boić

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
GLAVNI STOŽER DOMOBRA NSTVA

Primljeno, dan 27. X. 1942. r. 194

Radna jedinica	Broj uručene zapovisi	Priloga	Inter. broj jedin.
Div.	21253 [taj.]		5344 [taj.]

GLAVNOM STANU POGLAVNIKA.- S. molbom na uvid.

2./XI.

F. n. GLAVARA
PROČELNIK OČEVIDNOSTNOG ODJELA
Bojarni pukovnik
/Kubin/

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
GLAVNI STAN POGLAVNIKA
Gsp. br. 2585 1942
Zagreb, dan 10/XI. 1942

GLAVNOM STOŽERU DOMOBRA NSTVA /Očevični odjel/ - po uvidu.

ZAPOVJEDNIK
GLAVNOG STANA POGLAVNIKA,
General, Proić/

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
MINISTARSTVO HRVATSKOG DOMOBRA NSTVA
Glavni stožer
Div. Br. 5344 [taj.]

Један документ Обласног комитета КПЈ за Босанску Крајину

Борис Радаковић

УДК 930.255:94(497.15)“1942”

Историчар; Меморијални музеј на
Мраковици; borisradakovic7@gmail.com

Апстракт: Овдје објављујемо један документ Обласног комитета КПЈ за Босанску Крајину од 20. децембра 1942. године. На основу овог документа сазнајемо на који начин су комунисти користили Јасеновац у својој ратној пропаганди. Такође, можемо видјети да је комунистичка пропаганда, у случајевима као што је овај, изједначавала четнике (Југословенска војска у отаџбини) са усташама, а Владу Краљевине Југославије у Лондону оптуживала за саучесништво у злочинима у Јасеновцу.

Кључне ријечи: Јасеновац, пропаганда, Пропагандни одсјек Антифашистичког вијећа народног ослобођења, Влада Краљевине Југославије, четници, усташе

У архиви Меморијалног музеја на Мраковици, под сигнатуром Ф5/42, чува се документ Обласног комитета Комунистичке партије Југославије (КПЈ) за Босанску Крајину, у облику обавјештења и инструкције, адресиран „СВИМА ПАРТИЈСКИМ ЈЕДИНИЦАМА“. У потпису на крају документа пише „Стари“ што је надимак за Ђуру Пуцара Старог, секретара Обласног комитета КПЈ за Босанску Крајину. Документ је написан на латиничком писму, док га ми доносимо у ћириличком препису без икаквих интервенција у самом тексту, и у фотографисаном латиничком оригиналу.

На почетку документа сазнајемо да је Пропагандни одсјек Антифашистичког вијећа народног ослобођења објавио брошуру о страдању Срба у логору смрти Јасеновац, под насловом „Јасеноваčki logor“. Пун

назив брошуре гласи „Jasenovački logor – iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora“.¹

На брошури је рађено у периоду од 26. до 27. новембра 1942. године, за вријеме трајања 1. засједања АВНОЈ-а у Бихаћу. У предговору брошуре, коју је за штампу припремио Никица Павлић,² писало је: „Овом књижицом почињемо објављивати документа о звјерствима фашистичких окупатора и њихових усташких и четничких слугу. У овој књижици објављујемо заједничке и појединачне исказе седморице за-

¹ *Jasenovački logor – iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora*, Dokumenti o zločinima okupatora i njihovih ustaških i četničkih pomagača, Reprint izdanje NIP „Glas“, Banja Luka, 1971. (Аутор се захваљује господину Драгану Давидовићу на његовој помоћи у проналажењу репринт издања брошуре *Jasenovački logor – iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora*.)

² Никица Павлић био је бањалучки новинар, публициста и пријератни комуниста. У рату је водио Партизански обавјештајни биро. Творац је прве партизанске заклетве, објављене у листу „Герилац“ 7. августа 1941. године. У љето те године налазио се на подручју Дрвара, гдје је преко Радио Москве чуо заклетву совјетских партизана. Текст је прилагодио условима и потребама партизанских одреда у Босанској Крајини. Текст прве партизанске заклетве гласи:

„Заклињем се да из руку нећу пустити оружје, све док посљедњи фашистички окупатор не напусти моју земљу, све док посљедњи усташки гад не буде искоријењен.

Заклињем се да ћу непријатеља који је помоћу домаћих издајица поробио и опљачкао моју земљу, клао и убијао мој народ, жене и дјecu, отимао моје жито, мој труд и муку и изгонио ме са мог дједовског огњишта – наносити ударац за ударац, крв за крв, смрт за смрт.

Заклињем се да ћу се у немилосрдној борби против усташких разбојника канити и чувати од сваког самовољног насиља и освећивања над мирним становништвом, женама и дјецом ма које вјере и народности били.

Заклињем се да ћу свугдје и увијек заступати мисао братства и заједничке борбе Срба, Хрвата и Муслимана за чишћење моје земље од заједничког непријатеља, против фашистичких окупатора и домаћих издајица и плаћеника – били они из српских, хрватских или муслиманских редова.

Заклињем се да ћу прије умријети него одати себе и своје другове и нашу свету борбу, да ћу прије умријети него пљачком или самовољним насиљем окаљати заставу под којом се борим.

А ако прекршим ову свету заклетву, ако покажем слабост, малодушност, кукавичлук, недисциплинованост или злонамјерност и издам интересе свога народа, нека срамно паднем од руке својих другова.“

точеника који су успјели да се бјекством на Козару партизанима спасу крвавог логора у Јасеновцу“.³

Брошура „Јасеновачки logor“ штампана је у 2.000 примјерака, што је за тадашње услове био значајан тираж, и требало је да послужи у пропагандне сврхе. Штампана након велике усташко-домобранско-њемачке офанзиве на Козару (10. јуна – 17. јула 1942), и након што је Јасеновац већ постао познат по својим страхотама, требало је да подигне борбени дух међу народом.

Међутим, како видимо из текста документа и предговора брошуре, у исти калуп са усташама убачени су и четници (Југословенска војска у отаџбини) и Влада Краљевине Југославије у избјеглиштву.⁴ У предговору се испред усташа помиње „фашистички окупатор“, чиме се, у неку руку, ублажује одговорност хрватске државе за Јасеновац и све злочине у њему, или се бар настоји да се та одговорност подијели

Током 1942. године налазио се на подручју Козаре, па је учествовао и у савјетовању 55 делегата партијских организација са Козаре и из јединица Другог крајишког одреда, на Палежу 21. и 22. септембра 1942. године. Никица је стенографисао дискусију учесника на овом савјетовању, и тако оставио за историчаре документ од 41 странице густо куцаног текста. Након што је неколико људи побјегло из логора Јасеновац, Никица је „средио њихове утиске“ и припремио за штампу. Никица је забиљежио у своју биљежницу и смотру Четврте крајишке ударне дивизије у Српским Јасеницама (општина Босанска Крупа) 7. јануара 1943. године, којој је присуствовао и Јосип Броз Тито. Све што је том приликом записао, објављено је након његове смрти, у љето 1943. године, у брошури „Тито Крајишницима“. Његов пропагандни рад у партизанима и борбу прекинуо је тифус, Никица је изморен тешком болешћу пресудио сам себи. У селу Бубуљущи 7. априла 1943. пуцао је себи у главу. Иза себе оставио је опроштајно писмо својој мајци Катарини, у којем, између осталог, пише да су и његова браћа Стјепан и Дане погинули у борби.

³ Одбјегли затвореници били су: Габријел Винтер, Душан Ђулум, Јосип Хиршбергер, Мирко Унтербергер, Антон Дајч и двојица сељака чија се имена не наводе у предговору брошуре. Међутим, у тексту се помињу још четворица сељака побјеглих из Јасеновца: Ђорђе Продановић из Горњоселаца, Стојан Арбутина из Горичке, Симо Котур из Котурова (сви из села Поткозарја) и Бранко Пљевалчић из општине Батовска, Срез Чајниче.

⁴ И нацисти су оптуживали краљевску владу. Средином маја 1941. у Србији су створили посебну истраживачко-анкентну комисију за испитивање поздине 27-мартовског преврата. Користили су рад ове комисије у пропагандне сврхе, настојећи да оптуже краљевску владу због закључења уговора са СССР-ом. Ријеч је о Уговору о пријатељству и ненападању, потписан 5/6. априла 1941. године.

на више страна. У наставку брошуре та намјера је још читија: „...као и сваки поједини родољуб треба да сматрају својом највећом дужношћу да помогну у прикупљању исцрпних... података о звјерствима извршеним над народима Југославије од стране фашистичких крволока“.⁵ Са једне стране се у први план, као злочинци, истичу страни окупатори, „фашисти“ (Нијемци и Италијани) који јесу чинили злочине али у знатно мањој мјери него војне и полицијске формације Независне Државе Хрватске. На подручју Козаре и Поткозарја одговорност за злочине над цивилима у огромном проценту пада баш на те формацијама НДХ, а поготово на домаће усташке јединице из општина око Козаре. Са друге стране, говори се о звјерствима „над народима Југославије“, чиме се релативизују масовни злочини над Србима, Ромима и Јеврејима, који су били одређени за истребљење, односно на злочин који ће бити назван – геноцид.

У самој брошури не пропушта се истаћи да су у Јасеновцу страдали и Хрвати и муслимани. Међутим, нигдје се не прави граница између ликвидације политичких противника, међу којима је био одређен број припадника хрватског и муслиманског народа, и народа који су само због своје националне и вјерске припадности били одређени за истребљење. У брошури се наводи како су усташе посебно мучили Хрвате, припаднике комунистичке партије, што је још један доказ о пропагандној сврси брошуре. Зато су и примјеру о ликвидацији Срба заузели само мало више простора од примјера ликвидације Хрвата и муслимана, који су као политички неистомишљеници завршили у Јасеновцу. У једном дијелу брошуре налази се и пасус који потпуно изокреће причу о Јасеновцу али и чињенице у вези са политиком НДХ, а у сврху политике „братства и јединства“:

„Над таквим братским гробницама наших народа, на безбројним лешевима, костима и ломачама невиних, подигнута је и одржава се Павелићева крвава лудница, чији је паклени смисао потпуно истребљење свих наших народа за рачун туђинских поробљивача“.⁶

Народне масе, у првом реду српске, које су чиниле огромну већину партизанске војске, и преко документа који објављујемо у овом

⁵ *Jasenovački logor – Iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora*, Dokumenti o zločinima okupatora i njihovih ustaških i četničkih pomagača, Reprint izdanje NIP „Glas“, Banja Luka, 1971, 4.

⁶ *Jasenovački logor – iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora*, Dokumenti o zločinima okupatora i njihovih ustaških i četničkih pomagača, Reprint izdanje NIP „Glas“, Banja Luka, 1971, 50.

раду и преко брошуре због које је овај документ и настао, настојале су се индоктринисати против идеолошких непријатеља Комунистичке партије Југославије и против пријератног система. У ту сврху, у документу који објављујемо пише да „четници лиферују српско месо за усташку клаоницу у Јасеновцу“ и да „сами тјерају голоруки народ под усташке ножеве и маљеве“.

Историјска је чињеница да су комунисти водили борбу за ослобођење народа и територије Краљевине Југославије, али су „од првог дана ставили национално ослобођење у функцију социјалне револуције, али су стратегијом Народноослободилачке борбе успешно камуфлирали свој основни циљ“.⁷

Ипак, о усташким злочинима знало се и писало и прије офанзиве на Козару. На то нам указује један домобрански документ, настао након што су усташе, домобрани и Нијемци прокрстарили Козаром.⁸ „Стожер горске дивизије“ послао је Министарству хрватског домобранства „Предмет: Комунистички пропагандни материјал“, у чијем се уводу каже: „Пригодом чишћења терена у планинама Козари и Просари мјесеца српња 1941. нађено је више разних партизанских летака, раписа, дописа и другог пропагандистичког материјала, који су оставили партизани бјежећи испред наших јединица...“

Између осталог материјала, на списку су се нашли и списи: „Бијег из усташког пакла“ и „Злочинства Павелићевих усташа у срезovima Приједор, Бос. Нови, Дубица, Костајница“. Како видимо, веома рано у комунистичкој пропаганди злочини над Србима коришћени су у пропагандне сврхе и ради повећања борбености партизанских јединица које су чинили, у том периоду, скоро искључиво Срби. Са друге стране, знајући за четничку тактику чекања правог момента да се дигне општи устанак, као и њихове контакте са Нијемцима и усташама у циљу спречавања великих одмазди над Србима, комунисти су користили усташке злочине да што више народ под својим вођством удаље од четника. Ово је поготово важно када се зна да се у почетку српског устанка против НДХ није знало ко припада партизанима а ко четницима, јер су устаници били јединствени или са малим разликама између себе.⁹

⁷ В. Petranović, *Srbija u drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd, 1992, 412.

⁸ Захваљујући члану Редакције часописа „Топола“, Драгану Давидовићу, аутор је добио скенирану верзију овог документа.

⁹ Многи су партизани из Босанске Крајине, тек у првим мјесецима 1942. године, скинули кокарде са капа (видјети у: Rade Bašić, *Doktor Mladen, Prije-dor*, 1987, 139).

Након рата и доласка комуниста на власт, српске жртве и сам простор логора Јасеновац као да више нису били важни, а стиче се утисак и да су сметали у изградњи идеје „братства и јединства“. Како иначе објаснити то што се до 1954. године земљиште на којем се налазио логор Јасеновац користило као обрадива површина!?¹⁰ Како објаснити да је споменик страдалима у Јасеновцу подигнут тек 1966. године, и то „под притиском великог броја преживјелих логораша и потомака жртава који су од јула 1946. сваке године у све већем броју долазили на славу храма у Јасеновцу, кад је служен парастос и вршен помен жртвама јасеновачког логора“!?¹¹

Ова и многа друга питања у вези са српским страдањем у Другом свјетском рату и злоупотребом истога у идеолошке сврхе, тек треба да прођу суд историчара. Документ који доносимо један је од важних историјских извора који може помоћи у сагледавању овог проблема.

---

¹⁰ Д. Илић, „Историјске претпоставке настанка Републике Српске – Република Српска као српско *никад више*“, *Република Српска у одбрамбено-ошачбинском рађу*, Бања Лука, 2017, 20.

¹¹ Исто, 21.

Транскрипт документа

ОБЛАСНИ КОМИТЕТ КПЈ за Бос. Крајину СВИМА ПАРТИЈСКИМ ЈЕДИНИЦАМА

Драги другови,

Као прво издање Пропагандног одсјека Антифашистичког вијећа народног ослобођења Југославије изашла је брошура “Јасеновачки логор” која садржи прве цјеловите и аутентичне податке о томе логору на основи исказа побјеглих заточеника. Уједно та брошура садржи и ноту совјетске владе о одговорности хитлеровских освајача и њихових помагача за злочине које су извршили у окупираним државама Европе.

На првом засједању, у резолуцији о своме оснивању Антифашистичко вијеће поздравило је ту совјетску ноту од 14 септембра у којој се одаје велико признање нашој народно-ослободилачкој борби и изјавило је да ће “свестраним прикупљањем података о злочинима окупатора и његових помагача и откривањем злочинаца помоћи Народно-ослободилачку војску да јој не умакне ни један злочинко и да ни једна невина народна жртва не остане неосвећена.”

Ова брошура о Јасеновачком логору јесте први докуменат о злочинима окупатора и њихових усташких и четничких слугу, који је објавило Антифашистичко вијеће. Значајно је да тај први докуменат обухваћа најмасовније и најсвирепије злочине над нашим народима, да приказује највећу Павелићеву мучионицу и клаоницу и утврђује наредбодавце и извршиоце јасеновачких злочина.

Несумњиво је да ће овај докуменат пред свим „нашим народима и антифашистичком јавношћу читавог свијета открити најстрашније странице патњи и страдања наших родољуба и наших народа под крвавом страховладом окупатора и његових плаћеника.

Задатак је наше Партије у првом реду да најшире популарише истину о јасеновачким звјерствима и да, у вези с тиме, организује свестрано прикупљање података о фашистичким злочинима и злочинцима.

У вези с тим дужне су партијске јединице:

1/ да прочитају брошуру о Јасеновцу и, напосе, да проуче текст помену-те совјетске ноте као и предговор брошури.

2/ да искористе сваки скуп, свако сијело, конференцију па и зборове како би најшире масе народа упознали са звјерствима окупатора и његових слугу, како би наш народ упознали са међународним мјерама које се већ сада предузимају у циљу да ниједан злочинац не избјегне суровој казни, како би се и код нас развила самоиницијатива маса на утврђивању и откривању злочина и злочинаца, како би наше масе научиле да још више мрзе непријатеља и да немилосрдно освећују невину крв истребљењем правих криваца па били они потстрекачи, наредбодавци или извршиоци. У ту сврху треба организовати колективно /заједничко/ читање брошуре на скуповима и састанцима. У ту сврху треба сазивати и посебне састанке и сијела људи, жена и омладине.

3/ да се тамо гдје је то могуће организује убацивање ове брошуре у окупиране градове, у непријатељску војску као и прикупљање података о злочинима и злочинцима у привремено окупираној области.

4/ да се о смислу упута датих у предговору брошуре преко чланова Партије и СКОЈ-а као и преко народних антифашистичких организација /АФЖ, НОСОБИХ/ те НОО-а организује свестрано прикупљање података о фашистичким злочинима и слање тих података на Пропагандни одсјек АВНОЈ-а. То сакупљање треба вршити на бази формулара који су већ раније послати у ту сврху.

Скреће вам се пажња на чињеницу да је мањи дио штампаних брошура растурен на ослобођеној територији, док већи дио растура се на окупираној територији. Зато је и потребно искористити што више расположиве примјерке.

Важно је објаснити и саучесништво избјегличке владе и у јасеновачким злочинима не само по томе што четници сарађују са усташама и служе истог газду окупатора, него и по томе што четници лиферују српско месо за усташку клаоницу у Јасеновцу, што они својим издајама и злочинима омогућавају окупатору и усташама да истребљују читаве срезове и што, најзад, и сами тјерају голоруки народ под усташке ножеве и маљеве.

СМРТ ФАШИЗМУ – СЛОБОДА НАРОДУ!

20. децембра 1942.

За Обласни комитет КПЈ
за Бос. Крајину

Стари с. р.

Boris Radaković

**A Document of the Regional Committee of the
Communist Party of Yugoslavia for Bosanska Krajina**

We are publishing here a document of the Regional Committee of the Communist Party of Yugoslavia for Bosanska Krajina created on 20 December 1942. On the basis of this document we learn in which way the communists used Jasenovac for their war propaganda. We can also see how the communist propaganda, in cases such as this one, equated the Chetniks (the Yugoslav Homeland Army, or JVuO) with the ustaše, while accusing the Government of the Kingdom of Yugoslavia, then stationed in London, for being complicit with the ongoing crimes in Jasenovac.

СТАВОВИ

Perspectives

Grobno polje 142

Gavro Burazor

УДК 341.322.5-053.2(497.13)"1941/1945"

Doktorand; Filozofski fakultet, Beograd
gavroburazor@gmail.com

Apstrakt: Na grobnom polju 142 zagrebačkog gradskog groblja Mirogoj, sahranjivana su, pored gradske sirotinje, tokom trajanja rata 1941–1945, i neprijatelji ustaškog režima ali i veliki broj umrle djece, koja su tokom akcije spašavanja iz koncentracionih logora umirala po zagrebačkim bolnicama i prihvatištima. Tekst se osvrće i na članak koji je u prethodnom broju *Topole* iznio niz izvora vezanih za ove događaje.

Ključne riječi: stradanje djece, groblje Mirogoj, grobnica 142, NDH, Jasenovac

Povod za pisanje ovog teksta predstavlja svojevrsnu dopunu članka objavljenog u prethodnom broju *Topole*, budući da sam imao uvida u arhivsku građu kojom se pomenuti članak bavi. Kako se nisam temeljno bavio temom grobnice broj 142 na zagrebačkom groblju Mirogoj, formulisao tekst u vidu dopuna na pisanje kolegice Marine Ljubičić,¹ pošto smatram korisnim dodati neka saznanja, jer tema stradanja civila tokom perioda NDH, pored naučne, zaokuplja i širu javnost, naročito putem medija, te je čini uvijek prilično aktuelnom. Moram naglasiti da sam se odlučio na koncept analize i dopune članaka iz prostog razloga jer ni sam ne mogu ponuditi neku temeljniju studiju ove teme, budući da mi je fokus istraživanja bio širi i obuhvatao čitav period spašavanja i sudbine djece iz jasenovačkih i okolnih logora tokom Drugog svjetskog rata.

Nekoliko stvari treba napomenuti prilikom pristupa temi stradanje djece. Prvo bih izdvojio kulturu sjećanja. Jedan duži period u jugoslovenskoj historiografiji civilna žrtva je bila podređena vojnoj, oličenoj u slici partizana – borca. Tako je nevinost stradanja civila potiskivana obilježavanjem vojničke pobjede i žrtve. Mitska predstava rata potiskivala je sve nepoželjne epizode sjećanja, gradeći tako ideju socijalističkog patriotizma. Početkom šez-

¹ Marina Ljubičić, „Dokumentacija groblja Mirogoj o stradanju kozarske djece“, *Topola*, br. 3, Donja Gradina, 2017, 109–139.

desetih godina, civilne žrtve u Jugoslaviji dobijaju svoje mjesto, osnivaju se spomen-područja, parkovi i muzeji, posmatra ih se kroz vjerski i nacionalni identitet. Ovaj proces afirmacije tekao je postepeno, a uporedo sa njim tekla su istraživanja stradanja civila, koja su do tad bila zanemarivana.² Kada se govori o temi jasenovačkih logora, stradanja civila i djece, osamdesete godine donijele su značajan napredak ali proces raspada Jugoslavije i rat ostavili su ovu tematiku neapsolviranom, a time pogodnom za „nova čitanja“. Kao drugo, istakao bih selektivnost istraživača. Dragoje Lukić i Duško Tomić bavili su se stradanjem kozaračke djece. Autori nisu historičari, već svoje pisanje zasnivaju na istraživanju događaja u kojima su i sami učestvovali. Autori su u svom radu vidjeli i izvjesno „vraćanje duga rodnom kraju“ itd. Ništa sporno ne vidim u tome, osim da se njihovim radovima treba prići sa saznanjem da se radi o selektivnim i mora se reći često nenaučnim radovima (često nema korišćenja naučnog aparata, mnogi sadržaji tekstova su kontradiktorni, netačni). Ipak, ovdje svakako treba dodati zahvalnost Dragoju Lukiću koji je godinama prikupljao građu, objavljivao i učinio veliku uslugu istraživačima ove teme.

Arhiva gradskog groblja Mirogoj pohranjena je u Državnom arhivu u Zagrebu, Opatička ulica 29. Za grobno polje 142 dostupni su podaci o osobama sahranjenim na toj parceli. Napominjem da je građa danas dostupna svim istraživačima. Uvidom u arhivsku građu kao i u veb-sajt groblja Mirogoj, možemo donijeti nekoliko zaključaka. Radi se o grobnoj parceli namjenjenoj gradskoj sirotinji, pa kako to obično biva, locirana je na zabačenom dijelu, dalje od parcela pogodnih za komercijalnu upotrebu, dakle za ukopavanje onih koji će za svoja mjesta plaćati. Prema građi, prve osobe pokopane su još 1937. godine, što nas navodi na zaključak da je te godine formirana prva od tri, nazovimo, masovne ili zajedničke grobnice na tom polju. Pored imena i prezimena navođena je i starost preminulog, pa možemo zaključiti da su tokom 1937–1941. tu sahranjivani ljudi svih životnih dobi, od mrtvordene djece do staraca. Ista praksa nastavljena je i tokom rata, pa su u ove grobnice na polju 142, pored gradske sirotinje, sahranjivani i svi za koje niko nije preuzimao tijela.³ Kao zanimljivost vidimo da se tokom rata tu sahranjuju i žrtve ustaške vlasti, tu se donose tijela komunista i članova

² Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja: spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd, 2014, 27–56.

³ Državni arhiv u Zagrebu (DAZG), fond 238 (Uprava dječije kolonije u Zagrebu), kartoteka groblja Mirogoj; <www.gradskagroblja.hr/default.aspx?id=382>.

partizanskog pokreta. Navodno je tu sahranjena i narodni heroj Dragica Končar.⁴

Povećani broj ukopa primjetan je svakako u 1942. godini, gdje spisak otkriva veliki broj djece svih uzrasta. Za neke su poznati lični podaci, a za mnoge samo ime ili starost. Mnoga kao identifikaciju imaju broj koja su dobijala tokom transporta iz logora u zagrebačke bolnice i prihvatišta. Tačan broj vjerovatno je teško utvrditi iz nekoliko razloga, budući da se ne radi o zasebnoj grobnici djece dovedene iz logora, već o masovnoj grobnici u koju su sahranjivani od bivših logoraša, sirotinje, izbjeglica, neprijatelja režima itd.⁵ Ipak, postojanje evidencije ne može se osporiti, kao i brojke Dragoja Lukića, koje vjerovatno predstavljaju približan broj ukopane djece. Članak Dragoja Lukića sa izlaganja 1977. godine kaže: „Iz evidencije u obliku kartoteke, koja je za vreme rata vođena pri Ministarstvu udružbe i koja je u Crvenom križu Hrvatske dugo godina bila posle rata jedini izvor nade u pronalaženju izgubljene dece, izdvojili smo i presnimili za Muzej Kozara na Mrakovici 7.469 kartica sa podacima za decu koja su iz 138 kozarskih sela evidentirana u ovoj kartoteci. Napominjem da smo izdvojili samo one kartice za koje smo bili sigurni da su deca sa ovog područja... na kartonima je ubeleženo i 1.126 umrlih. Za većinu njih je, pored imena, unesen i datum kad je dete umrlo.“⁶ Kako vidimo, selektivnim pristupom, Lukić i Tomić su dokumentaciju na Mirogoju obradili i izneli podatak da je tu sahranjeno 862 djece sa Kozare. Stoga, koleginica Ljubičić i zaključuje da do danas nije razjašnjeno da li su u grobnici pokopana samo djeca sa Kozare ili su u grobnicu sahranjivana i djeca iz drugih mjesta. Problematika može biti i u terminu „kozaračka djeca“, jer se u jasenovačkim logorima nije radilo samo o kozaračkoj, već o djeci iz svih krajeva NDH pa i šire, naseljenim srpskim stanovništvom. Ističem srpskim, budući da su u ovim logorima Jevreji i Romi imali drugačiji tretman.⁷

⁴ *Okrugli stol Jasenovac 1986* (ur. Jelka Smreka), Jasenovac, 1987. (izjava Miljenka Aljinovića) 285–289.

⁵ DAZG, f 238, kartoteka groblja Mirogoj.

⁶ Dragoje Lukić, *Roditelj pokopanog naraštaja*, Beograd, 2008, str. 52.

⁷ Usljed rasnih zakona, Jevreji i Romi nisu posmatrani kao radna snaga koja se može slati na prinudni rad u Treći rajh. Jevreji su mogli biti transportovani u nacističke logore, dok su Romi većinom odmah eliminisani (Vidi: Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941–1945*, Jasenovac – Zagreb, 2003; O stradanju Roma: Danijel Vojak, *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945*, Zagreb, 2015).

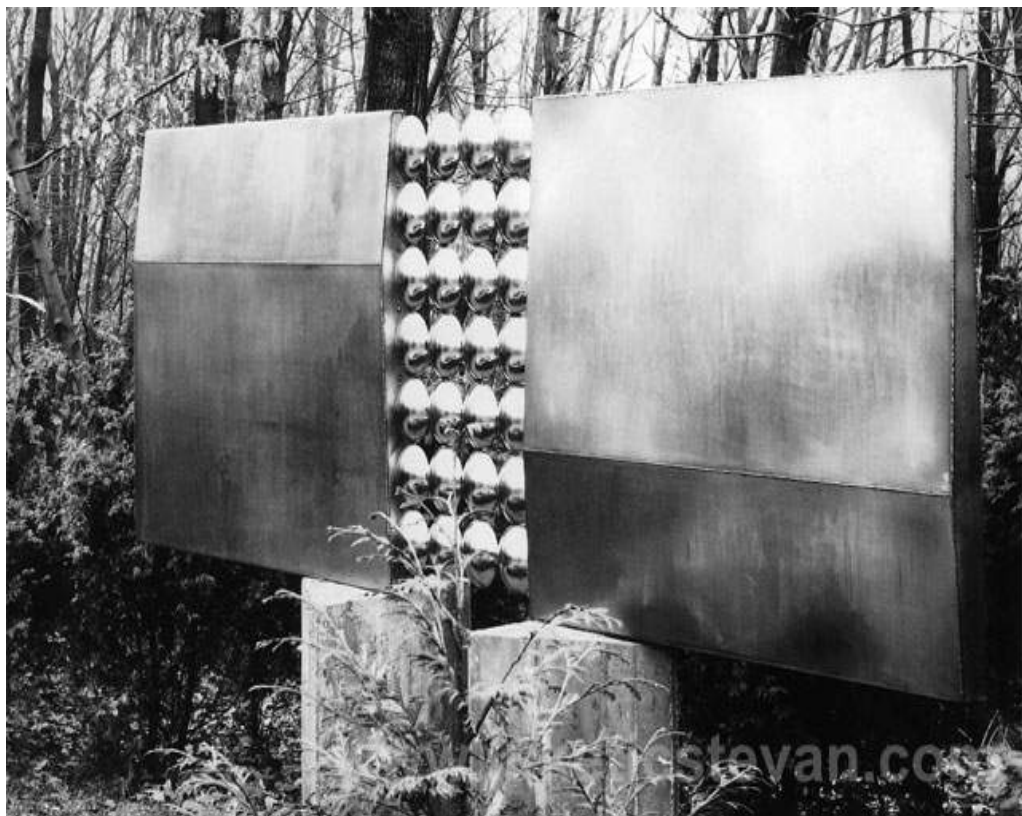
Obratimo pažnju i na način kako se prosljeđuju podaci o djeci dovedenoj iz logora. Dakle, podatke sakupljaju učesnici u spašavanju: članovi akcije Diane Budisavljević, Crveni križ te ostali učesnici u zbrinjavanju djece. Kartoteka se vodila dosta odgovorno, te su po smještanju djece u bolnice i prihvatišta njihovi podaci dopunjavani informacijama koje su dala sama djeca ili njihovi vršnjaci, rodbina i roditelji putem pisama. Oni veoma mali su dobijali brojeve, bili fotografisani te zavedeni u posebne evidencije ne bi li im se lakše utvrdio identitet. Ovi podaci su se u slučaju umrlih našli na „razglednici“ (obdukcioni nalaz, ljekar koji vrši obdukciju nazivao se razgledač mrtvaca, op. G. B.) koja je pratila tijelo na groblje, gdje su grobari evidentirali koga su ukopali. To možemo zaključiti jer se broj djeteta za koje se nije znalo ime, tzv. bezimeni, našlo na kartonu groblja Mirogoj gdje je na listi polja 142 umjesto imena i prezimena zaveden njegov transportni broj. Tako da je prilično jasno da se sav izvor informacija o djeci nalazio u spisakovima članova akcije Diane Budisavljević te bolnica i prihvatišta gdje su ti podaci eventualno dopunjavani. Zaostavština Diane Budisavljević svjedoči o predanom radu na očuvanju identiteta djece.⁸

Spomenik od nehrđajućeg čelika na parceli br. 142 podignut je 1969. godine i rad je kipara Stevana Luketića. Pored spomenika na maloj betonskoj ploči stoji natpis: „Ovdje je sahranjeno nekoliko stotina djece sa Kozare 1942“. Kako smo već naveli šta sve grobnicu čini, možemo donijeti nekoliko zaključaka. Civilna žrtva dugo je bila u sjenci narativima NOB-a, a kada se počelo poklanjati veća pažnja stradanju civila, počela su se obilježavati i ovakva mjesta. Ključno pitanje bi bilo – da li se na spomeniku mogao istaći tačan broj sahranjene djece? Prema arhivi groblja, mogao se utvrditi približno tačan broj sahranjene dece. Međutim, problem bi predstavljao kako identifikovati koja su djeca tačno ona iz logora, a koja su došla sa drugih mjesta, koja su djeca gradske sirotinje, izbjeglica, žrtava ratnih okolnosti... Vremenski gledano, najviše djece je umrlo 1942. godine, tokom ljeta i jeseni (period akcije spašavanja), no umirala su i djeca od posljedica boravka u logoru i tokom 1943. godine. Ipak, ozbiljnijim istraživanjem i radom na ovoj dokumentaciji sasvim sigurno bi se moglo doći do veoma približnog broja. Biće da interesovanje za ovaj posao nije postojalo za vrijeme SFRJ, ali ni do danas. Odgovor za vrijeme jugoslovenskog perioda mogao bi se tražiti u problemu nepostojanja adekvatnog popisa stradalih u ratu, o čemu se pole-

⁸ M. Ljubičić, „Dokumentacija groblja Mirogoj o stradanju kozarske djece“, *Топола*, br. 3, 2017, 118-119; HDA (Hrvatski državni arhiv), f. 1012, četiri kutije dokumentacije o akciji Diana Budisavljević; *Dnevnik Diane Budisavljević*, Zagreb, 2003.

miše do danas. Ovde se svakako nalazi i pitanje broja žrtava jasenovačkog logora. Jugoslovenska država njegovala je politiku pomirenja, gdje su narativi stradanja po nacionalnim grupama zamjenjivani narativima o zajedničkoj borbi protiv okupatora, ističući zajedničku budućnost jugoslovenskih naroda. Ipak, čini se da i danas postoje ideološke smetnje za ozbiljnije studije, pa se ovim temama više bave istraživači etnuzijasti nego institucije.

Spomen-skulptura kozaračkoj djeci, Mirogoj, Zagreb
<<http://luketicstevan.com>>

Tekst Marine Ljubičić koji prati izvore koje je prikazala, treba dopuniti određenom literaturom koja može biti korisna u davanju šireg konteksta ovoj tematici. Pregledom radova Dragoja Lukića može se zaključiti da je svojevremeno imao poteškoća u analizama i sažimanju cjelokupnih događaja. Ipak, ovdje ističem njegovu posljednju knjigu *Bili su samo deca*, gdje je

dao dosta jasniji prikaz dešavanja, povezujući stradanja djece sa onom dovedenom iz logora posredstvom akcije Diane Budisavljević i njenih saradnika. Sve podatke o djeci članovi akcije su uzimali što od roditelja što od same djece, pravili su spiskove na osnovu kojih znamo da je kroz njihovu evidenciju i evidenciju Crvenog križa prošlo oko 12.000 djece. Ona koja su umirala tokom transporta, po bolnicama i prihvatištima, usljed posljedica boravka u logoru, sahranjivana su na grobnom polju 142 groblja Mirogoj.⁹ Veliku većinu umrlih tijela, prema dokumentima koje je objavila autorka u članku, pregledali su patolozi. Tako imamo, između ostalog, i uzroke smrti. Članak *Dokumentacija groblja Mirogoj o stradanju kozarske djece*, sa spisковима umrle djece, smatao sam neophodnim dopuniti iz nekoliko razloga. Prvo, svakako je trebalo pojasniti otkud toliki broj umrle djece u Zagrebu i spomenuti akciju njihovog spašavanja, o čemu je pisao i sam Dragoje Lukić. *Dnevnik Diane Budisavljević*, spomenimo i to, planiralo je da štampa SP Jasenovac i NP Kozara još 1991. godine. Trebalo je sačekati dvanaest godina na njegovo objavljivanje, a danas nam je dostupan na internetu.¹⁰ Drugo, Miljenko Aljanović je iznio podatke o djeci o kojoj je već uveliko pisao Dragoje Lukić. Spisковима umrlih može se insinuirati da su djeca dovedena u Zagreb kako bi tu umrla, čime se ne prihvata humanitarna akcija Diane Budisavljević i njenih saradnika. Logor u Jastrebarskom naziva se zloglasnim, odakle se djeca dovode u zagrebačke bolnice kako bi tu skočila, što je netačno i kontradiktorno, a proističe iz zaključaka ljekara Aljinovića objavljenih u *Areni*, koje autorka navodi bez ograđivanja. Aljinović i sam 1986. na naučnom skupu o logoru Jasenovac učestvuje kao posmatrač, gdje u svojoj izvјavi naglašava kako je pronašao tu kartoteku djece u svojoj bolnici i kako o tome ne zna mnogo jer nije čovjek iz struke, više je zaljubljenik u prošlost. Njegovi zaključci kao i zaključci mnogih autora novinskih članaka bili su bez poznavanja materije, dakle vrlo selektivni, pa kao takvi često i pogrešni. To nas dovodi u situaciju gdje se o temama iz prošlosti, a naročito logora Jasenovac i stradanja civila, često pristupalo neodgovorno ili amaterski.

Od početka izučavanja teme koncentracionog logora Jasenovac i stradanja civila u NDH, istraživači se žale na proizvoljno, neutemeljeno, popu-

⁹ Dragoje Lukić, *Bili su samo deca*, Laktaši, 2000; Nataša Mataušić, „Istina o spašavanju srpske djece krila se u jasenovačkom depou“, Radio Slobodna Evropa, 25. 7. 2017 <<https://www.slobodnaevropa.org/a/diana-budisavljevic-hrvatska-jasenovac/28634820.html>> (15. 1. 2018).

¹⁰ Dnevnik Diane Budisavljević na internetu: <<https://hrcak.srce.hr/54981>> (pristup 15.1.2018).

larističko pisanje o ovoj temi. Nažalost, od kraja Drugog svjetskog rata do danas ne možemo reći da se ta pojava umanjila a kamoli nestala. Treba stalno ukazivati i insistirati na tome da se ovom tematikom, iz pijeteta prema žrtvama, odnosimo odgovorno, sa naučnim pristupom. Na već ozbiljan problem nedostatka istraživanja koji je konstatovan prije raspada Jugoslavije, danas smo suočeni sa dodatnim problemom eskalacije sjećanja. Ona nam ne mogu dati genealogiju događaja, a proteklo vrijeme im oduzima vjerodostojnost i autentičnost.

Bibliografija

Izvori

Hrvatski državni arhiv, Zagreb (HDA), Fond Diane Budisavljević.
Državni arhiv u Zagrebu, Zagreb (DAZG), Fond Uprava dječje kolonije u Zagrebu.
Dnevnik Diane Budisavljević, Zagreb, 2003.
Okrugli stol Jasenovac 1986. (ur. Jelka Smreka), Jasenovac, 1987.

Literatura

Vojak, Danijel, *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945*, Zagreb, 2015
Lukić, Dragoja, *Bili su samo deca*, Laktaši, 2000.
Lukić, Dragoja, *Roditelj pokopanog naraštaja*, Beograd, 2008.
Manojlović Pintar, Olga, *Arheologija sećanja: spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd, 2014.
Mataušić, Nataša, *Jasenovac 1941–1945*, Jasenovac-Zagreb, 2003.

Članci

Ljubičić, Marina, „Dokumentacija groblja Mirogoj o stradanju kozarske djece“, *Topola*, br. 3, Donja Gradina, 2017, 109–139.
Mataušić, Nataša, „Istina o spašavanju srpske djece krila se u jasenovačkom depou“, *Radio Slobodna Evropa*, 25. 7. 2017 <<https://www.slobodnaevropa.org/a/diana-budisavljevic-hrvatska-jasenovac/286348-20.html>> 15. 1. 2018)

Gavro Burazor

Burial Field No. 142

On the burial field no. 142 of the Zagreb city cemetery Mirogoj, besides city's poorest individuals, from 1941 to 1945 the enemies of the ustaša regime were also buried, alongside many of the children who deceased in Zagreb's hospitals and other facilities, after being rescued from the concentration camps. This text also engages with the article published in the previous issue of this journal, which described several historical sources for the reconstruction of the above mentioned events.

Прилози

Contributions

„Жути знак“

Дејан Мотл

УДК 341.485(=214.58)(497.13)"1941/1945"

Виши кустос – историчар;
ЈУСП Доња Градина;
dejanmotl@jusp-donjagradina.org

Апстракт: У фондусу Јавне установе „Спомен-подручје Доња Градина“ налазе се двије округле плочице пронађене у обрадивим површинама села Доња Градина. Предмете су пронашли мјештани, који су их предали кустосима Спомен-подручја. Израђени су од алуминијума. Пречник предмета је 4,8 цм, а у средини је било одштампано црно латиничко слово Ж. У децембру 2016. године предмети су конзервисани у Етнографском музеју у Београду. Предмет су ознаке коју су морали носити Јевреји у Независној Држави Хрватској и они представљају свједочанство о систематском уништавању јеврејског становништва од стране државе.

Кључне ријечи: расни закони, ознаке, Јевреји, Независна Држава Хрватска

Један од темеља усташке политике било је стварање „чистог хрватског животног простора“. У пракси је то значило да са територије Независне Државе Хрватске треба уклонити српско, јеврејско и ромско становништво. Док се геноцид над Србима одвијао на кућним праговима без покушаја икаквог законског оправдања, у случају геноцида над јеврејским становништвом усташе су поступили потпуно другачије. У политици према Јеврејима власти Независне Државе Хрватске потпуно су слиједиле њемачку „расну политику“ и њемачку методу рјешавања „јеврејског питања“. Та метода одвијала се кроз три фазе. Прва фаза била је екскомуникација, друга концентрација, а трећа екстерминација.¹

Законским актима донесеним 30. априла 1941. опочела је прва фаза – искључивање јеврејског становништва из јавног живота и његово економско уништавање. Тада су, према узору из Трећег рајха, доне-

¹ R. Blažević, A. Alijagić, „Antižidovstvo i rasno zakonodavstvo u fašističkoj Italiji, nacističkoj Njemačkoj i ustaškoj NDH“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci*, vol. 31, br. 2, Rijeka, 2010, стр. 903.

сени расни закони чија је основа био „Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti“. Овај закон прописивао је које су особе „аријевског“, а које „неаријевског“ поријекла. Јасно је одређено које се особе сматрају Јеврејима, а основано је и Расно политичко повјеренство које је требало да утврђује расну припадност и одлучује о случајевима у којима је могло бити недоумица. Истог дана је донесена и „Zakonska odredba o o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda“, којом је забрањено склапање бракова Јевреја и других „неаријеваца“ са особама „аријског“ поријекла. „Zakonska odredba o državljanstvu“ прописала је да „неаријевци“ нису држављани Независне Државе Хрватске те самим тим немају заштиту државе.² Четвртог јуна донесена је и „Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda“, којом се Јеврејима забранило било какво учествовање у јавном, културном и спортском животу.³ Уз све наведене законске мјере Јеврејима је забрањено и посјеђивање кафана, кина, паркова итд. Ограничено им је право на слободно кретање градом.

Мјера којом су се Јевреји хтјели колективно понизити и дехуманизовати било је увођење ознака које су морали носити при сваком изласку изван куће.⁴ Додјељивање знакова пратило је и пописивање Јевреја, чиме се стварала основа за другу фазу њиховог уништења – концентрацију. У зависности од града, уведени су одмах или убрзо након доношења расних закона и нису били исти на цијелој територији Независне Државе Хрватске, јер су облик и остале карактеристике знака одређивали локални усташки органи.

Тако је у Славонском Броду већ од 1. маја сваки Јевреј, без обзира на пол и старост, морао носити жуту траку око руке. У Осијеку су се

² Незавisna Država Hrvatska, Zakoni i Zakonske odredbe, naredbe itd. proglašene od 11. travnja do 26. svibnja 1941, knjiga 1, svezak 1-10, Knjižare St. Kugli, Zagreb, s. a., стр. 107-115.

³ Незавisna Država Hrvatska, Zakoni i Zakonske odredbe, naredbe itd. proglašene od 27. svibnja do 30. lipnja 1941, knjiga 2, svezak 11-20, Knjižare St. Kugli, Zagreb, s. a., стр. 40.

⁴ Иако није била законом прописана, ова мјера је у појединим градовима уведена од стране локалних власти и за српско становништво. У случају Бјеловара види: Željko Karaula, „Slučaj Gudovac“, 28. travnja 1941, u *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 39, no. 1, Zagreb, 2007, стр. 200.

око лијеве руке носиле жуте траке с Давидовом звијездом и бројем, у Травнику жуте траке с натписом Жидов.⁵

У Загребу су Јевреји у периоду од 23. до 28. маја морали према абecedном реду да преузму ознаке уз пријетње најстрожом казном оне ко се не одазове позиву. Знак су морали плаћати 20 динара,⁶ а чиниле су га двије платнене жуте крпе величине 12 x 7,5 цм. У средини сваке крпе налазило се велико црно слово *Ž*. Једна крпа морала се носити на лијевој страни прсију, а друга на лијевој страни леђа.⁷

У Сарајеву је ова мјера против Јевреја уведена 1. маја. Њом су обухваћени сви старији од 15 и млађи од 60 година. Морали су око руке носити жуте траке, на којима је у средини плавом бојом осликана Давидова звијезда, с једне стране звијезде писало је *ŽIDOV*, а с друге *JUDE*.⁸

Уједначавање ознака на територији цијеле Независне Државе Хрватске којима су Јевреји стигматизовани извршено је 4. јула 1941, када је Министарство унутрашњих послова Независне Државе Хрватске издало „*Naredbu o promjeni židovskih prezimena i označivanju Židova i židovskih tvrtka*“.

У члану 8 стоји: „*Osobe, koje su Židovi po rasi, ne smiju na sebi nositi hrvatske narodne boje i arijske ambleme. Isto tako zabranjeno je takve boje i embleme, kao i hrvatske narodne i državne zastave, isticati na židovskim stanovima, ustanovama i poslovnicaма. Židovi po rasi stariji od 14 godina imaju nositi, kada su izvan vlastitog stana, židovsku oznaku u obliku okrugle limene pločice, promjera 5 cm. Ploča mora biti žuto obojena i na njoj u sredini crnom bojom označeno veliko slovo Ž dužine 3, a širine 2 cm. Ovaj se znak ima nositi vidljivo na lijevoj strani prsiju. Danom stupanja na*

⁵ Бошко Zukerman Itković, „Funkcija protužidovske propagande zagrebačkih novina u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj od travnja do srpnja 1941. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 38, no.1, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2006, стр. 84.

⁶ Законском одредбом о новцу Независне Државе Хрватске од 7. јула 1941. динар као новчана валута замијењен је куном у једнакој номиналној вриједности; види у: *Nezavisna Država Hrvatska, Zakoni i zakonske odredbe, naredbe itd. proglašene od 1. do 31. srpnja 1941*, knjiga 3, svezak 21-30, Knjižare St. Kugli, Zagreb, s. a., стр. 86-87.

⁷ Eli Tauber, *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2014, стр. 97-98.

⁸ Исто, стр. 99.

snagu ove naredbe prestaju vrijediti sve dosadašnje odredbe u pogledu vanjskog označivanja Židova“.⁹

Обиљежавање Јевреја у Независној Држави Хрватској једина је противјеврејска мјера која је претходила истој таквој на територији Трећег рајха. Иако су нацисти прве ознаке за Јевреје увели на окупираној територији Пољске у новембру 1939, на подручју Њемачке та мјера је уведена 1. септембра 1941.¹⁰ Мјесец дана касније започела је депортација њемачких Јевреја у логоре.

* * *

Музејске предмете чувамо управо ради тога што они свједоче о неком историјском догађају и времену. Предмети из текста свједоче о покушају понижавања и одузимања људског достојанства дијела становништва у Независној Држави Хрватској. Ако још томе додамо и јаку антијеврејску пропаганду која је пратила процесе дехуманизације Јевреја и њиховог економског уништавања, као коначан резултат добијемо њихово физичко уништење спроведено од стране Независне Државе Хрватске.

Извори и литература

ЈУСП Доња Градина:

— Збирка предмета

— Збирка фотографија

Nezavisna Država Hrvatska, Zakoni i zakonske odredbe, naredbe itd., Knjižare St. Kugli, Zagreb, s. a.

Holocaust Center <<https://www.holocaustcenter.org/holocaust-badges>>

Časopis za suvremenu povijest, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2006.

Eli Tauber, *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2014.

⁹ Nezavisna Država Hrvatska, Zakoni i zakonske odredbe, naredbe itd. proglašene od 27. svibnja do 30. lipnja 1941, knjiga 2, svezak 11-20, Knjižare St. Kugli, Zagreb, s. a., стр. 57.

¹⁰ The Bear Witness, Holocaust Remembrance at Yad Vashem, Yad Vashem, Jerusalem, 2005, стр. 84.

Radovi, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2007.

Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci, Rijeka, 2010.

The Bear Witness, Holocaust Remembrance at Yad Vashem, Yad Vashem, Jerusalem, 2005,

*Ознака из неког од градова Независне Државе Хрватске.
<<https://www.holocaustcenter.org/holocaust-badges>>*

*Ознака коју су до 4. јула носили
Јевреји у Загребу.
Извор: ЈУСП Доња Градина, збирка
фотографија, неинвентарисано*

*Ознака која је прописана 4. јула 1941.
на цијелој територији Независне
Државе Хрватске
Извор: ЈУСП Доња Градина,
збирка предмета*

Dejan Motl

The “Yellow Sign”

In the collections of the Public Institution “Memorial Zone Donja Gradina” there are two round plates found in the crop fields in the village of Donja Gradina. The objects were found by the local residents who then turned them over to the curators of the Memorial Zone. The plates are made of aluminum. Their diameter is 4,8 cm. In the center, there is a printed letter “Ž”. In December 2016 the objects were conserved by the Ethnographic Museum in Belgrade. They are in fact markings worn by the Jews in the Independent State of Croatia, and they testify to the systematic destruction of the Jewish people on behalf of that state.

**Slavko Goldstein, Ivo Goldstein (koautor),
Jasenovac; Tragika, mitomanija, istina,
Fraktura, Zagreb 20162, 156.**

Никола Ожеговић

Филозофски факултет
Универзитет у Бањој Луци
nikola.ozegovic@ff.unibl.org

УДК 341.485(=214.58)(497.13)"1941/1942" (048.83)

Књига Славка и Иве Голдштајна *Jasenovac; Tragika, mitomanija, istina* у највећој мјери је посвећена полемици са загребачким Друштвом за истраживање троструког логора Јасеновац, које легално дјелује у Хрватској од 2015. године. Конкретан повод полемике је штампање књиге *Jasenovački logori – istraživanja*, која садржи радове чланова поменутог друштва: Владимира Хорвата, Игора Вукића, Стипе Пилића и Бланке Матковић. Аутори те књиге настоје да докажу основну тезу свог удружења, по којој логор Јасеновац није био логор смрти за Србе, Јевреје, Роме и антифашисте. По њима, Јасеновац је имао троструки карактер у ратном и поратном периоду. У току рата, он је наводно био само усташки сабирни, кажњенички и радни логор; у поратном периоду је био логор смрти под комунистичком управом, а у периоду 1948–1951. служио је као логор за присталице Информбироа. Славко Голдштајн је детаљно анализирао радове објављене у књизи *Jasenovački logori – istraživanja*, указујући на низ методолошких пропуста и крајње тенденциозних тумачења која су у служби доказивања митоманске тезе о „троструком Јасеновцу“. Приликом писања користио је објављене изворе и литературу.

Први дио књиге (7–99) садржи полемику подијељену у дванаест цјелина. Текст је пропраћен са петнаест фотографија. „Dodatak“ садржи текстове Иве Голдштајна „О броју жртава јасеновачког logorskog kompleksa“ (103–127) и „Predgovor“ Славка Голдштајна из књиге ове двојице аутора под насловом *Jasenovac i Bleiburg nisu isto* (129–145). На крају књиге налази се библиографија и подаци о аутору и коаутору.

Славко Голдштајн указује на апсурдност ставова Владимира Хорвата о томе да су већину жртава јасеновачког логора у периоду 1941–1945. чинили Хрвати и да је послјератни „партизански логор“

имао знатно више жртава него усташки. Као доказ за постојање „трећег Јасеновца“ Хорват је искористио једну реченицу из књиге Иве Банца *Sa Staljinom protiv Tita: Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, у којој се говори о томе да су југословенски официри у вријеме сукоба са Информбироом држани у Старој Градишци.

Текст Игорa Вукића под насловом „Sabirni i radni logor Jasenovac“ Славко Голдштајн оцјењује као до сада најразрађенији покушај да се докаже како је логор Јасеновац заправо био само сабирни, кажњенички и радни логор. Тако нешто се може постићи само селективним читањем и представљањем историјских извора. Вукић управо због тога највећу пажњу посвећује групама стручних логораша који су радили у производњи, према којима је поступање било знатно блаже и гдје су ликвидације биле релативно ријетке. У истом циљу Вукић користи свједочанства преживјелих логораша Ђорђа Милише, Милка Рифера и Ервина Милера о логорашком оркестру, позоришним представама и фудбалским утакмицама. Славко Голдштајн износи тврдњу да комунистичке власти нису дозвољавале ширење поменутих мемоарских свједочанстава јер су могла да наруше тадашњу наметнуту, једнострану слику о Јасеновцу као искључиво о логору смрти. Вукић потпуно негира геноцид над Србима тврдећи да нико није био заточен нити убијен само зато што је Србин и православац. Још један начин релативизовања геноцида представља Вукићева тврдња да су усташе биле приморане да „дизањем села“ створе „сигурносни појас“ око Јасеновца. Страдање Срба у Млаки оправдава нетачном тврдњом да су домаћи Срби помогли партизанима приликом напада на усташку посаду у том мјесту, 14. априла 1942. године. Раздобље када је заповједник јасеновачког логора био Ивица Бркљачић (март 1943. – април 1944) остао је упамћен међу преживјелим логорашима као „мирна година“ због нешто блажег односа према заточенима. Игор Вукић користи неке примјере из овог периода правећи од њих парадигму за цјелокупан ратни период.

Ауторе текста „Poslijeratni zarobljenički logor Jasenovac prema svjedočanstvima i novim arhivskim izvorima“, Стипу Пилића и Бланку Матковић Славко Голдштајн сматра марљивијим истраживачима од осталих аутора чији су текстови ушли у састав књиге *Jasenovački logori – istraživanja*. Признаје им и настојање да пишу објективније али ипак оцјењује да труд узалуд троше настојећи да докажу недоказиво – постојање посллијератног логора. Према њиховим тврдњама, посллијератни логор налазио се на мјесту усташког Логора III. Славко Голдштајн сматра да, поред тога што не постоје никаква свједочанства о пос-

тојању послеријатног логора на мјесту усташког логора Јасеновац, таква могућност отпада самим тим што је Јасеновац био средство партизанске противусташке пропаганде у вријеме рата. Било би немогуће да, након побједе, нове власти оснују логор на истом мјесту дајући тиме повода за оптужбе на свој рачун. Једним од кључних доказа за постојање послеријатног логора на мјесту усташког Логора III, Владимир Хорват, Стипо Пилић и Бланка Матковић, сматрају џепни календар за 1946. годину инжењера Матије Хелмана, који је један дио затворске казне, због сарадње са усташким властима, провео на раду у Јасеновцу. Његов џепни календар садржи забиљешке о проведених девет радних дана у јуну 1946. године. Хелманове биљешке, како показује Голдштајн, прије могу послужити да оборе тезу о послеријатном логору него да докажу његово постојање.

Закључујући полемику са члановима Друштва за истраживање троструког логора Јасеновац, Славко Голдштајн пише како има извјесно разумијевање за тврдокорност њихових ставова јер томе је претходило „око 40 година агресивне митологије са супротним полазиштима и недоказивим тврдњама о 600 до 700 тисућа јасеновачких жртава, с потмулим импликацијама о геноцидности не само починитељских власти већ и цијелог хрватског народа“ (85). Он сматра да такве „агресивне тврдње“ полако замиру у Београду али не и у Бањалуци.

Иво Голдштајн у свом тексту „О броју *žrtava jasenovačkog logorskog kompleksa*“ даје кратак историјат питања броја јасеновачких жртава од завршетка Другог свјетског рата до најновијег времена. Сматра да је бројка од око 700.000 жртава све до краја осамдесетих година прошлог вијека била дио званичне политике и идеологије, коју нико није смио доводити у питање. Јачање српског националног покрета осамдесетих година ишло је у корак са наметањем тема везаних за Јасеновац. „Развијале су се свеобухватне теорије о завјери свих против Срба“, а увећавање броја јасеновачких жртава требало је да послужи „развијању тезе о геноцидности Хрвата“, тврди Иво Голдштајн (111). Кључна личност у политичкој инструментализацији јасеновачких жртава од краја осамдесетих година био је југословенски дипломата и оснивач Музеја жртава геноцида, Милан Булајић. Износећи ставове хрватских аутора ревизионистичке оријентације, Иво Голдштајн тврди да нико од њих, изузев Фрање Туђмана у књизи *Bespuća povijesne zbiljnosti*, нема намјеру да утврди број јасеновачких жртава. Њихова намјера се састоји у релативизовању и тврдњама да је јасеновачки мит искључиво у функцији непријатељских политичких интереса. На крају

се закључује да би се утврђени број од 83.145 жртава морао повећати за 10% или највише 20%.

Славко Голдштајн у тексту „Jasenovac i Bleiburg nisu isto“ критикује блајбуршки мит, који се након распада Југославије из емиграције „преселио“ у Хрватску. Католичка црква и највише хрватске државне институције су, као главни инспиратори и покровитељи комеморација на Блајбуршком пољу, одговорне што је „поражена војска која је пуне четири године ратовала на страни највећег повијесног Зла“ у новом идеолошком читању историје постала „хрватска војска на чијим жртвама израста нова Хрватска“. Сходно томе, критикују се тенденције изједначавања Јасеновца и Блајбурга, комунизма и фашизма, партизана и усташа у Хрватској.

Иницијатива за прикупљање фотографија, докумената и предмета који свједоче о страдању цивилног становништва за вријеме Независне Државе Хрватске

Тања Тулековић

ЈУСП Доња Градина; директор
tanjatulekovic@jusp-donjagradina.org

Јавна установа „Спомен-подручје Доња Градина“ 2016. године покренула је иницијативу прикупљања старих фотографија, докумената и предмета становништва страдалог у Другом свјетском рату. Пројекат је замишљен тако да се путем фотографија насталих прије или у току периода 1941–1945. године жртвама усташких злочина геноцида и Холокауста у Независној Држави Хрватској и њеном највећем логору Јасеновац напокон да лице. Највећи одзив грађана у оквиру реализације иницијативе установе за прикупљањем фотографија, докумената и предмета који свједоче о страдању цивилног становништва за вријеме Независне Државе Хрватске је са подручја општина Козарска Дубица и Градишка. То и не чуди с обзиром на то да под Козаром скоро да нема српске куће која у вријеме усташких злочина није била завијена у црно. Колике су биле размјере страдања потврђује податак да је убијено чак 54 одсто становништва поткозарске општине Козарска Дубица. У циљу очувања истине од заборавља, на нашу адресу стигло је на стотине фотографија, дописних карата, бројних предмета и докумената који свједоче о звјерским злочинима над Србима, Јеврејима и Ромима у Јасеновцу.

Дио прикупљених предмета био је саставни дио изложбе „Јасеновац – право на незаборав“, која је била отворена у сједишту УН у Њу-јорку 2017. и 2018. године, а сада су предмети изложени у Изложбеној сали у Спомен-подручју Доња Градина.

Фотографије, предмети и документи су историјски доказ страдања, а ми желимо да жртве поново добију име и презиме.

* * *

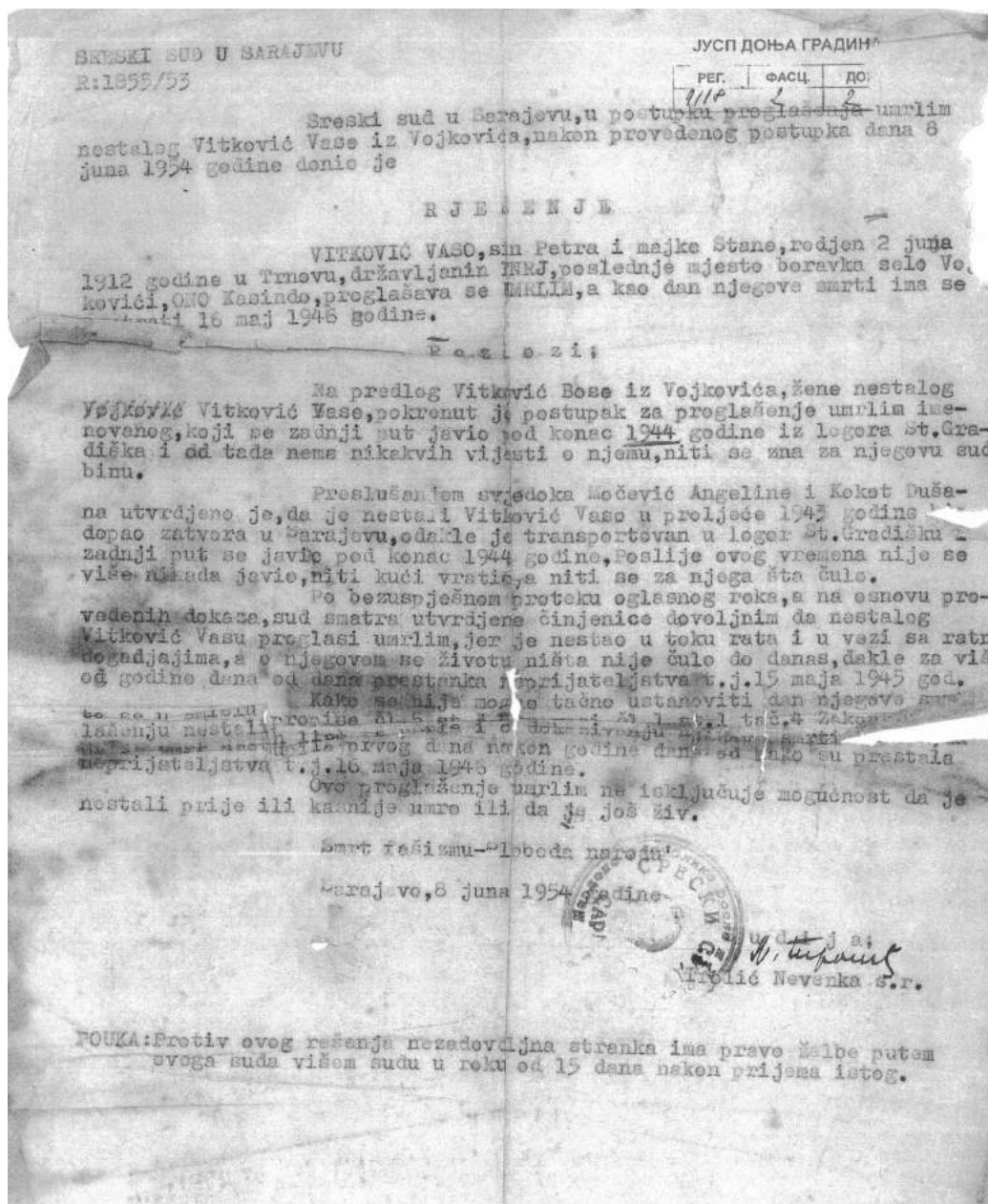
Васо Витковић рођен је 2. јуна 1912. године у мјесту Трново код Сарајева, од оца Петра и мајке Стане Витковић. Са супругом Босом добио је петоро дјеце: Петра, Радојку, Ковиљку, Невенку и Зорку. Радио је у Жељезничком транспортном предузећу у Сарајеву, секција за вучу возова, одакле су га усташе одвеле 1943. године, најприје у затвор у Сарајеву а затим у логор Стара Градишка. Посљедњи пут се јавио крајем 1944. године из логора Стара Градишка. Са жељом да се страдање њеног дједа не заборави, фотографију и доље наведена документа доставила је његова унука Јадранка Радојевић.¹

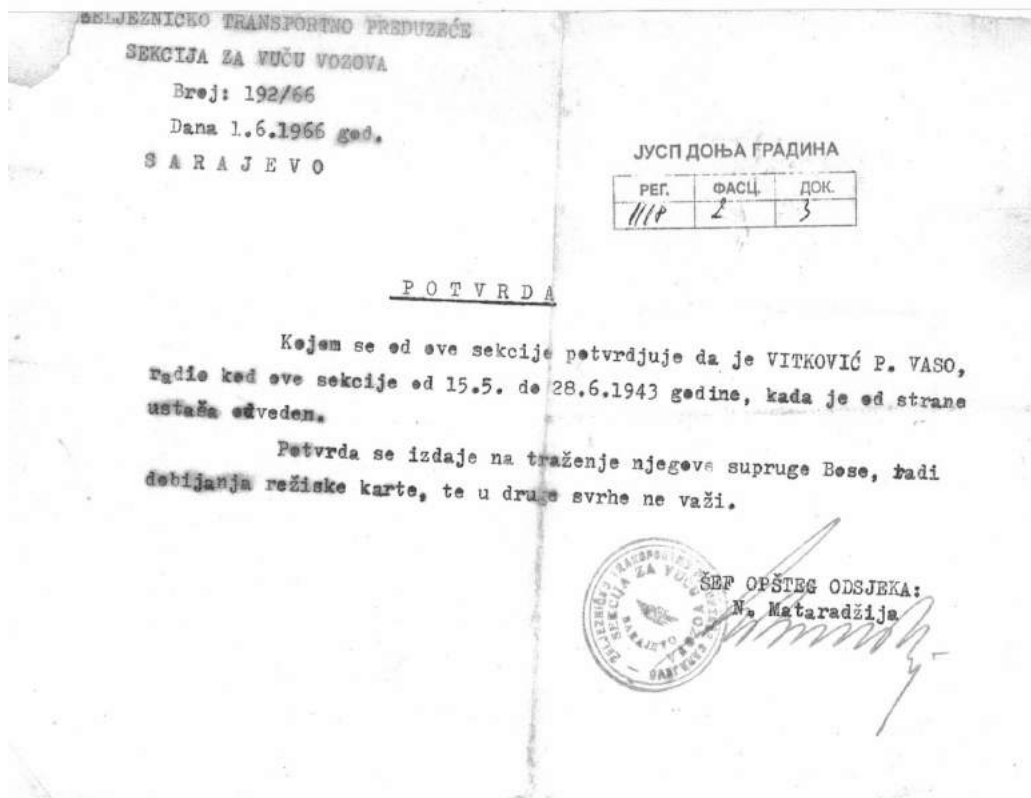
Васо Витковић, Сарајево 1935. године

---

¹ Архива ЈУСП Доња Градина

Рјешење о смрти Среској суда у Сарајеву

Пошврда Жељезничкој шрансјоршної предузећа из Сарајева

* * *

Анка Илишевић рођена је 1938. године у селу Врбашка, општина Босанска Градишка, од оца Милована и мајке Зорке. Послије погрома на Козари 1942. године са оцем је у колони одведена преко савског моста у Стару Градишку. Усташа ју је отео из руку њеног оца, а она је викала: „Не дај ме, чико!“ Након тога Анка никад више није виђена. Једино свједочанство о њеном постојању је фотографија коју нам је доставио унуку Анкиног оца Младен Илишевић.²

² Архива ЈУСП Доња Градина

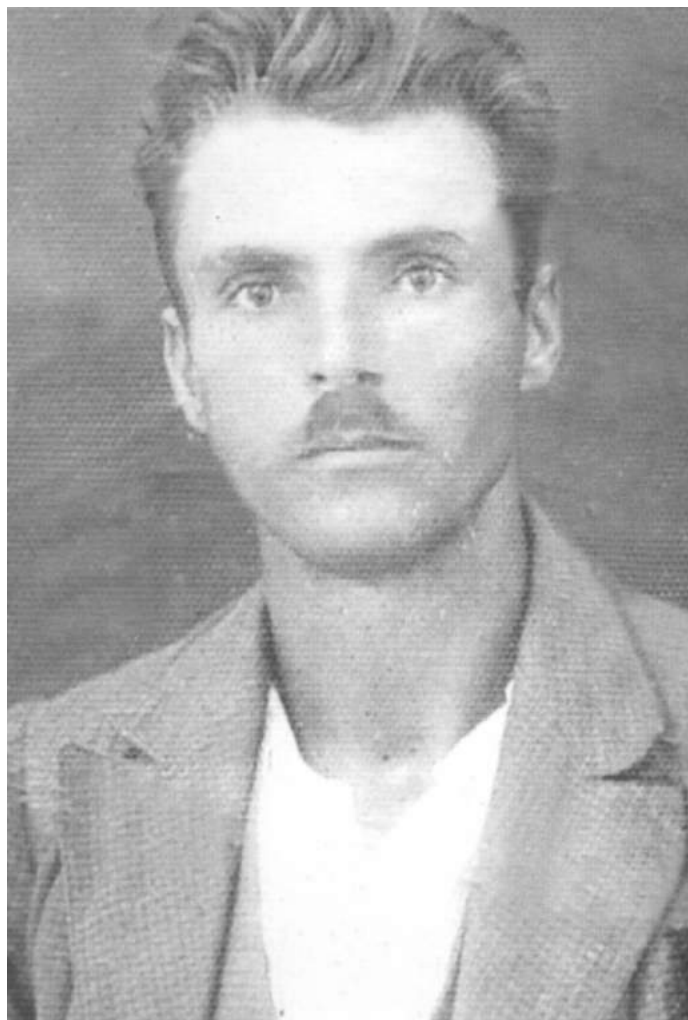

Анка Илишевић, Врбашка 1940. године

* * *

Лука Самарџија рођен је 1900. године у селу Драксенић, општина Босанска Дубица од оца Мике Самарџије. Бавио се земљорадњом, као и већина становништва тог краја. Заробљен је 1942. године након Козарске офанзиве те прошао логоре Старо Сајмиште и Јасеновац. Убијен је у концентрационом логору Јасеновац. Његова супруга Ђуја те дјеца Десанка, рођена 1927. године, и Рајко, рођен 1933. године, такође су били логораши концентрационог логора Јасеновац. Супруга Ђуја та-

кође је убијена у концентрационом логору Јасеновац. Податке је доставила кћерка Десанкина Весна Дедић.³

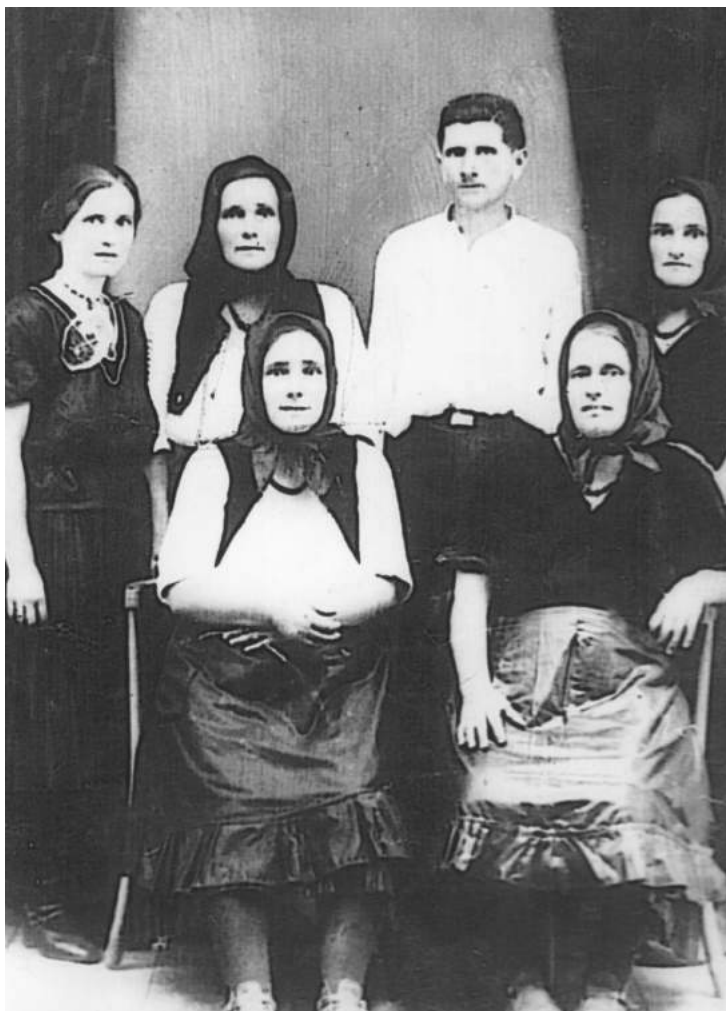

Лука Самарџија

---

³ Архива ЈУСП Доња Градина

Ђуја Самарџија рођена је 1900. године у селу Драксенић код Босанске Дубице од оца Лазе Самарџије. Убијена је у логору Јасеновац 1942. године. Фотографију је доставила унука Весна Дедић.⁴

Ђуја Самарџија, доље десно

⁴ Архива ЈУСП Доња Градина

* * *

На фотографији лијево налази се Даница Латинчић (дјевојачки Остојић), рођена 1922. године у селу Романовци, општина Босанска Градишка. Десно је њена сестра Косара Тодић (дјевојачки Остојић), рођена 1919. године такође у селу Романовци. Обје су убијене у концентрационом логору Јасеновац 1942. године. Косара је имала дијете старости 3-4 године, које је такође убијено у логору Јасеновац. Са жељом да се страдање њених предака не заборави, фотографију и податке доставила је Слободанка Ђурђевић.⁵

⁵ Архива ЈУСП Доња Градина

Упутство сарадницима

Топола: часопис Спомен-подручја Доња Градина представља научни часопис ЈУ Спомен-подручја Доња Градина, који излази једном годишње у једној или више свесака. Главни циљеви часописа су истраживање историје шире околине Козарске Дубице, затим истраживање историје геноцида и ратних злочина на подручју Независне Државе Хрватске (1941–1945) са фокусом на логор Јасеновац и стратиште у Доњој Градини, као и развој критичког промишљања тема као што су геноцид, ратни злочини и Холокауст у Другом свјетском рату.

У складу с тим циљевима, часопис одликује посебна структура и тематика, изражена кроз следеће рубрике:

1) Историјска истраживања

Рубрика научно обрађује историју Дубице и ширег дубичког подручја (Козаре, Поткозарја и Просаре) те подручја са обје стране ријека Уне и Саве од Костајнице до Градишке, без временског ограничења. За ову рубрику прихватљиви су и научни радови који обрађују историју већих географских јединица (нпр. Поуња, Босанске Крајине, Баније или западне Славоније), посебно са фокусом на историју Другог свјетског рата, и ако ратне догађаје и страдања на дубичком подручју стављају у шири историјски контекст.

2) Студије о рату и геноциду

Сегмент часописа посвећен темама које су важне за дјеловање и мисију Спомен-подручја Доња Градина. У овој рубрици објављиваће се научни текстови који говоре о логору Јасеновац и стратишту Доња Градина, о ратним злочинима, страдању становништва, геноциду и другим логорима у НДХ и шире, те о геноциду и Холокаусту у Европи под Трећим рајхом. Рубрици одговарају и текстови општег типа који са теоријског или психолошког гледишта прилазе овим темама.

3) Документи и сјећања

Дио часописа посвећен објављивању историјских извора — архивске грађе и ауторизованих сјећања. Примарна тематика извора односи се

на логор Јасеновац, односно на рат и ратне злочине на територији НДХ (1941–1945). Секундарно, објављиваће се и архивска и мемоарска грађа од посебног научног и образовног значаја која се односи на историју Дубице и ширег дубичког подручја, без временског ограничења.

4) Ставови

Часопис обезбјеђује простор за краће полемичке текстове који аргументовано образлажу одређени критички став у односу према процесима и дешавањима, односно другим ставовима и текстовима, а који су уско тематски везани за питања страдања, ратних злочина и Холокауста у Другом свјетском рату, те пратеће културе сјећања.

5) Прилози

Простор за прилоге резервисан је за текстове који се због своје форме не уклапају у претходне рубрике. Поред приказа књига, које су садржајем сродне тематици часописа, ова рубрика је превасходно намијењена извјештајима о дјелатностима Спомен-подручја Доња Градина и других сродних установа, те прилозима просвјетних и научних радника из области педагошко-образовног рада на тему ратних злочина и геноцида под НДХ.

Сарадници који шаљу своје радове дужни су да наведу своје пуно име и презиме, институцију у којој раде и своју е-мејл адресу. Радови за прву, другу и трећу рубрику третирају се као научни радови и уз себе морају имати апстракт (до 150 ријечи), кључне ријечи (до 10) и сажетак на енглеском језику (прихвата се и превод апстракта).

Текстови достављени за прву и другу рубрику морају бити квалитетни радови научног карактера и морају посједовати научни апарат. Од ових радова очекује се да испуњавају један од два услова: 1) оригиналан научни допринос у тематици коју обрађују, са изношењем нових чињеница и сазнања добијених употребом научне методологије са могућношћу провјере извора (оригинални научни рад), 2) квалитетан синтетички преглед досадашњих резултата науке, односно критички осврт на исте (прегледни чланак). У трећој рубрици, уколико се објављују преписи архивских докумената, сваки документ мора уз себе имати име архивске установе у којој се чува, назив фонда и сигнатуру. Приређивачи су одговорни за тачност преписа докумената, односно за тачност и аутентичност транскрипције сјећања. Текстови за четврту и пету рубрику

не сматрају се научним радовима, па стога не морају имати уз себе ни научни апарат.

Текстови се достављају на мејл адресу редакције у DOC или ODT формату, папир A4, фонт *Times New Roman* или *Liberation Serif*, величина слова 12 (за фусноте 10), без прореда (1.0). Обавезни су наводници у складу са језичким стандардом, дупли доњи па дупли горњи, [„] и [“], који се на тастатури за српски језик добијају комбинацијом *AltGr + S* и *AltGr + D*.

Пожељно је да текстови за прве двије рубрике садрже до 16 страница. Уколико се ради о текстовима од посебног значаја, могуће је, у сагласности са редакцијом, премашити ову границу. Преписи докумената у радовима за трећу рубрику морају имати величину слова 11, а ауторски коментар величину 12. Дозвољена величина текстова за четврту рубрику („Ставови“) је шест страница A4 формата, а текстови већи од тога неће бити прихваћени.

Научни апарат наводи се у фуснотама (*Footnote*). Архивска грађа наводи се на сљедећи начин: установа (скраћеница), фонд (број или скраћеница), сигнатура; даље у тексту у скраћеној верзији. На примјер:

— Архив Републике Српске (АРСБЛ), Изванредни народни суд Бањалука (88), бр. 4.

— АРСБЛ, ф. 88, бр. 30.

Књиге се наводе тако што се наведе аутор, наслов (у курзиву), мјесто и година издања и број странице:

— Dušan D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Bosanska Dubica 1984, 199.

— D. Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u...*, 240.

Текстови објављени у зборницима и часописима наводе се тако што се наводи аутор, назив текста (под наводницима, без курзива), назив публикације (без наводника, у курзиву), уредник, мјесто и година издања (уколико је часопис, мјесто долази у загради иза назива публикације, а број и година након те заграде), број странице:

— Sanja Gladanac, „Uspostava državnog školstva na području Velike župe Vrhbosna“, у: *Bosna i Hercegovina 1941: novi pogledi*, ur. Husnija Kamberović, Sarajevo 2012, 67.

— S. Gladanac, „Uspostava državnog školstva...“, 71.

— Miladin Životić, „Patriotizam i socijalizam“, *Praxis* (Zagreb), br. 3-4, 1972, 489.

— M. Životić, „Patriotizam i socijalizam“, 495.

Текстови са интернета наводе се на исти начин, с тим да се назив сајта ставља у једноугласте заграде уз навођење датума приступа:

— Slavko Goldstein, „Ratovanje na pravoj strani“, *Novosti* (Zagreb), 24. 7. 2011. <www.novosti.com, 25. 9. 2013>.

— S. Goldstein, „Ratovanje na pravoj strani“.

Прихватају се и ћирилички и латинички текстови. Текстови на српском језику биће лекторисани о трошку редакције. Аутори који своје текстове достављају на другим језицима дужни су да обезбиједe лекторисање својих текстова.

Достављене текстове разматраће чланови редакције. Они који не испуњавају услове биће одбијени, а они који би могли бити објављени уз извјесна побољшања, биће враћени ауторима на дораду, уз коментар анонимног редактора. Редакција задржава право да измијени наслов рада уколико сматра да исти није сагласан са садржајем текста.

Рок за доставу радова: 31. март 2019.

И-мејл адреса: redakcija@jusp-donjagradina.org

Instructions for authors

*Topola: Journal of Memorial Zone Donja Gradina*¹ is a scientific journal published annually in one or more issues. Two primary goals of this journal are: 1.) to foster the research of history of the wider geographic region of Kozarska (Bosanska) Dubica, 2.) to further the ongoing historical and multidisciplinary research into the history of genocide and war crimes on the territory of the Independent State of Croatia (NDH) (1941–1945), focusing on the Jasenovac concentration camp, as well as to encourage the critical examination of issues such as genocide, war crimes and the Holocaust during the Second World War.

Based on those premises, the journal is structured through following sections:

1.) Historical Researches

This section is intended for scholarly texts that explore the history of Dubica, its wider geographic region, including Kozara and Prosara mountains, as well as the entire territory surrounding the Una and Sava rivers from Kostajnica to Gradiška, with both sides of the riverbanks, and without a time-frame. In this section we will also publish the histories of even wider regions (such as Pounje, Bosanska Krajina, Banija or Western Slavonia), especially if they are focused on the period of Second World War with an effort to contextualize the events and processes in the Dubica region.

2.) Studies of War and Genocide

This part of the journal is focused on those issues that are of special interest for the Memorial Zone Donja Gradina. Here, we will publish scientific papers that talk about the Jasenovac concentration camp, war crimes, destruction of society and loss of civilian life during the war, genocide, other concentration and death camps in NDH and beyond, the Holocaust in Eur-

---

¹ **Топола (Топола)**, noun — **Poplar** [Lat. *Populus*]; the “Poplar of Horror” was a poplar tree located at the bank of Sava and Una rivers, used as gallows by the executioners from the Jasenovac Concentration Camp.

ope under Third Reich and so on. Papers that approach these issues from a generalized, theoretical and psychological viewpoint are also suitable.

3.) Documents and Testimonies

Section dedicated for publishing historical sources — archival documents and testimonies. Primarily, we will publish those sources that give us an insight into history of Jasenovac concentration camp, as well as history of war and war crimes on the territory of NDH (1941-1945). Secondly, we will publish historical sources of special scientific and educational significance for the history of the Dubica region, without a time-frame.

4.) Perspectives

The journal also encourages authors to contribute their short essays that critically analyze and rethink any given opinions, trends, processes or other texts in connection to issues of special interest for our journal, such as war crimes, loss of life and the Holocaust in the Second World War, as well as its corresponding memory culture.

5.) Contributions

Section for other texts that due to their form do not belong to any of the previous sections. Here, we'll publish reviews of books which are conceptually related to our issues, reports on activities of the Memorial Zone Donja Gradina and similar institutions, reports on educational activities concerned with war crimes and genocide in Second World War, interviews with curators, teachers, researchers etc.

Authors who send their papers must also write down their full name, institution and an e-mail address. Papers for first, second and third section are treated as works of scientific character, so they have to include an abstract (up to 150 words), key words (10 at most) and a summary that will be translated to Serbian language.

Papers for first and second sections without an exception must be academic in nature and must include references (citation). They also have to meet one of two demands: 1.) original academic contribution to our understanding of issues dealt with by the text, with addition of new facts and perspectives (original scientific paper), 2.) a synthesis of results offered by current research in the humanities, or a critical review of that research (review article). Texts intended for the third section, if they are presenting archival records, those records must contain the name of the archival institution, re-

cord group (fond) or a record collection name and a signature. Authors are responsible for a precise transcription of documents and testimonies. Texts intended for a fourth or a fifth section are not treated as scientific papers.

Authors should send their papers to the Editorial Board's email address, in DOC or ODT formats, A4 paper size, font *Times New Roman* or *Liberation Serif*, font size 12 (10 for footnotes), spacing 1.0. Authors should use proper English language quotation marks, ["] and ["].

Papers for the first two sections should span up to 16 pages, but we're open for even longer papers if they are of high academic quality. Transcriptions of documents and testimonies for the third section texts should be typed in font size 11, while author's own comments would retain size 12. Texts intended for our fourth section ("Perspectives") should be up to 6 pages long (size A4); those that do not conform to this request will not be published.

References are to be written in footnotes (not endnotes). Archival records are cited in the following manner: institution (abbreviation), record group or collection (its number or its sign), reference code; onward in a shortened version. For example:

— National Archives and Records Administration (NARA), Foreign Record Seized (RG 242), T314, roll 560, frame 1280.

— NARA, RG 242, T314, roll 560, frame 1280.

Reference to books should be starting with the author's name, followed by the title (*italic*), publication place and year, page number:

— Milan Ristović, *U potrazi za utočištem: jugoslovenski jevereji u bekstvu od Holokausta 1941-1945*, Beograd 1998, 50.

— M. Ristović, *U potrazi za utočištem...*, 94.

Texts published in journals and conference proceedings should start with the author's name, followed by the title of the text (in quotes, no italics), name of the publication (in italics, no quotes), editor's name, location and year (if it's a journal, location should be written in parentheses after the publication, followed by the issue's number outside, and a year inside a new pair of parentheses), ending with a page number:

— Olga Manojlović Pintar, "Još jednom o Milanu Nediću, emigraciji i reviziji istorije", in: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)u-potrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, ed. Milo Petrović, Belgrade 2014, 307.

— O. Manojlović Pintar, “Još jednom o Milanu Nediću...”, 309.

— Alan Labus, “Bitka za Staljingrad i promidžba NDH: kako je po odluci vodstva NDH poraz Osovine u tisku NDH pretvoren u pobjedu”, in: *Časopis za suvremenu povijest* (Zagreb), no. 1 (2010), 79.

— A. Labus, “Bitka za Staljingrad i promidžba NDH...”, 82.

Texts from the internet should have the same form, while a web address must be placed in angle brackets with a date of the access; if an address is longer than 50 characters, please use only the address of the given website:

— “The Trial of Adolf Eichmann”, Session 46, Part 5 of 6, 2012. <www.nizkor.org, 10. 10. 2014.>.

— “The Trial of Adolf Eichmann”.

Authors whose texts, written in English, were accepted for publication, must provide a proofreader.

All texts will be taken into consideration by the Editorial Board. Those that do not conform will be rejected, while the ones that could be published given some improvement, will be sent back to the author with an anonymous comment. Editors may change the title of the paper if they consider the existing one inadequate in relation to the content.

Deadline: March 31st 2019

E-mail address: redakcija@jusp-donjagradina.org